
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi-praktik jurnal

1999-cu ildən nəşr olunur

2010 №3

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Алиева Ф.И.

Субъективность восприятия художественной литературы3

Əliyeva S.İ.

Təfəkkürün tənqidiliyinin funksiyaları və strukturu haqqında.....13

Abdullayev Y.B.

Samboçuların fəaliyyətinin psixoloji təmininin integrativ modelinin standartlaşdırılmış təsviri.....21

Məsturə Sədaqət

Qadınlarda hamiləliyin ilk aylarında rast gəlinən özünüdərk etmə probleminin tədqiqinə həsr olunmuş tədqiqatların psixoloji təhlili.....28

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Кадырова Р.Г., Исаева П.Т.

Об одном социально-психологическом исследовании памяти.....34

Mirzəyeva S. S., Sadıqova Z.İ.

Ümummilli liderin psixoloji portreti problemi43

Nəsirova N.R.

Milli özünüdərk formalaşmasını şərtləndirən əsas sosial-psixoloji amillər haqqında51

Şiriyev A.A.

Kiçik hərbi qruplarda sosial-psixoloji iqlimin optimallaşdırılmasında liderlik amili67

Əlizadə S.H.

Valideynlərin boşanmasının uşağa təsirinin psixoloji məsələləri75

Məhərrəmovə Y.T.

Ailədaxili münasibətlərin uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri.....82

Мехралиева Н.Г.

Исследование социально-психологических аспектов стресса
у подростков89

ŞƏXSİYYƏT PSIXOLOGİYASI

Abbasova A.Ə.

Siyasətçi şəxsiyyətinin formalaşmasının psixoloji məsələləri.....98

Seyid Mahammad Rashidi

Yaradıcılıq və şəxsiyyət107

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Гусейнов Э.

Становление и развитие личности студента в период обучения.....114

Abdullayeva S.M.

İntellekt mədəniyyətinin formalaşmasında təhsilin rolu.....126

Əliyev M.S.

Tələbələrdə özünə nəzarətin təzahür formaları və xüsusiyyətləri135

İsgəndərova S.N.

Problemli təlimdə anlamaanın rolu.....140

KLİNİK PSIXOLOGİYA

Qurbanova L.A.

Xərçəngdən əziyyət çəkən xəstələrdə baş verən psixoloji dəyişikliklər ..150

HÜQUQ PSIXOLOGİYASI

Vəliyeva Y. Ə.

Psixi anomaliyali şəxslərin cinayət törədən zaman yaranmış
anlaqlılıq və anlaqsızlıq vəziyyətinin psixoloji təhlili.....158

PSIXOLOGİYA TARİXİ

Babayeva T.T.

N.Vəzirovun əsərlərində şəxsiyyətin sosial fəallığının əks etdirilməsi
problemi168

СУБЪЕКТИВНОСТЬ ВОСПРИЯТИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Ф.И.Алиева

Диссертант кафедры психологии БГУ

E-mail: firuza.alieva@gmail.com

Açar sözlər: qavrayış, şəxsiyyət, ədəbiyyat, ədəbi, subyektivlik, fərdilik

Ключевые слова: восприятие, личность, литература, художественная, субъективность, индивидуальность

Keywords: perception, identity, art, subjectivity, individuality

При усвоении художественной литературы проявляется субъективность восприятия. Следует отметить, что восприятие художественной литературы зависит не только от характера текста и его образов, но и от самого субъекта. Воспринимают не глаза и уши, а конкретный живой человек. Поэтому в восприятии всегда сказываются особенности личности человека. Этот феномен восприятия был изучен многими исследователями мира. Субъективность восприятия изучали как зарубежные, так и азербайджанские ученые, которые провели многократные эксперименты, глубоко исследовали субъективность восприятия и определили его психологические механизмы. Это такие ученые как Б.Г.Алиев, А.С.Байрамов, А.А.Ализаде, П.Фресс, Ж.Пиаже, С.Л.Рубинштейн, У.Найссер, А.Р.Лурия,

А.Д.Логивенко, Г.И.Лернер, Дж.Гибсон, С.А.Гельфанд, Л.С.Выготский и другие. Нужно отметить, что основные исследования, посвященные субъективности восприятия, носят общепсихологический характер. Редко встречаются конкретные исследования по этому вопросу. Субъективность восприятия определяется индивидуально-психологическими свойствами и прошлым опытом человека.

А.Бегби продемонстрировал значение прошлого опыта для восприятия в экспериментах с детьми из Мексики и из США. Он предварительно подобрал пары картинок, которые включали в себя одну сцену из мексиканской жизни и одну из североамериканской. Затем он показал их детям с помощью стереоскопа, который позволяет проецировать в течение короткого отрезка времени на сетчатку двух глаз разные картинки.

Таким образом, мозг получал одновременно сложные сигналы двух типов, которые он не мог объединить: в таких случаях благодаря феномену избирательного внимания и субъективности восприятия мозг воспринимает только один из сигналов (1,с.312).

А.Бегби отметил, что при одновременном предъявлении таких двух объектов, как, например, изображения тореадора и игрока в бейсбол, мексиканские ребята чаще видели только первый из них, североамериканские - второй. Мозг каждого улавливал наиболее привычный образ с учетом окружающего среды и прошлого опыта. По нашему мнению, то же самое происходит во время восприятия художественной литературы. Если сказать конкретно, то восприятие чего-то зависит от субъективности индивида и его прошлого опыта.

Исследованию субъективности восприятия также посвящены фундаментальные работы (персептивная организация Ч.Осгуда, прошлый опыт и организация К.Готцтальда, установка и восприятие Е.Сийпола и другие).

Проведенные исследования показывают, что огромную роль в субъективности восприятия играют знание человека, его предшествующий опыт, его прошлая

практика. Например, если вам предъявить ряд незнакомых фигур, то уже на первых фазах восприятия вы постарайтесь найти какие-то эталоны, с помощью которых можно было бы охарактеризовать воспринимаемый объект. В процессе восприятия, для того чтобы классифицировать то, что воспринимаете, вы будете выдвигать и проверять гипотезы о принадлежности объекта к той или иной категории предметов. Таким образом, при восприятии активизируется прошлый опыт. Поэтому один и тот же предмет может по-разному восприниматься различными людьми.

Психологи приходят к такому выводу, что знания и опыт оказывают значительное влияние на точность и ясность восприятия. Например, не узнавая при восприятии иностранного языка малознакомые слова, мы, тем не менее, безошибочно разбираем родную речь даже тогда, когда слова произносятся невнятно.

Субъективность и содержание восприятия определяется и представленной перед человеком задачей, и мотивами его деятельности, его интересами и направленностью.

Существенное место в субъективности восприятия занимают

установки и эмоции, которые могут изменить содержание восприятия. Эти проблемы изучали Н.Узнадзе, Л.С.Выготский, З.Фрейд, А.Р.Лурия и другие.

Надо заметить, что вопрос о роли представлений, а также субъективности в восприятии художественной литературы имеет не только теоретическое, но и практическое значение. От его решения зависит, нужно или нет обучать читателей умению правильно представлять себе образы произведения. Субъективность восприятия также зависит от многодетальности и сложности художественной литературы.

Все исследователи процесса восприятия отмечают его уровневость. Если в общепсихологических работах этот принцип характеризует протекание самого процесса в различных звеньях нервной системы, то в большинстве работ по восприятию речевого сообщения он связывается, главным образом, с последовательностью обработки речевых сигналов по уровням языковой иерархии.

В процессе восприятия у каждого читателя возникают его собственные, личностно-значимые, ассоциации на текст и его элементы. Конечно, «тот факт, что одно и то же произведение по-разному

воспринимается разными людьми, не может быть объяснен исключительно индивидуальными психологическими особенностями реципиентов. Важное место здесь принадлежит исторической ситуации, традициям национальной культуры и т.д., иначе говоря – социально-историческим предпосылкам» (2,с.105).

Художественная литература отличается от любых других текстов и речевых сообщений тем, что писатель говорит с читателем художественными образами, т.е. выразительными, которые не только сообщают нечто, но и должны воздействовать на чувства читателя. Казалось бы, нельзя сомневаться в том, что у читателя должны возникнуть представления, соответствующие этим образам. Читательские представления совершенно субъективны и не отражают образов произведения. Писатель стремится создать образы, которые найдут свое место в сердце читателя. Для этого он так подбирает слова, чтобы читатель воспринял образное содержание слов, перешел от их общего значения к конкретным представлениям. Так, например, метафора «ветер целует парус» (Шекспир) представляется нелепостью, если читатель опирается при ее пони-

мании только на общие значения слов, так как общее значение слова «ветер» и «целует» несовместимы друг с другом. Но когда мы вспоминаем о легком бризе, который слегка, нежно прикасается к парусу и легко его шевелит, то становится понятна выразительность этой фразы. Про такой ветер уже можно сказать, что он «целует парус».

Проведенные исследования показывают, что основанием для утверждения полной субъективности, возникающих у читателей представлений, являются три неверно истолковываемых факта:

1. У некоторых читателей могут возникать представления, не соответствующие тексту произведения. Большая часть действительно субъективных, не соответствующих тексту читательских представлений объясняется неумением многих читателей правильно воспринимать текст.

2. Возникновение даже у читателей, умеющих анализировать художественный текст, индивидуальных, личностных представлений, прямо не соответствующих тексту. Экспериментальные исследования восприятия поэзии и по восприятию художественной прозы установили: действительно, такие представления возникают

(при чтении прозы очень редко, при чтении поэзии – чаще). Но они вторичны, возникают в связи с представлениями, непосредственно вызванными самим текстом произведений. Непосредственные, первичные читательские представления соответствуют содержанию текста. Они и являются основными и необходимыми для восприятия литературы. Вторичные же представления – это уже личные воспоминания читателей, которые связывают воспринятое с личностью читателя. Возникновение их не дает основания отрицать существенную роль первичных читательских представлений для восприятия художественного текста.

3. Представления, возникающие при чтении художественного текста.

Итак, рассмотрение всех трех фактов, которые используются некоторыми психологами и литературоведами для полной субъективности читательских представлений, показывает, что они не дают основания для подобной теории. Данные проведенных исследований доказывают обратное: читательские представления являются единственной формой, способом усвоения читателями образов текста, отражением их в мозгу читателей. По самой своей

сущности и назначению они должны соответствовать тексту, т.е. быть объективными. Возникновение таких представлений предполагает умение анализировать художественный текст. Поэтому у людей, не владеющих им, могут возникать субъективные, не соответствующие образам текста первичные представления.

Однако поскольку образы текста воссоздаются на основе индивидуального, в той или иной мере различного опыта читателей, читательские представления имеют индивидуальный, субъективный оттенок. Он может быть почти незаметным, когда у читателей опыт в отношении изображаемого предмета почти одинаков, и может быть более заметным при более резких различиях в опыте читателей. Например, у всех людей представление об образе Анны Карениной имеет объективное содержание, обусловленное текстом романа. Все представляют ее красивой, обаятельной, стройной, и никто не вообразит себе ее безобразной и некрасивой. И все же у каждого есть что-то свое в представлении об ее красоте. Достаточно сослаться на иллюстрации различных художников к роману. Особенно резко отличаются иллюстрации, сделанные к этому

роману иностранными художниками, у которых опыт более далек от образов романа. Так, в одном из французских переводов этого романа художник изобразил Анну Каренину сухощавой француженкой в кокошнике и сарафане.

Мера индивидуального, субъективного в читательских представлениях зависит не только от особенностей личного опыта читателей, но и от самих литературных произведений, от замысла писателя и поэта. Одни более жестко и полно определяют объективное содержание читательских представлений, другие – дают больший простор для проявления индивидуального, субъективного в этих представлениях. Иначе говоря, мера субъективного, индивидуального в читательских представлениях объективно обусловлена особенностями художественного текста. Таким образом, читательские первичные представления, предопределяемые текстом, есть субъективные образы объективного содержания художественного текста. Объективное их содержание является средством познания образов текста, а индивидуальный, субъективный момент в них обуславливает живость и интимность переживания этих образов.

Возникающие ассоциации с этими основными первичными представлениями побочные вторичные представления (личные воспоминания) обычно содействуют более интимному переживанию образов текста.

Художественная литература несет в себе огромный развивающий и воспитательный потенциал: приобщает ребенка к духовному опыту человечества, развивает его ум, облагораживает чувства. Чем глубже и полнее воспринято читателем то или иное произведение, тем больше воздействие на личность оно оказывает. Поэтому в качестве одной из ведущих задач обучения чтению программа выдвигает задачу обучения восприятию художественного произведения. Изучение субъективности восприятия было результатом многократного педагогического исследования.

Выдающийся ученый К.Д.Ушинский одну из важнейших задач школы видел в том, чтобы «приучить дитя к разумной беседе с книгой». Чтобы решить данную задачу учителю необходимо создать благоприятные условия для работы над содержанием, разбором и усвоением прочитанного на основе разнообразных видов работы.

По мнению О.И.Колесниковой, уроки чтения в начальных классах, помимо утилитарных целей

дидактического и воспитательного планов, призваны решать проблему, связанную с адекватным восприятием детьми произведений искусства слова. «Технику восприятия нужно учить», считает А.А.Леонтьев, основатель теории речевой деятельности.

Достаточно часто дети, читая художественное произведение, воспринимают изображенное неточно и даже неверно, потому что, на уроках чтения учитель целенаправленно не работает над развитием способностей, связанных с художественной рецепцией.

М.С.Соловейчик утверждает, что способность к образному анализу художественного произведения сама собой не формируется. А если она отсутствует, то читатель воспринимает лишь основные поступки героев, следит за ходом сюжета и пропускает в произведении все, что его затрудняет. Такой способ чтения закрепляется у детей и сохраняется даже в зрелом возрасте. Продолжая мысль М.С.Соловейчик, О.И.Никифорова пишет, что при дефектном механизме восприятия читатели из подлинно художественного произведения усваивают лишь его сюжетную схему и абстрактные, схематические представления об его образах, то есть примерно то

же, что из малохудожественных книг (3, с.35). Поэтому М.С.Соловейчик, соглашаясь с А.А. Леонтьевым, говорит о необходимости учить детей «обдумывающему» восприятию, умению размышлять над книгой, а значит, о человеке и о жизни в целом. О важности обучения учащихся восприятию художественного произведения пишут и другие известные методисты, такие как М.С.Васильева, М.И.Оморокова, Н.Н.Светловская. Адекватное восприятие формируется в процессе анализа произведения, который должен быть совместным (учителя и ученики) раздумьем вслух, что со временем позволит развиваться естественной потребности самому разобраться в прочитанном. По мнению методистов А.И.Шпунтова и Е.И.Иваниной, анализ произведения должен быть направлен на выявление его идейного содержания, той основной мысли, которую стремится донести автор до своего читателя, на выявление художественной ценности произведения.

Итак, над проблемой полноценного восприятия художественного произведения работали и работают многие известные ученые, психологи, методисты. Среди них Г.Н.Кудина, З.Н.Новлянская, Т.Г.Ромзаева, М.С.Соловейчик,

М.Р.Львов, О.В.Сосновская. Однако в настоящее время проблема полноценного восприятия художественного произведения является недостаточно изученной, так как не создано единой классификации уровней восприятия, мнения ученых разделились относительно терминологии, количества уровней восприятия, умений, которыми должен обладать ученик на каждом из уровней. Кроме того, позиции исследователей и методистов расходятся по поводу того, когда начинать обучать детей пониманию авторской позиции, овладение которой предполагает полноценное восприятие художественного произведения.

Анализируя состояние методики чтения художественных произведений в школе начало XX в., С.П.Редозубов писал: «Следует заметить, что «бережное отношение» к художественному произведению привело некоторых методистов и учителей начала XX в. отказу от активного вмешательства в процесс восприятия детьми художественных образов и от образовательно-воспитательной работы на уроках чтения» (4,с.23). В период комплексных программ появилась тенденция рассматривать литературу, как иллюстрацию к наблюдаемому в жизни явле-

нию. Позднее предлагалось «творческое чтение», в котором преобладающими стали не чтение и анализ произведения, а различные творческие работы над материалом чтения. (4, с.94).

Забота о полноценном художественном развитии новых поколений была свойственна нашей школе с первых лет её существования. Но сегодня, пожалуй, особенно остро осознается всей нашим обществом необходимость того, что бы каждый растущий человек приобрел не насыщаемую потребность в «присвоении» великих духовных ценностей человечества и был способен к самостоятельному творческому общению с искусством (5, с.74).

В современной методике при восприятии художественного произведения принято говорить не о правильном, а о полноценном восприятии, так как художественное произведение допускает возможность различных трактовок. Как уже было указано выше, под полноценным восприятием понимается способность читателя сопереживать героям и автору произведения, видеть динамику эмоций, размышлять над мотивами, обстоятельствами, последствиями поступков персонажей, оценивать героев произведения, определять

авторскую позицию, осваивать идею произведения. Полноценное восприятие художественного произведения характеризуется наличием эстетических оценок и личностным отношением детей к прочитанному, пониманием не только логической стороны произведения, но и восприятием его образной и эмоциональной стороны.

Однако способность к образному анализу художественного текста сама собою не формируется. Об этом писала О.И.Никифорова: «Способность непосредственного образного и эмоционального восприятия литературно-художественных произведений не является элементарной и природной» (6, с.17). Поэтому нужно учить детей «обдумывающему» восприятию, учению размышлять над книгой, а значит о человеке и о жизни в целом.

В 70-е годы XX в. практическую методику анализа художественного произведения разрабатывали последователи К.Д.Ушинского, Н.Ф.Бунаков и Д.И.Тихомиров.

Основываясь на литературоведческих закономерностях построения художественного произведения, на психологии восприятия художественного произведения младшими школьниками, а также на собственных методических положениях о

чтении художественного произведения в начальных классах, современная методика чтения выделяет три этапа работы над художественным текстом: первичный синтез, анализ, вторичный синтез. При этом ведущей деятельностью у учеников под руководством учителя является анализ произведения. Он должен стать центральным звеном урока классного чтения. Ему предшествует первичный синтез произведения, который складывается из подготовительной работы, первичного восприятия текста и проверки первичного восприятия (или первичного анализа). Организацию работы по осмыслению литературного произведения М.С.Васильева, М.И. Оморокова, Н.Н.Светловская представили в схеме, в основу которой положены законы восприятия произведения, психологические особенности его понимания детьми с учетом целей и средств обучения.

Таким образом, обобщая все сказанное, мы приходим к следующим выводам:

- Проведенные исследования показывают, что субъективность восприятия, прежде всего, вытекает из прошлого опыта, установки, бессознательного умозаключения индивида, из явления апперцепции;

- На субъективность восприятия оказывает влияние комплекс

факторов. Среди них можно отметить индивидуально-психологические особенности человека или учащегося, их темперамент, свойства характера и перцептивная защита, а также система воспитания, факторы мотивации и т.д.

- Проведенные исследования показывают, что в восприятии художественной литературы субъективность определяется не только индивидуально-психологическими свойствами человека, но и текстурой, оригинальностью, приемами художественного изображения самого текста, отношением писателя к созданному им герою, а также оперативностью восприятия.

- Анализы показывают, что вопрос о субъективности восприятия систематически не изучен и в психологическом направлении, и в других направлениях. Вообще, в нашей республике очень мало исследований в этой области;

- Определено, что возникновение субъективности в восприятии связано с порождением категории образа под воздействием и филогенетических, и онтогенетических факторов;

- Субъективность восприятия наряду с этими факторами еще характеризуется характером и специфическими свойствами других психических процессов, в том числе мышления, воображения и творчества.

Литература:

1. Годфруа. Ж.. Что такое психология. В 2-х томах. Т.1. М.: Мир, 1992, 496 с
2. Сапего И.Г. Предмет и форма. Роль восприятия материальной среды художником в создании пластической формы // Сов. искусствознание. М.: 1986, вып №20, с.112-115
3. Светловская Н.Н. О некоторых нерешенных проблемах чтения. //Начальная школа, 1965, №7, с.28-32.
4. Редозубов С.П. Методика Обучения чтению и письму в начальной школе: Избранные труды. М.: Издательство АПН РСФСР, 1961, 427с.
5. Левин В.А., Когда маленький школьник становится большим читателем. М.: Лаида, 1994, 192 с.
6. Никифорова О.И. Восприятие художественной литературы школьниками. М.: Учпедгиз, 1959, 206 с.

BƏDİİ ƏDƏBİYYATIN QAVRANILMASININ SUBYEKTİVLİYİ

Məqalə bədii ədəbiyyatın qavranılmasını subyektivliyinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Məqələdə müəllif bədii ədəbiyyatın qavranılmasında özünü göstərən subyektiv psixoloji amilləri təsnif edir, subyektivliyin bədii qavrayışa təsir istiqamətlərini və mexanizimini aydınlaşdırır, bu sahədə aparılmış tədqiqatları təhlil edir. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, qavrayışını subyektivliyi ontogenetik amillərin təsiri ilə fərdin keçmiş təcrübəsindən qaynaqlanır.

THE SUBJECTIVITY OF THE PERCEPTION OF FICTION (IMAGINATIVE LITERATUR)

The article is devoted to the research into subjectivity of the perception of fiction. The article portrays the subjective psychological features that emerge in the perception of original fiction, expounds the mechanism and the direction of the influence of subjectivity to the fiction perception and reviews researches conducted in this field. The author drew a conclusion that the subjectivity of perception is affected by the influence of the ontogenetic factors and the person's preceding experience.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin elmi şurasında müzakirə edilmiş və çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 8).

Rəyçi B.H.Əliyev, AMEA-nın müxbir üzvü

TƏFƏKKÜRÜN TƏNQİDİLİYİNİN FUNKSİYALARI VƏ STRUKTURU HAQQINDA

Əliyeva S.İ.

BDU-nun Psixologiya kafedrasının aspirantı

E-mail: sonasi83@mail.ru

Açar sözlər: *təfəkkürün tənqidiliyi, funksiya, struktur, qiymətləndirmə, tənzimetmə, initsiasiya*

Ключевые слова: *критичность мышления, функция, структура, оценочность, регулярность, инициация*

Keywords: *thinking criticality, function, structure, estimation, regular, initiation*

Tədqiqatın mahiyyətini və başlıca istiqamətini aşkarlamaq üçün ilk növbədə araşdırmada mərkəzi yer tutan təfəkkürün tənqidilik keyfiyyətinin yerinə yetirdiyi funksiyalar və tənqidiliyin strukturu haqqında araşdırmalar aparmalıyıq. Məlumdur ki, istənilən psixi xüsusiyyətin, o cümlədən təfəkkürün tənqidilik keyfiyyəti onun funksiyalarının, strukturasının və mənşəyinin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Ona görə də əvvəlcə tənqidilik keyfiyyətinin funksiyalarını qeyd edək, nəzəri planda onun strukturunu müəyyən etdikdən sonra isə axırda əqlin bu keyfiyyətinin genetik modeli haqqında məlumat verərik.

Psixoloji ədəbiyyatlarda [1, səh.153] təfəkkürün tənqidilik keyfiyyətinin insanın psixi fəaliyyətində üç mühüm funksiyanı yerinə yetirməsi qeyd olunur:

1. Qiymətləndirmə funksiyası
2. Tənzimetmə funksiyası
3. İnitsiasiya funksiyası

Təfəkkürün tənqidiliyinin qiymətləndirmə funksiyası, insanın dərk etdiyi fikirləri, faktları, aldığı məlumatları, fərziyyələri, eləcə də öz fikir və mülahizələrini yoxlamasında və qiymətləndirməsində özünü göstərir. Tənzimetmə funksiyası isə şəxsiyyətin idrak obyektlərindəki, mühakimə və fikirlərdəki uyğunsuzluqları, ziddiyyəti axtarıb tapmaqda, onların meydana gəlməsinin səbəb və şəraitini araşdırma bilməkdə, aşkar etməkdə və səhvləri düzəltməkdə ifadə olunur.

Təfəkkürün tənqidiliyi, təbiətən insan təfəkkürünün ziddiyyətli olması ilə bağlıdır. Belə ki, insanın həyat fəaliyyəti prosesində mənimsədiyi bilik, bacarıq və vərdisləri mühafizə etmək, saxlamaqla, onlara əməl et-

məklə, onların şəklini dəyişdirmək arasında daima mübarizə gedir. Fikirləşməyi bacarmaq, düşünməyə, mühakimə yürütməyə qabil olmaq təkcə bu və ya digər tapşırığın, problemin, məsələnin tələbi ilə keçmiş bilikləri, həm də lazımi bilikləri yada salmaq, hafizədə canlandırmaq hesab edilə bilməz; həm də qarşıya çıxan konkret məsələyə uyğun gəlməyən, hətta ona müəyyən qədər maneçilik edən biliklərdən (yaxud biliklər sistemindən) əl götürməyi, onu rədd etməyi bacarmağı da tələb edir. Çox zaman təşəkkül etmiş, vərdiş halına keçmiş iş üslubu, hərəkət tərz, fəaliyyət üsulu məsələnin həllində yeni yollar axtarıb tapmağa maneçilik törədir. Məhz belə anlarda insan təfəkkürünün tənqidiliyi zəruridir. Tənqidi düşüncə sayəsində insan belə formalaşmış iş üsulundan, fikir tərzindən, fəaliyyət qaydasından əl çəkə bilər [2, səh.37].

Biz belə hesab edirik ki, tənqidi təfəkkürün qeyd olunan qiymətləndirmə və tənzimetmə funksiyalarını yaradıcı təfəkkürdə, təxəyyüllə əlaqəli şəkildə daha yaxşı müşahidə etmək olar. Prof.B.H.Əliyev və onun əməkdaşları [3, səh. 7] yaradıcı təfəkkürün xüsusiyyətləri haqqında yazır: “Yaradıcı təfəkkür hər şeydən əvvəl plastikdir. Kreativ adamlar başqa adamlara nisbətən müəyyən bir məsələnin həllində kompleks

variantlar təklif edə bilirlər. Halbuki adi adamlar bir və ya bir neçə variant təqdim edirlər. Yaradıcı təfəkkür hərəkətlidir. Bu tip təfəkkürə malik adamlar problemin bir aspektindən digərinə keçdikdə heç bir çətinlik çəkmirlər. Sadəcə dillə desək vahid nöqteyi-nəzərdən uzaqdırlar. Ən nəhayət yaradıcı təfəkkür orijinaldır. Bu təfəkkür tipli adamlar məsələnin həllində gözlənilməzlik (evrika, insayt), universalıq və ilkin olmayan modellərin yaradılmasına üstünlük verirlər (Gilford, 1967). Berron (1958) isə göstərir ki, yaradıcı şəxsiyyət problemləli situasiyanın həllində bir neçə variant tapa bilər”.

Yaradıcı təfəkkür və yaxud yaradıcı şəxsiyyətin psixoloji portreti ilə bağlı yuxarıda deyilən fikir bir daha bizə belə bir fikir irəli sürməyə əsas verir ki, məhz bu tip insanlar tənqidilik hesabına əvvəl mənimsədikləri bilik, bacarıq və vərdislərdən, formalaşmış iş üslubundan, stereotip fikirləşmədən istədikləri an ixtiyari olaraq əl çəkə bilər və yeni sürətlər yarada bilirlər. Prof.B.H.Əliyev və onun əməkdaşları qeyd edirlər ki, kreativlik şəxsiyyətin inkişafının əsas faktorlarından olub, onun mövcud stereotiplərdən imtina etməsinin, dinamik dəyişilməyə hazırlığının əsasını təşkil edir [3, səh.8]. Deməli, insanın “mövcud stereotiplərdən imtina etməsini” təmin edən psixi

qüvvələrdən biri təfəkkürün tənqidiliyi xüsusiyyətidir.

Təfəkkürün tənqidiliyinin yerinə yetirdiyi üçüncü initsiasiya funksiyası, Azərbaycan psixologiya məktəbinin görkəmli nümayəndəsi prof.Ə.S.Bayramovun apardığı eksperimental tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir. Onun yazdığına görə əqli fəaliyyətin initsiasiya funksiyası, əqli fəaliyyətlə perseptiv (ya xud da mnemik) fəaliyyətin qovşağında daha aydın şəkildə görsənir. Təfəkkür psixologiyasına daxil edilən initsiasiya anlayışı, etnoqrafiyada ona verilən mənadan fərqlənir. Etnoqrafiya və etnopsixologiyada müəyyən sosial qrup daxilində insanların yeni inkişaf mərhələsinə keçid mənasının ifadə edir. Məsələn, oğlan və qızın kişi və ya qadın statusunu əldə etməsi və yeni sosial qrupa daxil edilməsi kimi başa düşülür. Psixologiyada təfəkkürün initsiasiyası dedikdə, fikri fəaliyyətin “doğulması” yaranması anı nəzərdə tutulur. Müasir dövrdə təfəkkür psixologiyasında əqli fəaliyyətin initsiasiyasının iki müxtəlif forması ayırd edilir. Əqli məsələlərin həlli ilə bağlı qərar qəbulu, kənardan verilən təklif vasitəsilə (məsələn, eksperimentator) və müstəqil olaraq həll etmək yolu ilə. Belə bir öz-özünə yaranma təfəkkür aktının geniş planda tədqiqi üçün ideal şəraitdir.

Əqli fəaliyyətin initsiasiya probleminin həll olunması, nəticə etibarilə insanın perseptiv fəaliyyətdən, əqli fəaliyyətə keçidini təyin etmək üçün əlverişlidir. Bu məsələ həm kifayət qədər mürəkkəb, həm də maraqlıdır. Məsələnin maraqlı tərəfi onunla bağlıdır ki, onun həll olunması produktiv proseslərin motivasiya əsaslarını aydınlaşdırır, mürəkkəbliyi isə fikri fəaliyyətin initsiasiyası probleminin öyrənilməsi üçün ənənəvi eksperimental metodların yararlı olmaması ilə bağlıdır.

Ə.S.Bayramovun apardığı uzunmüddətli tədqiqatlar göstərir ki, təfəkkürün tənqidiliyi, əqli fəaliyyətin initsiasiyası prosesində olduqca mühüm, hətta müəyyənəddici rol oynayır. Təsbit olunmuş ustanovka kimi formalaşan idraki ziddiyyəti qeydə alan və bu ziddiyyəti həll etməyə hazır olan tənqidi təfəkkür, bir növ perseptiv fəaliyyətdən əqli fəaliyyətə keçidi təmin edən “rele” funksiyasını yerinə yetirir [2, səh. 154]. Prof.Ə.S.Bayramov öz fikrini N.Eliavın təcrübəsi əsasında izah edir. Yoxlanılan şəxsə iki müxtəlif hekayədən kiçik bir hissəni oxumağı təklif edirlər. Birinci hekayədə Balzakın edam haqqında novellasının kiçik bir hissəsi təqdim olunur. İkinci isə Kalderonun meşədə meymunları öldürən qırmızıdərililər haqqında olan hekayənin bir hissəsi idi. Ekspe-

rimentin şərtinə görə birinci hekayənin sonunda təlimatçı dərhal “Səhifəni çevirin. Sizə səhifəni çevirmək təklif olunur, Tez yeni səhifəyə keçin komandaları verməlidir.” Eksperimentin fərziyyəsinə görə yoxlanılan hekayələr arasındakı məna, məntiq fərqlərini duymalıdılar. Lakin nəticələr göstərdi ki, yoxlanılanların əksəriyyəti hekayələr arasındakı uyğunsuzluğu dərhal qeydə ala bilmədilər. Onlar buna hekayənin dəfələri oxuduqdan sonra nail oldular. N.Əliyeva bu halı insanın obyektivləşdirmə aktı ilə əlaqələndirirdi. Ə.S.Bayramov insanlarda obyektivasiya aktının fərqli olmasını tənqidilik keyfiyyəti ilə izah edirdi [1, səh.155]. İkinci parçanın oxunuşunda, birinci hissədə işə düşən perseptiv fəaliyyət davam edir, obyektivasiya baş vermir və fikri fəaliyyətdə initsiasiya baş vermir. Bu səbəbdən də parçalar arasındakı uyğunsuzluq dərhal qeydə alınmır. Təfəkkürün tənqidiliyinin genetik modeli haqqında qeyd olunur ki, ontogenezin ilk vaxtlarında o endogen əsaslı mexanizmə malikdir. Ə.S.Bayramov tənqidi təfəkkürün üç səviyyəsini göstərir: 1) “yaranan, törəyən” tənqidilik 2) tənqidiliyin təsdiqedici səviyyəsi 3) tənqidiliyin təsbitedici səviyyəsi. Bunların hər biri haqqında sonrakı fəsildə daha geniş məlumat verməyi nəzərdə tutduğumuz üçün, yalnız adlarını qeyd etməklə kifayətlənirik.

Tədqiqat zamanı qarşımızda duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün təfəkkürün tənqidiliyi keyfiyyətinin strukturu haqqında məlumat verməyi vacib hesab edirik. Təfəkkürün tənqidiliyinə təsbit olunmuş ustanovka kimi baxdıqda biz onun strukturu təhlil edə bilərik. Təfəkkürün tənqidiliyi üç komponentli struktura, koqnitiv, affektiv və davranış elementlərindən ibarətdir. Tənqidi təfəkkürün koqnitiv komponenti idraki ziddiyyətdə, yəni subyektin qəbul etdiyi informasiyalarla, onun malik olduğu təcrübə, məlumat arasındakı uyğunsuzluqda özünü göstərir. Tənqidi təfəkkürün affektiv-hissi komponenti isə şübhə hissi şəklində təzahür edir və koqnitiv elementlə möhkəmləndirilir. Tənqidilik keyfiyyətinin aktuallaşdırılması özü ilə şübhə hissini oyadan koqnitiv elementin, yəni məntiqi ziddiyyətin olduğu halda mümkün olur. Şübhə hissi, yəni affektiv komponent şüura məntiqi ziddiyyətin mövcudluğunu təqdim etməklə bir növ psixikanın müxtəlif “mərtəbələri” arasında özünəməxsus körpü rolunu oynayır.

Psixologiyada idrak fəaliyyətində, məsələn təfəkkürlə hiss arasında funksional-genetik əlaqənin mövcudluğunu təsdiq edən emosional təfəkkür (Q.Mayer), affektiv təfəkkür (T.Ribo), autik təfəkkür (E.Bleyler) kimi müxtəlif anlayışlar vardır

(Ə.Ə.Əlizadə, 2004). L.S.Rubinşteyn “Psixologiya haqqında düşüncələr” əsərində yazır: “Emosional olan əslində...həmişə nəinki emosional, həm də intellektual momentləri əhatə edir, necə ki, intellektual proses, adətən, bu və ya digər dərəcədə emosional momentləri əhatə edir. Göründüyü kimi, burada söhbət heç də təfəkkürlə emosiyanın qarşılıqlı əlaqədə olması haqqında deyil. Vurğulanır ki, real proses kimi təfəkkürün özü elə intellektual və emosional olanın, emosiya isə emosional və intellektual olanın vəhdətindən ibarətdir. Psixoloji ədəbiyyatlarda göstərilir ki, 50-ci illərdə S.L.Rubinşteyn təfəkkür psixologiyası sahəsində apardığı fundamental araşdırmalarında problemli təlimin psixoloji mexanizmlərini açıqlayaraq göstərdi ki, təfəkkür adətən problem və ya sualdan, heyrətdən və şübhədən, ziddiyyətdən başlayır [4, səh.142]. Şəxsiyyətin fikri prosesə cəlb olunması bu problem situasiya ilə şərtlənir. Tənqidi təfəkkürün üçüncü struktur komponenti olan davranışın təzahürü isə insanlarda yaş, cins xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif səviyyələrdə, lakin asanlıqla müşahidə oluna bilən şəkildə özünü göstərir. S.L.Rubinşteyn təfəkkür prosesini mahiyyət etibarlı ilə yeni olanın axtarılması və kəşf olunması kimi səciyyələndirmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz bir daha sübut edir ki, tənqidi təfəkkürün strukturunun affektiv komponentində şübhə hissi böyük rol oynayır və fərdin təfəkküründə tənqidilik keyfiyyətinin təzahüründə əsas yer tutur. Şübhə hissinin tənqidi təfəkkürün mərkəzində dayanması məsələsi hələ vaxtı ilə Rene Dekartın fəlsəfi məktəbinin kredosu olan “Hər şeyə şübhə ilə yanaş! – Budur həqiqətin meyarı” fikrində, Azərbaycan fəlsəfi-romantik şerinin görkəmli nümayəndəsi Hüseyn Cavidin aşağıdakı misralarında belə verilir [5, səh. 367]:

*Şübhədir hər həqiqətin anası,
Şübhədir əhli-hikmətin babası,
Şübhə artarsa həm yəqin artar,
Mərifət nuru şübhədən parlar.
Səhvindən ta ki doğsun*

şübhələr,

Həp seçilsin haqqı batıl,

xeyrü-şər.

Ümumiyyətlə, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri N.Gəncəvi, İ.Nəsimi, M.Füzuli, X.Şirvani, M.Ə.Sabir, M.F.Axundov, H.Cavid, Ü.Hacıbəyov, filosoflardan N.Tusi, Ə.Bəhmənyar, Şihabəddin Sührəverdinin əsərləri, eləcə də şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri Azərbaycan psixoloji fikir tarixi üçün, o cümlədən təfəkkürün tənqidilik konsepsiyasının təşəkkül qaynağı kim tədqiq oluna bilər.

Bu baxımdan biz hesab edirik ki, Azərbaycan psixologiyasında təfəkkürün tənqidiliyi konsepsiyasının təşəkkülünü tarixi planda nəzərdən keçirsək, şərti surətdə onun üç mərhələsini fərqləndirə bilərik:

- Birinci mərhələ lap qədim zamanlardan başlayaraq, XVIII əsrin əvvəllərinə qədərki dövr;

- İkinci mərhələ XVIII əsrdən, XX əsrin 60-cı illərinə qədərki dövrü əhatə edir;

- Üçüncü mərhələ isə prof.Ə.S.Bayramovun tədqiqatları ilə başlayır və müasir dövrə qədər davam edir.

Bir məsələni qeyd etmək istərdim ki, ikinci mərhələ Azərbaycan psixoloji fikir tarixi bütövlükdə Azərbaycan maarifçilərinin əsərlərində öz əksini tapır. N.T.Rzayeva “Azərbaycan maarifçiliyinin psixoloji konsepsiyası” adlı namizədlik dissertasiyasında qeyd edir ki, orta əsrlərdə Azərbaycan psixologiyasında xüsusi aktualıq kəsb edən ağıl anlamı maarifçilikdə geniş mənada tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan maarifçilərinin maraqlı psixopedaqoji təhlil üsulu var idi. Onlar psixoloji məsələni bir qayda olaraq pedaqoji aspektdə ayırd edir və araşdırırdılar. Azərbaycan psixologiyası üçün özünəməxsus xüsusiyyətlərdən biri budur ki, XX əsrin ortalarına kimi o əsasən maarifçiliyin təkində əmələ gəlmiş və inkişaf etmişdir. Ona görə də biz belə hesab

edirik ki, Azərbaycan maarifçilərinin yaradıcılığı Azərbaycan psixoloji fikir tarixində xüsusi yer tutur və ona görə də tədqiqatlar aparılarkən onu yadda saxlamaq lazımdır. Demək olar ki, Azərbaycan pedaqoji psixologiyası məhz maarifçilik təkində əmələ gəlmiş və inkişaf etmişdir.

Amma, onu da qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə respublikamızda psixologiya tarixi ilə bağlı nəşr olunan kitablarda orta əsrlər maarifçilərinin yaradıcılığının psixoloji aspektləri ilə bağlı heç bir fikrə yer verilməmişdir. Biz hesab edirik ki, bu problem onunla bağlıdır ki, psixoloji fikir və ideyalar çox vaxt fəlsəfi, bədii və pedaqoji fikirlərlə, ideyalarla qarışıq salınması ucbatından psixologiya tarixçiləri onları ayırd edə bilməmişlər. Digər tərəfdən psixologiyanın XIX əsrin sonuna qədər fəlsəfi elm sayılması, onun bədii ədəbiyyat, fəlsəfə və incəsənətin tərkibində çıxış etməsi özü də psixoloji ideyaların fəlsəfi ideya və fikirlərlə qarışıq salınmasına səbəb olmuşdur. Fikrimizi, prof. Ə.Ə.Əlizadənin “İdrak prosesləri və hisslər” adlı əsərindən gətirdiyimiz iqtibasla izah edək. O, yazır: “1909-cu ildə dahi Ü.Hacıbəyovun Azərbaycan mətbuatında “kəşf yolu ilə öyrənmə” adlı konsepsiyası çap olundu. Sonradan XX əsrin 90-cı illərində C.Brunerinin “kəşf yolu ilə öyrənmə”

nəzəriyyəsi formalaşdı. Azərbaycan psixoloji fikir tarixi üçün böyük əhəmiyyətə malik olan bu fakt Q.Lefuransuaya, Amerika pedaqoji psixologiyasının müəllifinə məlum səbəblər ucbatından bəlli deyildi, bəlli olsaydı, o, şübhəsiz ki, Ü.Hacıbəyovu bu ideyanın ilk müəllifi kimi dəyərləndirərdi”.

Bu baxımdan Erix Frommun bir fikri maraqlıdır. O, yazır ki Sokrat, Platon, Aristotel özlərinin insan xəsbəxtliyi və ruhu sahəsindəki axtarışlarında aqlın nüfuzuna arxalanırdılar.

Onlar insanı tədqiqatın başlıca predmeti sayırdılar. “Onların fəlsəfi və etik traktatlarında eyni zamanda psixoloji məsələlər də araşdırılırdı”. Erix Fromm bunu antik ənənə adlandıraraq göstərir ki, sonrakı dövrlərdə, məsələn, intibah dövründə bu ənənələr davam etdirilmişdir. Maarifçilik dövründə isə özünün yüksək zirvəsinə çatmışdı. Dünya psixoloji fikri üçün səciyyəvi olan bu cəhət Azərbaycan psixoloji fikrinin inkişafı prosesində də özünün aydın ifadəsini tapmışdır” [4, səh.25].

Ədəbiyyat:

1. Байрамов А.С. Психологические этюды. Баку, 1989, 219 стр.

2. Bayramov Ə.S.Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı, 1967, 351 səh.

3. Prof.B.H.Əliyev, K.R.Əliyeva, R.V.Cabbarov, M.H.Mustafayev. Müasir psixoloji məktəblərdə kreativlik anlayışının öyrənilməsinin konseptual əsasları. Psixologiya jurnalı, 1-2, 2001.

4. Əlizadə.Ə.Ə. İdrak prosesləri və hisslər. Psixopedaqoji məsələlər. Bakı, 2006, 346 səh.

5. Psixologiya. Prof.S.İ.Seyidovun redaktorluğu ilə. Bakı, 2007, 700 səh.

6. Əlizadə.Ə.Ə.Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 2004, 432 səh.

7. Əlizadə Ə.Ə, Şirinova Z, Nizami Gəncəvinin psixoloji görüşləri. Bakı, 2006,277 səh.

8. N.T.Rzayeva “Azərbaycan maarifçiliyinin psixoloji konsepsiyası” adlı namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2004.

ФУНКЦИИ И СТРУКТУРА КРИТИЧНОСТИ МЫШЛЕНИЯ

Систематическое исследование проявлений критичности мышления позволило выявить три главных его функций как, оценочная, регулярная и инициация мыслительной деятельности. В психологии под инициацией мышления подразумевается момент «включения», или «спонтанного» зарождения мыслительной деятельности. Решение проблемы инициации мыслительной деятельности означает в конечном счете определение тех психологических условий, при которых происходит переход от перцептивной деятельности к мыслительной.

Так же, критичность мышления имеет трехкомпонентную структуру, раскрытие которой сопряжено с определением её когнитивного, аффективного-чувственного и поведенческого элементов.

FUNCTION AND STRUCTURE OF THINKING CRITICALITY

Systematical research of displays of thinking criticality allowed to reveal it's three main functions such as, estimation, regular and initiation of intellectual activity. Initiation of thinking in psychology considers the moment of "switching" or "spontaneous" origination of intellectual activity. The solution of the problem of initiation of intellectual activity ultimately means determination of such psychological terms under which the transfer of perceptive activity into thinking happens.

As well as, thinking criticality has ternary structure, the reveal of which depends on the determination of it's cognitive, affective and sensory and behavioral elements.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin elmi şurasında müzakirə edilmiş və çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 8).

Rəyçi C.A.Təhmasib, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SAMBOÇULARIN FƏALİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ TƏMİNİNİN İNTEQRATİV MODELİNİN STRATLAŞDIRILMIŞ TƏSVİRİ

Abdullayev Y.B.

Bədən Təربiyəsi və İdman Akademiyasının baş müəllimi

E-mail: yaqub-sambo@mail.ru

Açar sözlər: samboçu, idman, fiziki, taktiki, psixomotor, ierarxik struktur, psixoloji uyuma, konstruktiv model

Ключевые слова: самбист, спорт, физический, тактический, психомотор, иерархический структур, психологическая совместимость конструктивная модель

Keywords: Sambo-wrestler, sports, physical, tactical, the psychomotor, hierarchical structures, psychological compatibility constructive model

Samboçuların təlim-məşq prosesinin səmərəliliyini hərtərəfli hazırlığa yiyələnmədən artırmaq mümkün deyil. Bu baxımdan demək olar ki, samboda praktiki olaraq bütün xüsusi hazırlıq üsulları integrativ xarakter daşıyır və onların hazırlıq altsistemlərində (texniki, taktiki, fiziki və psixoloji) öz ünvanları var [1]. D.İ.Nesterovskiye görə [2,3] integrativ hazırlıqda təlim-məşq prosesinə müxtəlif istiqamətli kompleks yanaşma deyil, bir-biri ilə üzvü surətdə bağlı altstrukturların çoxsəviyyəli sistemi kimi baxmaq lazımdır.

Məqalədə samboçunun idman fəaliyyətinin ierarxik strukturunun stratlaşdırılmış təsviri verilərək, onun əsasında ümumi hazırlığının formal modeli olan «samboçunun ümumiləşmiş portreti» işlənilib hazırlanmışdır.

Kompyuter sistemində formalaşdırılan konstruktiv model, samboçunun idman fəaliyyətinin identifikasiyasında və onun əsasında ekspert məsləhətlərinin verilməsində əsas rol oynaya bilər [4,5]. Belə ki, məşqçinin fərdi təcrübəyə əsaslanmış intuitiv biliyi obyektiv kəmiyyət informasiyası ilə tamamlanır. Belə formal ierarxik struktur interaktiv ekspert sisteminin verilənlər bazasının strukturunu da şərtləndirir.

Samboçunun fəaliyyətini modeləşdirmək üçün ilk addım onun ierarxik strukturunun informasiya təhlilidir. Şək.1-də «samboçunun ümumiləşmiş portretinin» stratlaşdırılmış təsviri əks edilmişdir. 1-ci strat olan psixoloji strat, xüsusi təsiredici imkana malikdir. Çoxsəviyyəli ierarxik sistemlərin [6] geniş istifadə olunan stratlaşdırılmış, laylaşmış və eşalon-

laşdırılmış təsvirlərindən birincisi baxılan məsələ üçün daha adekvatdır. İerarxik sistemin stratlaşdırılmış təsviri aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- Stratlaşdırılmış təsvir eyni sistemə müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşma olduğundan, sistem fəaliyyətində müxtəlif stratlarda təsvir cəhətləri bir-biri ilə əlaqəsi olmadığından, bir strat səviyyəsində olan qanunauyğunluqlar və prinsiplər digərindən doğmur və buna görə də digərində də inikas edilə bilməz.
- Müxtəlif stratlarda sistemin fəaliyyət şərtləri arasında asimmetrik asılılıq mövcuddur. Belə ki, hər hansı bir strat səviyyəsində sistemin fəaliyyətinə qoyulan məhdudiyyət tələbləri, aşağı stratlardakı fəaliyyətə qoyulan şərt kimi çıxış edir. Real proseslərin gedişi yuxarı stratlardakı şərtlərlə təyin edilir. Bu isə öz növbəsində aşağı stratların işinin düzgünlüyü şərtini zəruri edir. Bu informasiya isə əks əlaqə vasitəsi ilə daha yuxarı stratlara göndərilir.
- Hər bir stratın özünəməxsus terminlər, konsepsiyalar və prinsiplər dəsti vardır. Hər hansı bir stratın obyektinə aşağı stratda daha ətraflı baxılır, ünsür uyğun dəstə çevrilir, verilən stratın alt-sistemi aşağı stratın sistemi olur.

- Sistemin anlaşılması ardıcıl olaraq bir stratdan digərinə keçməklə artır.

İerarxiya ilə nə qədər aşağı eniriksə, bir o qədər də sistemin açılışı aşkarlanır, və nə qədər yuxarı strata qalxırıqsa, sistemin mənası və dəyərlənməsi artır.

Verilənlər bazasının bir nüsxəsi olan $X := \langle P, PG, FG, TXG, TKG \rangle$ -nin ierarxik strukturu «samboçunun ümumiləşmiş portretinin» tərkibini əks etdirir. Harada ki,

P –pasport verilənləri;

Bu bloka aşağıdakılar daxildir:

- soyadı, adı, atasının adı;
- təvəllüdü;
- məşğul olduğu müddət,
- idman nəticələri;
- idman dərəcələri və s.

PG –psixoloji göstəricilər. Bu öz növbəsində mürəkkəb quruluşa malikdir.

$PG := \langle PP, PV, PX \rangle$, burada PP özü vektor olub samboçunun cari vəziyyətinə uyğun psixoloji prosesləri əks etdirir.

Psixoloji proseslər öz növbəsində

- idrak;
- emosional;
- iradi proseslərdən ibarətdir.

Hər bir prosesin kəmiyyət göstəriciləri xüsusi psixotestlər vasitəsi həyata keçirilir, psixotestlər avtomatik olaraq və yaxud istifadəçinin istəyi ilə fərdi seçilir.

Rejimdə təyin edilir.

PV – psixoloji vəziyyətlər özlüyündə aşağıdakı üç hissəyə bölünür:

- normal psixiki vəziyyətlər;
 - çətin psixiki vəziyyətlər;
 - psixikanın xüsusi vəziyyətləri.
- və PX –psixoloji xassələr.

Bu bölməyə aşağıdakılar daxildir:

- xarakter;
- temperament;
- qabiliyyət.

FG (fiziki göstəricilər):= < xüsusi biliklər /fiziki keyfiyyətlər>;

Fiziki keyfiyyətlər çoxsahəli quruluş ünsürləri ilə yaradılan sürətlərdir. Fiziki keyfiyyətlər haqqındakı təsəvvürlərin tərkibinə ayrı-ayrı ünsürlərin quruluşca differensasiyası, əzələlərin gərginliyi və zəifliyi, tənəffüs fəaliyyətinin dərinliyi və davamlılığı daxildir [1].

TXG (texniki qabiliyyətlər):

=< xüsusi biliklər /bacarıq / vərdislər>;

TKG (taktiki göstəricilər):

=< situasiyanın qavranması/vəzifənin rəşional həlli/ psixomotor reallaşma>.

Sadalanən komponentlərin hər biri ayrılıqda həm ierarxik struktura malik olmaqla yanaşı, həm də müxtəlif şkala tipinə aid olan göstəricilər kompleksidir.

«Samboçunun ümumiləşmiş portretinin» interaktiv sistemdə konstruktiv olaraq formalaşdırılması ierarxik

strukturuna daxil olan göstəricilərin eyni bir dilə gətirilib əks edilməsi, qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsinə [7] istifadə etməklə mümkündür. Bunu, hər bir göstəriciyə adekvat üsuldan istifadə etməklə qiymətləndirmək məqsədə uyğundur:

- ədədlərlə ölçülən göstəricilərin fəzifikasiya proseduru vasitəsi ilə
- nizam şkalasını miqyaslamaqla
- ekspert qiymətlənmə vasitəsi ilə qeyri-səlis çoxluğun mənsubiyyət funksiyasını qurmaqla.

Stratlaşdırılmış təsvirə daxil olan göstəricilərə uyğun olaraq ölçmələr dörd səviyyədə aparılmalıdır, bu da nominal, orijinal, interval və ölçmə-münasibətli ola bilər.

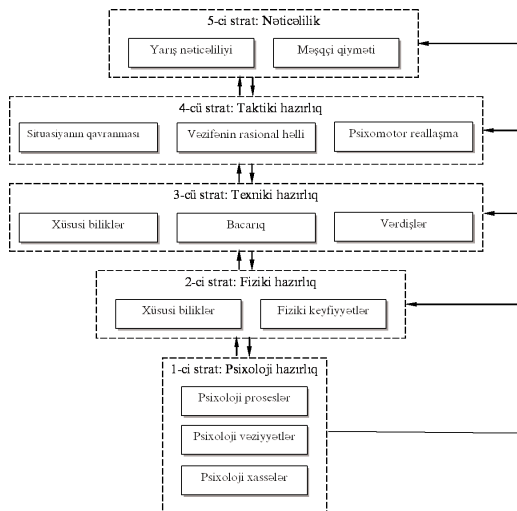
Nominal səviyyədə əlamətə d verilir, və ya eyni ədədlər mənimsədilir, məsələn. Taktika növü olan hücum 1, əks-hücum 0 və müdafiəyə şərti olaraq -1 mənimsədilir.

Orijinal səviyyədə əlamətin ifadəliliyinə görə obyektlər rəqləşdırılır. Məsələn, proqnozlaşdırılan nəticəyə görə məşqçi tərəfindən idmançıların rəqləşdırılması. İnterval səviyyəsində obyektlərarası fərqlilik kəmiyyəti təyin edilir.

Münasibətlər səviyyəsində isə kəmiyyətlərin münasibət eyniliyi aşkarlanır.

Müxtəlif səviyyələrdə müxtəlif riyazi üsullardan istifadə edilir. Bu

parametrik və ya qeyri-parametrik statistika, səlīs və ya qeyri-səlīs riyaziyyat üsulları və s. ola bilər.

Şəkil 1. Samboçunun fəaliyyətinin stratlaşdırılmış təsviri

«Samboçunun ümumiləşmiş portretinin» real zaman miqyasında interaktiv olaraq realizasiyası xüsusi bu məqsəd üçün hazırlanmış kompleks proqramlar vasitəsi ilə həyata keçirilir.

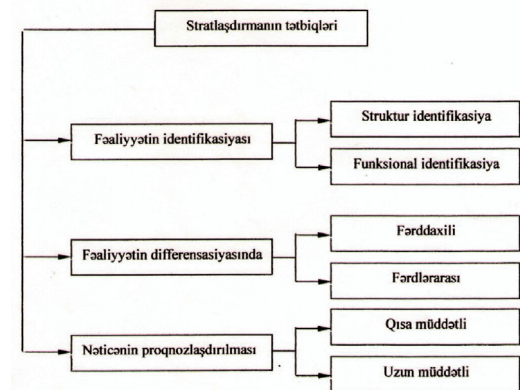
Bu proqramlar əsasən iki qrupa bölünür:

- «samboçunun ümumiləşmiş portretini» formalaşdırın subproqramlar;
- «samboçunun ümumiləşmiş portretini» qrafik əks etdirən subproqramlar.

Birinci qrupu təşkil edən subproqramlar iki formada işləyir.

- aprior olaraq ekspertlər tərəfindən təyin edilmiş göstəricilərə və onların ardıcılığına görə;
- istifadəçinin marağı və təcrübəsi əsasında.

Qrafik obrazda əks olunan «samboçunun ümumiləşmiş portretinin» müəyyən düyünlərini kompüter siçanı vasitəsi ilə uyğun olaraq ədədi qiymətləri əldə etmək mümkündür.

Şəkil 2. Samboçunun fəaliyyətinin stratlaşdırılmasının tətbiqləri

Belə inikasin daha bir xüsusiyyəti, hər bir strata uyğun obrazın əks etdirilməsidir.

Beləliklə, ümumi integrativ psixoloji komponentin rolunun həm keyfiyyət, həm də kəmiyyətə qiymətləndirilməsi, təlim-məşq proseslərinin səmərələşdirilməsi üçün yaradılan kompüter məsləhət sistemində protokollar vasitəsi ilə izahat verməklə yaxınlığı təmin etmək imkanını təmin edir.

Şək. 2-də Samboçunun fəaliyyətinin stratlaşdırılmasının tətbiqləri təsvir edilmişdir. İlk növbədə idman fəaliyyətin ierarxik sistem təsviri onun identifikasiyası üçün əsasdır. Sistemin təsvir formalarına uyğun olaraq identifikasiya məsələsi struktur və funksional olaraq iki hissəyə bölünür.

Növbəti əhəmiyyətli tətbiqi sahə idman fəaliyyətindəki differensasiya problemi ilə bağlıdır. Fəaliyyət strukturu differensasiyası müxtəlif fərdlərin deyil, eyni fərdin müxtəlif situasiyalardakı fərqliliyinin tədqiqinə yönəlmişdir. Məsələn, samboçunun təlim-məşq prosesindəki fəaliyyət strukturu yarış qabağı fəaliyyət strukturu ilə müqayisə edilir. Digər problem isə müxtəlif qrup samboçuların fəaliyyət strukturları arasındakı fərqliliyin öyrənilməsi problemidir. Məsələn, müəyyən yaş qruplarının fəaliyyət strukturları arasındakı psixoloji fərqliliyin tədqiqi.

İdmançı fəaliyyətinin stratlaşdırılmış təsviri proqnozlaşdırma üçün informasiya mənbəyi olaraq həm stratdaxili göstəricilər, həm də stratlararası qanunauyğunluqlar statistik proqnozlaşdırma üçün əsas ola bilər. Məsələn, psixoloji strata daxil olan temperament ilə digər psixoloji göstərici aqressivlik dərəcəsinin uyuşması fəaliyyətin nəticəliyinin

proqnostik əhəmiyyətli göstəricisi-dir. Digər tərəfdən isə müxtəlif stratların göstəriciləri olan dözümlülük və taktiki göstəricilər arasındakı əlaqə nəticəliliyin əsası ola bilər.

Proqnozlaşdırma özü isə verilmə müddətinə görə uzun müddətli, və ya qısa müddətli ola bilər. Qısa müddətli proqnozlar məşqçinin cari təlim-məşq proseslərinin proqramındakı fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması üçün əsadsırsa, uzun müddətli proqnozlar ümumi təlim-məşq proqramlarının qiymətləndirilməsi üçün əsas ola bilər.

Beləliklə demək olar ki, idman fəaliyyətindəki bir-biri ilə üzvü surətdə bağlı aktual məsələlərin həlli istiqamətində idmançının, o cümlədən samboçunun fəaliyyət strukturunun stratlaşdırılması perspektivli addımlardan biridir.

Elmi yeniliyi-samboçunun idman fəaliyyətinin ierarxik strukturunun frontal təsviri olan (ümumiləşmiş portret) nəzəri əhəmiyyətli stratlararası qanunauyğunluqların aşkarlanması məsələsi üçün əsas ola bilər.

Praktiki əhəmiyyəti - samboçunun fəaliyyətinin stratlaşdırılması, onun fəaliyyətinin identifikasiyası, müxtəlif vəziyyətlərin differensasiyası probleminin həlli ilə idman nəticələrinin proqnozlaşdırılması kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. İsmayilov T., Məmmədov C. *İdman psixologiyası*, Bakı, 2002. 274 s.
2. Казанцев С.А. Интегральный метод тренировки в подготовке спортсменов-ориентировщиков //СПб ГАФК. Сборник научных трудов, 2003, С.27-30
3. Карелин А.А. Система интегральной подготовки высококвалифицированных борцов. / Диссерт. ДПН.СПбГАФК СПб, 2002, 406с.
4. Петров П.К. Новые информационные технологии обучения в профессионально-педагогической подготовке студентов педагогического факультета физической культуры //Программированное обучение и компьютеризация в учебно-тренировочном процессе. Ижевск, 1996. –С.46-53.
5. Pashayev A.M., Dadashov F.G., Abdullaev Y.B., Dadasheva K.G. To optimization of psychophysiological conditions of sportsman in a consulting program, // 2nd International Conference on Mathematics in Sport //IMA Sport 2009, Groningen, The Netherlands, 17-19 June 2009, P.32-33.
6. Месарович М., Мако Д., Такахага И. Теория иерархических многоуровневых систем. М.: Мир, 1973, –344 с.
7. Заде Л. Понятие лингвистической переменной и его применение для принятия приближенных решений. М.: Мир, 1976. –165 с.

**СТРАТИФИЦИРОВАННОЕ ОПИСАНИЕ
ИНТЕГРАТИВНОЙ МОДЕЛИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО
ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ САМБИСТА**

Статья посвящена анализу иерархической структуры деятельности самбиста, где для описания многоуровневой структуры деятельности применен стратифицированный подход. Каждый страт соответствует следующим основным блокам: психологическому, физическому, техническому и тактическому. Особенно выделяется психологический страт, который играет организационную роль в учебно-тренировочном процессе самбистов.

**THE STRATIFIED DESCRIPTION OF INTEGRATED
MODELS PSYCHOLOGICAL MAINTENANCE
OF ACTIVITY SAMBISTS**

Article is devoted the analysis of hierarchical structure of activity sambists where the stratified approach is applied to the description of multilevel structure of activity. Everyone strat corresponds to following mainframes: psychological, physical, technical and tactical. It is especially allocated psychological strat which plays an organizational role in training process sambists.

Məqalə Azər bDBTİA-nın “İdman Təkmübarizlik Növləri” Fakültə Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilmiş və çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 10).

Rəyçi C.A.Təhmasib, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

QADINLARDA HAMILƏLİYİN İLK AYLARINDA RAST GƏLİNƏN ÖZÜNÜDƏRKETMƏ PROBLEMİNİN TƏDQIQINƏ HƏSR OLUNMUŞ TƏDQIQATLARIN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Məsturə Sədaqət

BDU-nun Psixologiya kafedrasının aspirantı

E-mail: sedaghat.mastoreh@gmail.com

Açar sözlər: *qadın, hamiləlik dövrü, özünüdərək, tədqiqat*

Ключевые слова: *женщина, период беременности, самопознание, исследование*

Keywords: *women, pregnancy, self-concept, study*

Ana olmaq arzusu – ictimai və psixoloji təcrübələrdən qaynaqlanır. Hamiləlik prosesində təkcə embrion dəyişikliyə uğramır, eyni zamanda hamilə qadının orqanizmi istər fiziki, istərsə də psixoloji baxımdan müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Həqiqətən də qadın hamiləlik dövrünün hər mərhələsində özünəməxsus hissi yaşantılar keçirir. Bu hisslərə misal olaraq təşviş, zehndə idraki ziddiyyətlərin əmələ gəlməsi, ananın embrionun sağlamlığı üçün nigarancılıq keçirməsi, hamiləlik dövründə qadının düçar olduğu ağrıları misal göstərə bilərik. Uşağın dünyaya gəlməsinin ilk dövrlərində də qadın hamiləlik dövründə keçirdiyi psixoloji gərginliyin təsiri altında olur. Obrazlı şəkildə desək qadın bu dövrdə xüsusi psixoloji mərhələlərdən keçir [1, səh.67].

Hamiləlik dövrü psixoloji nöqteyi-nəzərdən “inkişafda böhran” he-

sab olunur. Hamiləlik həyatın digər mərhələləri ilə müqayisədə özünəməxsus təzahür xüsusiyyətlərinə malikdir. Məhşur tədqiqatçı Eriskon onu böhran mərhələləri adlandırır. Hamiləlikdəki böhran xarakter əvvəlki mərhələlərlə qarşılıqlı əkslik təşkil edir ki, bu prosesdə yeni çıxış yollarının tapılmasına çalışılır[2, səh. 69].

Hamiləlik qadın həyatında bir böhran olmasına baxmayaraq, Deviç (1945) hamiləliyi qadının ən ülvi və böyük arzusu hesab edir. Özünü tanıma və həqiqət özəlliyi ilə bir çox qadınlar həyatı kəşf etmənin yeni yollarını qazanırlar. Hamiləlik dövründə baş verən dəyişikliklər o, cümlədən embrionun daxildən hərəkət etməsi bu hissi daha da artırır ki, artıq bu anaya bətnində gəzdirdiyinin öz parçası olduğunu və onun həqiqətən mövcudluğunu dəqiq şəkildə dərk etməsinə imkan verir[3, səh.111].

Həmçinin əgər qadın ilk hamiləliyində doğumdan sonra uşağını itirmişsə ikinci hamiləliyi dövründə də uşağını itirməkdən daha çox qorxar. Əgər bu baş verərsə o, halda onu günahkarlıq hissi bürüyəcək və özünü “pis” bir ana kimi dərk edəcək. 2-ci üç aylıqda qadınların qapalıqlıq hisləri onların tənha olmağa meyindən xəbər verir. Bu hislərin ən yüksək nöqtəsi 3-cü üç aylıqda baş verir və hamiləliyin sonunadək olduğu kimi davam edir [4, səh.130].

Üçüncü üç aylıqda qadınlar doğum prosesi, uşağın cinsi və sağlam və ya ölü olma ehtimalı barəsində narahatlıq hissləri keçirirlər. Hamiləliyin sonuncu həftələrində bu sıxıntı daha da artır. Doğum və onun mahiyyəti qadının imkanı xaricindədir. Uşağın doğulma məkanı və zamanı, doğum ağrılarının öhdəsindən necə gəlmək və ya necə bir uşaqqla qarşılaşacağı hadisəsi qadınları çox narahat edir. Bu dövrdə, xüsusilə də hamiləliyin ilk aylarında qadınların üzləşdiyi fəsadların aradan qaldırılmasına yardım edən amillərdən biri qadının özünüdərk hissənin inkişaf dərəcəsi ilə bağlıdır [5, səh.40].

Tibb aləmində ananın orqanizminin sağlamlıq dərəcəsinə müəyyən etmək məqsədilə, müxtəlif bədən üzvlərinin lazımi funksiyaları yerinə yetirib, yetirməməsinə diqqət yetirməyin vacib olduğunu qeyd edirlər.

Ananın zehni sağlamlığının dərəcəsinə müəyyən etmək üçün onun həyatı vəzifəsini hansı səviyyədə icra etməsini müəyyənləşdirmək vacib amildir. Bundan başqa insan özünü və başqalarını dərk etmək qabiliyyətinə malik olur. İnsanın özünüdərk etmək qabiliyyətinə malik olması şəxsiyyətin inkişafında çox mühüm amildir. Bu baxımdan “Mən” anlayışı çox mürəkkəb məna kəsb edir. Hissi amil “Mən” məfhumunu bir növ əksətdirmə funksiyasını yerinə yetirir. Fərdin özünüqiymətləndirmə zamanı hansı hissləri keçirdiyi və bu prosesdə dərkətmə amilinin və özünəinamının səviyyəsini müəyyənləşdirmə imkanı yaradır [5, səh.40].

Bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlarda “Mən” anlayışı fərdin sabit fikir və arzuları ilə izah olunur. Bu isə fərdin özü və başqaları ilə münasibətdə əldə etdiyi məlumatların təsiri altında meydana çıxır. Bununla yanaşı “Mən” anlayışı həm də özünün bacarıq və özünəməxsus xüsusiyyətlərin fərdin təsəvvürləri ilə əlaqəli olması mühit, cəmiyyət və özünü dəyərləndirməsi onun arzu və istəklərindən ibarətdir [6, səh.180].

Hər hansı iki nəfərin “Mən” anlayışı oxşar və ya eyni deyildir. Çünki bu anlayışa müraciət meyarları standartdır və hər hansı bir şəxs bu metodlardan istifadə etməklə dünya ilə təmasa girir. “Mən” haqqında

nəzəriyyə əsasən bir fərdi mükəmməl tanıma və onun davranışlarını dəqiq şəkildə öncədən görmək onun mənəvi meyarları çərçivəsində “Mən”-ə müraciət etmədən qeyri-mümkündür. Bu məqsədə çatmaq önəmli biri olmaq və ya onu əhatə edən dünyanı dərk etmək fərdin baxışı nöqteyi nəzərinə və dünya görüşünə görə özündən asılıdır. Bunun ilkin əsasını diqqətə layiq olmaq təşkil edir [6, səh.180].

“Mən” anlayışı psixologiya elmində müxtəlif aspektlərdən təhlil olunmuşdur. Bu məsələləri təhlil etməyə çalışan Azərbaycan psixoloqu professor Ə.S. Bayramov “Mənlik şüuru”nu aşağıdakı kimi səciyyələndirir: “Mənlik şüuru insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesidir. Mənlik şüuru dedikdə insanın özünün qabiliyyətlərinə, fikir və hisslərinə, davranış və fəaliyyətinin, motivlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur” [7, səh.180].

Müəllifin fikrincə, “mənlik şüurunun” əsas əlamətləri aşağıdakılardan ibarətdir: insan özünü bütün ətraf aləmdən, yeni “Mən”i, “qeyri-mən”dən ayırır, özünün fiziki, psixi və mənəvi keyfiyyətlərini qiymətləndirir və dərk edir, psixi həyatın bütün cəhətlərinə şüurlu münasibət bəsləməyə çalışır.

Məlumdur ki, özünüdərkətmənin mərkəzi elementini, onun nüvəsini

“Mən” təşkil edir. “Mən” anlayışı ilk dəfə psixologiyada U.Ceyms tərəfindən formulə edilmişdir. U.Ceyms qlobal “Mən”i (self) iki təşkil elementdən – “Mən dərkədən [7]” və “Mən – obyekt”dən (Me) ibarət olduğunu göstərmişdir [8, səh. 20].

Özünüdərkətmə mahiyyəti etibarilə “mənlik şüuru”nun elementi hesab edilə bilər. Təbii ki, belə yanaşma tərzə alternativsiz variant kimi qəbul edilə bilməz. Çünki, bizim təklif etdiyimiz ideya empirik və analitik təhlilə istinad edir. Problemin daha dərinədən öyrənilməsi üçün uzunmüddətli eksperimental tədqiqatların aparılması zəruridir [7, səh.180].

Özünüdərkətmənin genezisini araşdırarkən mühüm konstruktiv mövqeni nəzərdən qaçırmmaq olmaz. Bu mövqə özünüdərkətmənin genezisinə şəxsiyyət yanaşmasıdır. Məşhur Ukrayna psixoloqu P.R.Çamata göstərir ki, özünüdərkətin inkişafı şəxsiyyət inkişafı ilə sıx bağlıdır. Onun fikrincə, özünüdərkətmənin təşəkkülə və formalaşmasına aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində baş verir: a) şəxsiyyətin onu əhatə edən gerçəkliyi dərk etməsi tələbatı; b) xarici gerçəkliyə və özünə bələd olmaq tələbatı; c) müstəqilliyə, avtonomiyaya meylilik. Təbii ki, buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, insan öz təbiəti etibarlı ilə özünüdərkətməyə meylidir və son məqsəd onun ger-

çəkləşdirilməsidir. Lakin buradan belə bir səhv əqli nəticə çıxarılmalıdır ki, özünüdərkətmə bioloji tələbatdır və fərdi şəkildə insan ona nail ola bilər [8, səh. 15].

Tədqiqatçı Darli Bum belə hesab edir ki, insanın reaksiyaları onun davranışı zamanı meydana çıxır. Bum fərz edir ki, bizim daxili aləmin göstəriciləri olduğu mövzularla ya əlaqə zəif, ya da şübhə doğurur. Biz hisslərimizi dərk etmək üçün davranışlarımızı müşahidəyə arxalanırıq. Bunun şəxsi təcrübələri ilə bağlı teoremləri və tədqiqatları təsdiq olunmuşdur [9, səh.70].

Özünüdərkətmə çoxcəhətli bir proses olduğu üçün ona birtərəfli şəkildə öyrənmək olmaz. Hətta bəzi tədqiqatçılar [8] özünüdərkətməyə aktiv “mənlik şüuru” kimi də baxırlar. İrəlidə qeyd etdiyimiz kimi, özünüdərkətmə “mənlik şüuru” ilə eyniləşdirilir və ya qarışdırılır. Belə olan halda özünüdərkətmə müstəqil psixi fenomen olmaq etibarilə öz varlığını itirir. Əgər qadın əvvəlki hamiləliyində özünü düzgün şəkildə dərk etməmişsə, onun ardınca gələcəkdəki özünün ən mükəmməl analıq rolunu icra edə bilməz. Belə olduqda qadın ilk hamiləliyində hansı hisslərə sahibdir? Özündən tam şəkildə xəbərdar olmuşmu? Bu özünü dərk etmə hamiləlik dönməindən əvvəl olub, ya hamiləlik dönməində?

Və bundan başqa bu qəbildən olan təyinedici suallar da vardır.

Rafman (2004) bir qrup qadınlarda hamiləlikdən əvvəl və sonra olan qarşılıqlı ziddiyyətlərin xüsusiyyətlərini araşdırmaq məqsədi ilə tədqiqat apardı. Yoxlanınanlar 42 nəfər qadın idi və üçüncü hamiləlik dövrünün üçüncü ayını başa vururdular. Onların bəziləri isə ilk dəfə ana olurdular. Tədqiqat obyektini kimi seçilənlərin orta yaşı (25) idi və müxtəlif sosial statuslarına malik idilər. Nəticələrdən bəzisi göstərir ki o qrup qadınları ki evlilik qarşılıqlı ziddiyyətləri, təhrik qəbul etmə, evdarlıqdan özünü uzaqlaşdırma kimi məsələlərdəki cavabları yüksək qiyməti kəsb ediblər, hamiləlikdən sonra qəmginlik və yüksək iztirab hissini göstərirlər [2, səh.68].

Varena (2002) vasitəsi ilə hamiləlik dövründə və hamiləlikdən əvvəl təsəvvürün rabitəsini araşdırma məqsədi ilə tədqiqat aparıldı. Tədqiqatda Rocerzin özünədərk öyrənmək üçün istifadə etdiyi testdən, özünüqiymətləndirmə testindən informasiyaların analizi və təhlili üçün Piyerson həmrəylik şkalasından, t parametrik yoxlamasından istifadə olundu. Aparılan tədqiqat göstərdi ki özünədərk və hamiləlik arasında mənəli rabitə var. Özünədərk ilə qadının hamiləliyindən əvvəl və hamiləliyi dövründə kəskin fərqlər özünü bürüzə verir [10, səh.38].

Alfred Gordon (1998) göstərir ki, özünüdərk etməsində problemləri olan hamilə qadınlarda təbii doğumdan qorxma halı yaranır. Bu halda hamilə qadının doğumu qeysər kəsiyi ilə ola bilər. Təbii doğuma qarşı özünüdərk etməsinin inkişaf etdirilməsi üçün düzgün planlaşdırılmış yanaşmanın yaradılması zəruridir. Bu isə öz növbəsində bu prosesdə ortaya çıxacaq neqativ halların aradan qaldırılmasına şərait yarada bilər [9, səh.47].

Psixoloji ədəbiyyatın təhlili və apardığımız tədqiqata əsaslanaraq belə nəticəyə gəlirik ki, hamiləliyin ilk dövründə ananın özünüdərk etməsi

zamanın keçirdiyi psixoloji hallar iki baxımdan əhəmiyyətli hesab edilir. Birincisi, fərdin öz nöqtəyi-nəzəri, digəri isə ictimai nöqtəyi-nəzəri baxımından. Belə ki ana ilk hamiləliyi vaxtında öz daxili aləmi ilə tanışlığı, özünü tanıma, yeni şəraitə uyğunlaşma daxili aləmində yaranan problemlərin aradan qaldırılması vasitəsilə öz şəxsiyyətinin tam şəkildə inkişaf etməsinə nail olur. Beləliklə də kamil insan kimi formalaşmış bir şəxs olaraq hamilə qadın ana rolunu daha yaxşı səviyyədə dərk edərək, cəmiyyətə sağlam bir övlad bəxş etməyə qadir olur.

Ədəbiyyat:

1. Mid M. Mother's image of motherhood. J.Adv.Nurs. Jul,13(4), 1991, s. 71-467

2. Rafman R., & Deci, E. (2004). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. American Psychologist, 55, 68-78. Retrieved November 2004

3. Deutsch H. The psychology of women. Vol (2), 1945, s110-132

4. Kaplan M. Mother's images of motherhood. Routledge. 1992, pp.112-145

5. Branden C . Self –esteem and clarity of self – concept . J.of.Personal . Soc . Psychol , 1990 , s 59 .

6. Brom B & Kazin J. Self-concept

and academic achievement: Investigating their importance as discriminators of academic track membership in high school. Canadian Journal of Education, 15(2),1990, s173-182.

7. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, Bakı, 1989, 540 s.

8. Cabbarov R. Yeniyetmələrdə özünüdərk etmə prosesinin psixoloji təhlili, Namzədlik dissertasiyası, Bakı, 2004, s 15-30.

9. Petri H. Motivation: Theory and research . Belmont, Calif, 1990, p. 45-78

10. Varena L (2002) Self-regulation: A brief review. Athletic Insight, 14(1). Retrieved November 2004.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ИССЛЕДОВАНИЙ,
ПОСВЯЩЁННЫХ ИЗУЧЕНИЮ ПРОБЛЕМ
САМОПОЗНАНИЯ НА ПЕРВЫХ МЕСЯЦАХ
БЕРЕМЕННОСТИ У ЖЕНЩИН**

Желание быть матерью возникает из общественно-бытового и психологического опытов. Во время беременности подвергается изменению не только эмбрион, но и организм беременной женщины как с физической, так и психологической точек зрения. Женщина в этот период проходит через особенные психологические этапы. Кроме этого, человек способен к самопознанию и познанию понятия оценки. Способность человека к самопознанию очень важный фактор. Понятие «Своё» подразумевает очень сложный смысл и включает в себя такие важные факторы как два чувства и познание.

**INVESTIGATION OF THE PREVIOUS STUDIES
IN THE FIELD OF SELF-CONCEPT OF PREGNANT
WOMEN AT THE FIRST PREGNANCY**

All studied show that tendency to have a child arises from complex resources of biological, social, cultural and inner psychological experiences. In the process pregnancy, not only the chrysalis changes but also the mother is a subject for the physical and psychological changes. In this period, the woman passes mental special stages. In addition, every person has the self-perception and the self-evaluation capacity. "Self" is one of the complex concepts in this case and in the pregnancy period, mother tries to achieve a self-perception.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin elmi şurasında müzakirə edilmiş və çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №8).

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ОБ ОДНОМ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ ПАМЯТИ

Кадырова Р.Г.

Доктор психологических наук,
Доцент кафедры психологии БГУ

Исаева П.Т.

магистрант кафедры психологии БГУ
E-mail: rena_kadirova@yahoo.com; peri_2411@mail.ru

Açar sözlər: *Münasibətlər sistemi, epizodik hafizə, semantik hafizə, deklarativ hafizə, affektiv-koqnitiv struktur, mental obrazlar, özünüreferensiya effekti.*

Ключевые слова: *система отношений, эпизодическая память, семантическая память, декларативная память, аффективно-когнитивная структура, ментальные образы, самореференция*

Keywords: *system of relations, episodic memory, semantic memory, declarative memory, affective-cognitive structure, mental images, self-reference effect, visual representations*

Новейшая история Азербайджана характеризуется сложными, полными драматизма событиями. С одной стороны, ее характеризует высокая мобильность внутренних процессов, открытость общества для нововведений и реконструкций, с другой – страна подвергается тяжелым испытаниям. Прежде всего, это Армяно-Азербайджанский конфликт вокруг Нагорного Карабаха, активно влияющий на все сферы жизни общества. Все события, происходящие в обществе, так или иначе, рассматриваются через призму Карабахских событий. При

этом на восприятие текущих событий связанных с конфликтом оказывают влияние негативные стереотипы и чувства, предвзятые мнения, отрицательные оценки и установки, которые конфликтующие стороны испытывают друг к другу. Наряду с другими факторами большую роль в формировании выше указанных структур играет прошлый опыт. На основе прошлого опыта человек формирует систему отношений к текущим событиям. Именно о свойствах системы связей и отношений говорят часто в том случае, если речь идет о какой-либо определенной "точке

зрения", идентичности или "установке". [1] Система отношений в психологии характеризуется как сфера психического, охватывающая единичные образования чувственно воспринимаемого, которые занимают в ней определенное место, имеют свое направление и свою величину. Каждая такая система имеет свою индивидуальную структуру, которая может быть более или менее плотной и устойчивой. Сложившаяся система отношений есть продукт как находящихся во взаимодействии друг с другом образов восприятия, так и работы памяти и эмоций. В данной статье представлены результаты исследования влияния памяти и эмоции на отношение к Армяно-азербайджанскому конфликту вокруг Нагорного Карабаха.

Теоретическая основа исследования:

Система отношений к определённым процессам в обществе тесно связана с эмоциями. Эмоция руководит мыслительной и физической активностью индивида, направляет ее в определенное русло. Эмоция регулирует или, вернее сказать, фильтрует наше восприятие. [2] Когда эмоция возникает как отклик на конкретный ментальный образ, будь то символ, понятие или мысль, можно гово-

рить о возникновении связи между чувством и мыслью, или об аффективно-когнитивной структуре. У взрослого человека эмоции очень часто связаны с ментальными образами, и потому представляется необходимым акцентировать внимание на этом тезисе: регулярное возникновение определенной эмоции в ответ на определенный образ в конце концов приводит к формированию аффективно-когнитивной структуры. Эмоции - это дифференцированная оценка разных ситуаций. В отличие от эмоционального тона, который дает обобщенную оценку (нравится - не нравится, приятно - неприятно), эмоции более тонко показывают значение той или иной ситуации. [3] Оценка ситуации либо отдельных элементов ситуации происходит на основе прошлого опыта. Одним из свойств эмоций считается их способность долгое время храниться в памяти. В связи с этим выделяют особый вид памяти - эмоциональный. Эмоциональная память выражается в запоминании и воспроизведении чувств. Вспоминая прошлые события нашей жизни, мы не только воспроизводим зрительные образы людей и обстановки, слова, произносившиеся нашими собеседниками, мысли, вызванные в

нас этими словами; иногда при таких воспоминаниях в нас ожидают и пережитые раньше чувства. Как правило, люди хорошо помнят те события своей прошлой жизни, которые вызвали у них сильную эмоциональную реакцию. Хранящаяся в памяти информация, связанная с определенной эмоцией, активируется и становится более доступной и как результат легче перерабатывается вновь поступающая информация, соответствующая актуальному эмоциональному состоянию испытуемого. [4] Однако сама память не есть нечто однородное не структурированное. Чтобы внести ясность в этот вопрос здесь следует более подробно остановиться на некоторых современных подходах к проблеме изучения памяти. [5] Для нас особый интерес представляют теоретические положения, сформулированные в теории памяти предложенной Тулвингом (Tulving, 1972, 1983, 1986, 1989a, b). Он разделил память на два типа: эпизодическую и семантическую. Такое разделение весьма важно, так как позволяет высветить новые ориентиры для ориентации исследований и теоретических разработок. Остановимся более подробно на этих типах памяти. Эпизодическая память получает и хранит инфор-

мацию о датированных по времени эпизодах или событиях, а также о связях между этими событиями. Можно сказать, что эти события являются своеобразными «автобиографическими вехами» в последовательной цепочке автобиографической памяти. Эпизодическая память подвержена изменениям или потерям информации, но она важна, поскольку составляет основу для опознания событий, людей и мест, встречавшихся в прошлом. Этим воспоминаниям во многом не хватает формальной структуры, которую мы применяем ко всякой другой информации, особенно хранящейся в семантической памяти. Семантическая память – это память на слова, понятия, правила и абстрактные идеи. Согласно Тулвингу – это умственный тезаурус, который организует знания человека о словах и других вербальных символах, их значениях и референциях, о связях между ними и о правилах, формулах и алгоритмах манипулирования этими символами, понятиями и отношениями. Согласно Андерсону эпизодическая и семантическая информация включены в декларативную память. Декларативная память обеспечивает ясный и доступный отчет о прошлом индивидуальном опыте.

Память на события и факты включает запоминание слов, лиц и т.д. Декларативное знание включает фиксацию индивидуального опыта, чувства «знакомства» с ним, информацию о том, когда и где происходили хранящиеся в памяти события, и возможность внутреннего воспроизведения их в форме воспоминаний. Чтобы сделать всю эту информацию доступной, люди используют язык. Мы пользуемся словами даже для того, чтобы классифицировать предметы или события, которые никогда прежде не были объектом нашего чувственного опыта и не осознавались нами. [6]

Резюмируя можно сказать, что память как динамическая система, реализуя накопленные и отобранные образцы социального поведения, функционирует в значении источника параметров общественного порядка, является архивом прошлого, и активной сетью селекции и накопления информации. В ситуациях социальной нестабильности в обществе, вызванной современными изменениями, источником параметров порядка становятся образцы поведения в прошлом. При этом включенные в структуру декларативной памяти элементы эпизодической памяти хранят информацию о личном

опыте и позволяют путешествовать назад в личном времени. Семантическая память позволяет нам ассимилировать знание и информацию в общем смысле. Однако на то, как человек воспринимает и относится к событиям, влияет также и то, насколько он лично вовлечен в события. Эффект самореференции связан с тем фактом, что люди имеют тенденцию лучше помнить информацию, которая имеет к ним непосредственное отношение. Участники событий демонстрируют более детальную и долговременную память на эти события.

Исходя из проведенного анализа в контексте нашего исследования можно сформулировать несколько вопросов. Во – первых, как будет влиять активизация эмоциональной памяти и эмоций, связанных с конфликтом на отношение к Армяно-азербайджанскому конфликту вокруг Нагорного Карабаха? Во-вторых, будет ли активизация структур декларативной памяти обнаруживать себя, изменяя систему отношений к участникам этого конфликта? В-третьих, как на отношения влияет эффект самореференции или феномен непосредственного участия в событиях?

Экспериментальное исследование и обсуждение результатов:

Для ответа на поставленные вопросы было предпринято экспериментальное исследование. Учитывая стоящие перед исследованием задачи, в качестве методики было выбрано структурированное интервью.

В исследовании приняли участие в общей сложности 40 человек в возрасте от 18 до 35 лет. Из них – 20 – участники событий, а 20 люди, не участвовавшие в событиях Нагорно-Карабахского конфликта.

На первом этапе перед исследованием стояла задача выявить текущее отношение к Армяно-азербайджанскому конфликту вокруг Нагорного Карабаха. С этой целью был разработан опросник, включающий ряд вопросов направленных на обнаружение отношения к странам участникам конфликта, а также различным странам активно участвующим в урегулировании этого конфликта. Ответ на каждый вопрос оценивался по 7 бальной шкале (от минимума 1 означает – «нет никакой вины», до максимума 7- «во всём виновата»). Для обработки полученных данных использовался частотный анализ. Ниже приведены некоторые результаты исследования. Отвечая на следующие вопросы: «Как Вы считаете, в какой степени нижеуказанные стра-

ны виновны в возникновении Армяно-Азербайджанского, Нагорно – Карабахского конфликта?» и «Как Вы считаете, в какой степени нижеуказанные страны виновны в том, что этот конфликт до сих пор не урегулирован?» респонденты должны были оценить по 7 бальной шкале свое отношение к Азербайджану, Армении, России и США.

Как видно из рис. 1, 5 респондентов из десяти считают, что Россия виновата во всём, 4 респондента считают, что виновна в некоторой степени. Также из рис. 1 видно, что 7 респондентов из 10 считают Армению виновной во всём, а 2 респондента считают виновной до некоторой степени. При этом, что интересно до некоторой степени виновным в возникновении Нагорно-Карабахского конфликта 10 респондентов считают Азербайджан. США 6 респондентов считают вовсе невиновными, а 3 респондента считают виновными до некоторой степени

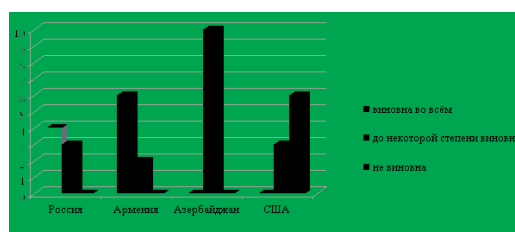

Рисунок 1. Число выборов по странам в ответ на вопрос: «Как

Вы считаете, в какой степени нижеуказанные (Азербайджан, Армения, Россия, США) страны виновны в возникновении Армяно-Азербайджанского, Нагорно – Карабахского конфликта?»

При ответе на второй вопрос картина несколько изменяется (см. рис. 2). Если вина России, ее негативная роль в этом вопросе не вызывает сомнения у большинства респондентов, то США также рассматриваются как до некоторой степени виноваты в затягивании процесса урегулирования. При этом большинство респондентов считают Азербайджан не виновным в том, что конфликт не урегулирован.

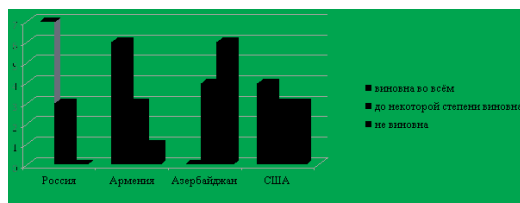

Рисунок 2. Число выборов по странам в ответ на вопрос: «Как Вы считаете, в какой степени нижеуказанные страны виновны в том, что этот конфликт до сих пор не урегулирован?».

На втором этапе исследования стояла задача выяснить, как влияют переживаемые человеком эмоции на отношения. Здесь до предъявления вопросов, исполь-

зуемых в первой части интервью респондентам были показаны фотографии, запечатлевшие разрушительные последствия Карабахской войны. Вызванные эмоционально нагруженными зрительными образами переживания измерялись с помощью шкалы эмоционального состояния.

Ниже представлены фотографии, использованные в процессе исследования.

Как показал сравнительный анализ рис. 1 и рис. 3 вызванные демонстрацией фотографий переживания повлияли на оценку Карабахского конфликта. Прежде всего, это касается Армении. Все респонденты в этом случае полностью видят вину за Арменией. Отношение же к Азербайджану стало более позитивным. Ответ «не виновен» встречается в 9 случаях из 10, а ответ до некоторой степени виновен уже упоминается всего 1 раза, тогда как в случае интервью без фотографий этот вариант выбрали все 10 респондентов.

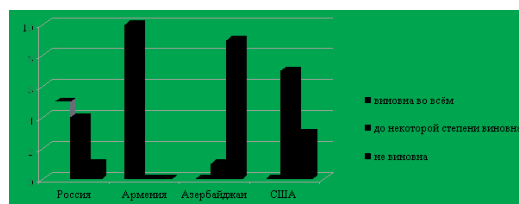

Рисунок 3. Число выборов по странам в ответ на вопрос: «Как Вы считаете, в какой степени нижеуказанные страны виновны в возникновении Армяно-Азербайджанского, Нагорно – Карабахского конфликта?» (после предъявления фотографий).

Демонстрация фотографий также повлияла на отношение к США, которые оцениваются более негативно – 7 ответа «виновна во всём», тогда как без фотографий – ответов «виновна во всём» нет вообще. При этом отношении к России осталось неизменным.

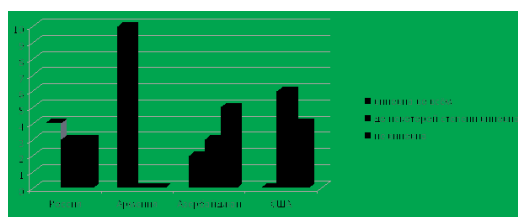

Рисунок 4. Число выборов по странам в ответ на вопрос: «Как Вы считаете, в какой степени нижеуказанные страны виновны в том, что этот конфликт до сих пор не урегулирован?» (после предъявления фотографий).

Очень схожие несколько менее выраженные изменения вызвал показ фотографий и при ответе на второй вопрос (см. рис.2 и рис.4).

Резюмируя можно констатировать, что эмоциональные переживания влияют на восприятие событий, изменяя отношение к ним. Однако

встает вопрос как эти переживания будут обнаруживать себя у людей непосредственно участвовавших в конфликте, память которых хранит информацию о пережитой трагедии и тех кто не был непосредственным участником память которых скорее носит декларативный характер.

Чтобы решить эту задачу, на третьем этапе работа проводилась с вынужденными переселенцами и беженцами. Ниже представлены результаты опроса. Как видно из рис.5, наблюдается усиление вины в конфликте со стороны России. Та же картина наблюдается и в вопросе урегулирования.

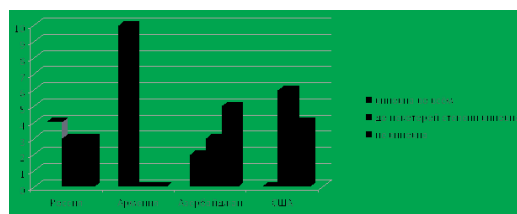

Рисунок 5. Число выборов по странам в ответ на вопрос для вынужденных переселенцев и беженцев: «Как Вы считаете, в какой степени нижеуказанные страны виновны в возникновении Армяно-Азербайджанского, Нагорно – Карабахского конфликта?»

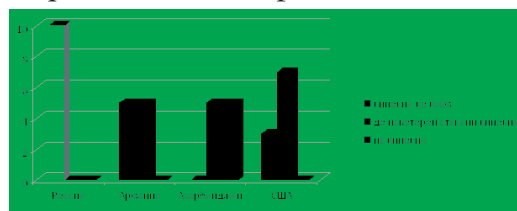

Рисунок 6. Число выборов по странам в ответ на вопрос для вынужденных переселенцев и беженцев: «Как Вы считаете, в какой степени нижеуказанные страны виновны в том, что этот конфликт до сих пор не урегулирован?»

Наблюдается усиление вины Россия, а также США в затягивании урегулирования конфликта. Представляет интерес и тот факт, что участники событий вину Азербайджана и Армении в урегулировании конфликта недооценивают.

Заключение

Полученные в ходе исследования результаты свидетельствуют о том, что в ситуации конфликта переживаемые человеком негативные эмоции влияют на восприятие текущих событий, усиливая нега-

тивную роль и вину противной стороны, как в возникновении, так и урегулировании конфликта. С другой стороны, респонденты склонны констатировать свою не виновность в возникновении конфликта и в целом отношение к своей группе становится более позитивным. Исследование также показало, что непосредственные участники конфликта, в нашем случае Армения и Азербайджан, ретроспективно оцениваются участниками событий, вынужденными переселенцами и беженцами как менее виновные в конфликте и их роль в урегулировании рассматривается как незначительная, по сравнению с теми, кто не участвовал в событиях.

Литература:

1. Кадырова Р.Г. Национальная идентичность азербайджанских детей и подростков: Социально-психологический анализ. Баку: Кавказ, 2007, 247с.
2. Изард К.Э. Психология эмоций
3. Ильин Е.П. Эмоции и чувства.
4. Каракозов Р.Р. Метаморфозы коллективной памяти в России и

на Центральном Кавказе. Баку: Нурлан, 2005, 388с.

5. Когнитивная психология. Учебник для вузов / Под ред. В. Н. Дружинина, Д. В. Ушакова — М.: ПЕР СЭ, 2002 — 480 с.

6. Андерсон Д. Когнитивная психология 5-е изд. - СПб; Питер, 2002. - 496 с.

HAFİZƏNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ TƏDQİQİNƏ DAİR

Azərbaycanın yeni tarixi mürəkkəb, dramatizm ilə dolu hadisələrlə xarakterizə olunur. İlk öncə, bu cəmiyyətin bütün sahələrinə təsir göstərən Dağlıq-Qarabağ ətrafında yaranmış Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsidir. Cəmiyyətdə baş verən bütün hadisələr Qarabağ hadisələrinin prizmasından baxılır nəzərdən keçirilir. Digər tərəfdən münaqişənin həlli insanların bu münaqişəyə necə münasibət göstərməklərindən asılı olacaq. Məqalədə insanların Dağlıq Qarabağ ətrafında Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə münasibətini təyin edən psixoloji faktorlara nəzər salınır. Affektiv-koqnitiv strukturun və hafizənin müxtəlif növlərinin, həmçinin özünüreferensiya effektinin bu münaqişəyə yönəliş və münasibətə olan təsiri araşdırılır.

ABOUT ONE SOCIAL-PSYCHOLOGICAL RESEARCH OF MEMORY

The new history of Azerbaijan is characterized by complicated and dramatic events. First of all, it is Armenian - Azerbaijani conflict around Nagorno-Karabakh that actively impacts all spheres of the society.

All events, occurring in the society are considered through prism of Karabakh events. On the other side, the solution of the conflict will depend on how people treat this conflict. Article points out some psychological factors that shape people's attitude toward Armenia-Azerbaijani conflict around Nagorno-Karabakh. This article is an attempt to present the results of research on the effects of different types of memory and self-reference effect on relation and attitude of people toward Armenia-Azerbaijani conflict around Nagorno-Karabakh.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin elmi şurasında müzakirə edilmiş və çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №8).

Rəyçi K.R.Əliyeva, psixologiya elmləri doktoru, professor

ÜMUMMİLLİ LİDERİN PSIXOLOJİ PORTRETİ PROBLEMİ

Mirzayeva Sevər Sərvət q.

BDU “Eksperimental psixologiya”

ETL-nin kiçik elmi işçisi

E-mail: severmirzayeva@hotmail.com

Sadiqova Zülfıyyə İsa q.

BDU “Eksperimental psixologiya”

ETL-nin kiçik elmi işçisi

E-mail: s.zulfıya@hotmail.com

Açar sözlər: Ümummilli lider, dövlət quruculuğu, psixoloji portret, lider şəxsiyyəti, psixoloji analiz

Ключевые слова: Общациональный лидер, управления государства, психологический портрет, личность лидера, психологический анализ

Keywords: The national leader, the development of the state, psychological portrait, the leader's personality, the psychological analyses

Mürəkkəb hadisələrlə zəngin olan tarixi inkişafın elmi təhlilini verərkən, obyektiv olaraq, dövlət başçısının dövləti qoruyub saxlamaq məharəti, onun ölkəni inkişaf etdirmək strategiyasına münasibəti bildirilir. Bu gün də əvvəlki dövrlərə nisbətən qat-qat mürəkkəbləşən, qloballaşan dünyada hər hansı bir dövlətin fəaliyyətinə, onun inkişaf dinamikasına dövlət başçısının fəaliyyəti prizmasından baxılır. Çünki dövlət başçısı dövlətin qarantıdır.

Lider və dövlət, lider və inkişaf – bunlar sıx vəhdət təşkil edir. Tarixi inkişafın bütün mərhələləri sübut edir ki, lideri olmayan dövlət heç

vaxt tərəqqi edə, heç vaxt tanına, üzləşdiyi taleyüklü problemləri həll edə bilməz. Dünyanın inkişaf tarixi buna əyani sübutdur. Bu gün qloballaşan dünyada ən məşhur siyasətçilər, psixoloqlar, proqnozlaşdırıcılar şəxsiyyətin təntənəsi faktorunu müasir dövrün ən aparıcı inkişaf amillərindən sayırlar.

Tarixi liderliyin psixologiyası məsələsi ən qədim və eyni zamanda müasir tədqiqat sahəsidir. Tarixdə mühüm iz qoyan, siyasi transformasiyaların səbəbkarı olan, proqressiv dəyişikliklər yaradan şəxsiyyətlər həmişə böyük maraq doğurub. Siyasi liderliyin öyrənilməsində onun motivlərinin aşılması, mənəvi və intellek-

tual aspektlərinin, mənəvi dəyərlərinin və ən əsas strategiyasının öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Ümummilli lider Heydər Əliyevin strategiyası və qoyulan məqsədlərə çatması yolu siyasi liderliyin nadir nümunəsidir.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor B.H.Əliyev haqlı olaraq yazır: «Azərbaycanın 1988-2003-cü illərdəki siyasi həyatına nəzər salanda ilk olaraq belə təəssürat yaranır ki, həmin dövrdə kifayət qədər siyasi liderliyə iddialı və ya müəyyən qrup tərəfindən siyasi lider kimi qəbul edilən insanlar olmuşdur. Lakin sosial-psixoloji təhlil göstərir ki, qeyd etdiyimiz meyarlara cavab verə biləcək, həqiqətən ümummilli liderə çevrilmiş bir siyasətçi-vətəndaş var - Heydər Əliyev! Azərbaycançılıq ideyası ətrafında xalqın birliyini təmin etmiş milli dövlətçiliyin varisi - ümummilli lider dahi Heydər Əliyev!» [1, c. 6-7]

Böyük əksəriyyətin və ya hamının gerçək olduğunu zənn etdiyinin yanlış olduğunu qabaqcadan duymaq, onun qarşısını alaraq cəmiyyəti ağır bələdan, faciədən qurtarmaq, ümumini səfərbər edib ardınca sona qədər aparmaq və onları öz ideyalarının daşıyıcısına çevirmək ümummilli liderin tarixi missiyasıdır. Heç kimin görə bilmədiyini görmək, aşkar etmək və buna uyğun qərarlar qəbul edib qətiyyətlə həyata keçir-

mək dahi tarixi şəxsiyyətə xas bir keyfiyyətdir. Tarix və tarixdə şəxsiyyətin rolundan danışarkən iki cəhəti nəzərə almaq lazımdır. Birincisi, şərait və onun tələbini, ikincisi, şəxsiyyəti və onun şəxsi keyfiyyətlərini. Bu baxımdan XX-XXI əsrin ən görkəmli siyasətçilərindən biri, müdrik ümummilli lider Heydər Əliyevin psixoloji portretinin təhlili böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi faktlar əsasında aparılan sosial-psixoloji araşdırmalar Azərbaycan tarixində şəxsiyyətin tarixi şəxsiyyətə çevrilərək tarixin axarını dəyişdirməsinin mexanizm və qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. [2, s.3-4]

Siyasi liderlərin fəaliyyətində, siyasi iradəsində elə fenomenal məqamlar özünü göstərir ki, onların fəaliyyəti və siyasi təfəkkürü ayrı-ayrı xalqlar, siyasi liderlər üçün əsas olur, nümunəyə çevrilirlər. Bu baxımdan ümummilli liderimiz Heydər Əliyev öz psixoloji keyfiyyətləri və siyasi təfəkkürü ilə liderlər arasında müstəsna bir yer tutur. İlk növbədə ona görə ki, onun psixoloji keyfiyyətlərini siyasi fəaliyyəti tamamlayır. Fəaliyyətinin nəticələri ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb edir. M.Veberin sözləri ilə desək, o, xarizmatik tipli liderlərdəndir.

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor S.S.Xəlilov yazır: «Heydər Əli-

yev milli ideologiyamızın əsas prinsiplərini müəyyənləşdirməklə bərabər, onların həyata keçirilməsinə şəxsən özü nəzarət edir ki, bu da onun dövlət başçısı olmaqdan əlavə, bir milli lider kimi üzərinə götürdüyü missiyaya necə böyük məsuliyyətlə yanaşdığına nəzarət edir. Siyasi liderliklə milli liderlik keyfiyyətlərinin bir şəxsdə birləşməsi, əlbəttə, unikal haldır. Məhz bu cəhət Azərbaycanda keçid dövrləri üçün bir qayda olaraq səciyyəvi olan siyasi və iqtisadi islahatlarla milli ənənəçilik arasında uyğunsuzluqlar və qarşıdurmalardan xilas olmağa, milli və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdətinə nail olmağa imkan vermişdir». [3, s. 87]

Bu gün keçən əsrin təbəddülatlarına nəzər yetirdikdə görürük ki, Heydər Əliyevin bütün siyasi fəaliyyəti, psixoloji keyfiyyətləri zamanımızı ifadə edən, onun daşıyıcısına çevrilən əzəmətli abidədir. Özü də bu digərlərinə bənzəməyən qeyri-adi, fenomenal abidədir.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəmlənməsi, dünyada nüfuz qazanması, inkişafı və tərəqqisi Azərbaycan xalqının böyük oğlu, müdrik rəhbər, dahi şəxsiyyət, ümummilli lider, dünya diplomatiyasının korifeyi, millət atası Heydər Əlirza oğlu Əliyevin gərgin siyasi fəaliyyətini təsdiqləyən faktlardandır. Xalqımı-

zın ötən əsrdə yetişdirdiyi böyük şəxsiyyət olan Heydər Əliyev siyasi fəaliyyətinin bütün mərhələlərində Vətənə, xalqa, torpağa sonsuz məhəbbət və səadət hissi ilə, qurub-yaratmaq amalı ilə yaşamış, hər zaman milli ideallara bağlı olmuşdur. Ümummilli liderimiz bütün zəngin və mənalı həyatı boyu daim xalqını, Vətənini düşünmüş, Azərbaycanın ən çətin məqamlarında onu üzləşdiyi faciələrdən, çətinliklərdən xilas etmək üçün misilsiz fədakarlıqlar göstərmiş, təbiətin bəxş etdiyi bir çox fitri keyfiyyətlər sayəsində tarixi hadisələrin inkişaf məcrasını qabaqcadan müəyyən edə bilmişdir. Heydər Əliyev dühası milli tarix üçün böyük əhəmiyyət daşıyan qərarlar qəbul edilən zaman əsl vətənpərvər mövqeyi tutmuş, özünün siyasi bacarığı sayəsində Azərbaycanı vətəndaş müharibəsi təhlükəsindən, ictimai-siyasi böhrandan xilas etmiş, xalqın qəlbində sabaha inam hissi yaratmağı bacarmışdır.

Dahi şəxsiyyətin həyatını və siyasi fəaliyyətini öyrənmək Heydər Əliyev ideologiyası ilə silahlanmaq deməkdir. Heydər Əliyevin bioqrafiyası və siyasi fəaliyyətində qətiyyətlilik və müdriklik güclüdür.

Şəxsiyyətin siması əməli ilə bağlıdır. «Mən ömrümün qalan hissəsini xalqıma bağışlayıram» - deyən bu böyük insanın bütün həyatı və fəaliyyəti ideal bir məqsədə-müstəqillik

əldə etmiş Azərbaycan dövlətinin təntənəsinə, Azərbaycan xalqının maddi rifahının və güzəranının yaxşılaşmasına, ölkədəki sabitliyin qorunub saxlanmasına həsr edilmişdir. Ümummilli liderimiz hələ Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə böyük təzyiqlərlə üzləşsə də, heç bir riskdən çəkinməyərək əzmkar fəaliyyəti ilə xalqda tarixi keçmiş, milli kimliyi, dili, mədəniyyəti, milli adət-ənənələri və düşüncə sistemi barədə dolğun təsəvvürləri formalaşıdırabilmişdir. Heydər Əliyev fenomeninin Azərbaycana uzun müddətli rəhbərliyinin ən sanballı göstəricisi də məhz Azərbaycançılıq məfkurəsinin, milli ruhun hədsiz yüksəlməsi, milli özünüdərkini inkişafı, xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılması kimi fundamental prinsiplər əsasında milli dövlətçilik arzularının və hisslərinin güclənməsi real siyasi amilə çevrilmişdir.

Heydər Əliyev böyük dövlət xadimi, mütəfəkkir tarixi şəxsiyyətdir. Ulu öndərin zəngin düşüncələrinə bələd olmağa qabil olan hər kəs onun təfəkkürünün məntiqi gücünə, fəlsəfi fikrinin dərinliyinə, mühakimələrinin mükəmməlliyinə, problemlərə tarixi - məntiqi - psixoloji yanaşma tərzinə heyran qalmaya bilməz.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin özünəməxsus zəngin dövlətçilik fəlsəfəsi müstəqil Azərbaycanın bu-

günkü və gələcək uğurlarının əvəz edilməz və tükənməz rəhni, böyük quruculuq məktəbidir.

Dahi lider Heydər Əliyev hakimiyyətə özünügerçəkləşdirmək üçün gəlməmişdir. O, sözün ən yüksək və ali mənasında öz ölkəsinin alovlu vətənpərvər vətəndaşı idi. Əsl siyasətçi kimi o, real düşüncəyə malik siyasətçilərdəndir. Azərbaycanın mənafeyi onun üçün ən ali müqəddəs məqsəd olmuş və bu məqsədi naminə onun siyasi iradəsi istənilən zirvəni fəth etmək qüdrətində olmuşdur.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin müasir dövrümüzün ən görkəmli dövlət xadimlərindən, liderlərindən birinə çevrilməsi yalnız onun xarakterinə xas olan şəxsi keyfiyyətləri, özünüdərk etməsi, özünüadekvat qiymətləndirməsi, intellektual bacarığı, şəxsi fikirlərində, dərk etmədə təfəkkür çevikliyi ilə deyil, həm də özünün şəxsi intellektual bacarıqlarından, aldığı tərbiyə və təlimdən lazım gələndə istifadə etmək qabiliyyətini özündə əks etdirən bacarığa malik olması ilə bağlı idi.

Ümummilli liderin psixoloji portretinin yaradılmasında onun məsuliyyət hissinin hansı səviyyədə inkişaf etməsinə, insanları inandırmaq bacarıqlarına da xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin psixoloji portretini yaratmaq

üçün onun bioqrafiyasına, siyasi fəaliyyətinə, keçdiyi tarixi yola nəzər salmaq lazımdır. Çünki, siyasi liderlərin psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün əksər tədqiqatçılar bioqrafik metoddan istifadə edirlər.

Heydər Əliyevin bioqrafiyasına, fəaliyyətinə diqqət yetirəndə onun şəxsiyyətində formalaşmış əxlaqi cəhətləri üç istiqamətdə nəzərdən keçirmək olar:

1. Əxlaq normaları: cəmiyyət tərəfindən kənarlaşdırılmaq – fərdi tələblər verilməsi kimi, fərdin ictimaiyyətinə müraciət edilməsi, onun davranışının tənzim edilməsi kimi;

2. Əxlaqi mənlilik şüuru: fərdin ictimai tələblərinə daxili münasibəti, bu tələbləri dərk edib qiymətləndirməsi, onları öz niyyətləri ilə tutuşdurması kimi;

3. Əxlaqi hərəkət, əməl: öz niyyət və məqsədlərinin ictimai formalara uyğun və ya onların ziddinə olaraq öz davranışlarında, hərəkətlərində həyata keçirilməsi kimi.

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin avtobioqrafiyasının zənginliyi, uzunmüddətli siyasi fəaliyyət və bu fəaliyyətin dinamik dəyişməsi, yüksəlişi onun şəxsiyyətinin psixoloji xarakteristikasının verilməsini olduqca çətinləşdirir.

Dahi insan Heydər Əliyevin bioqrafiyasının bəzi anlarını qısa şəkildə nəzərdən keçirsək, görəcəyik ki, şəxsiyyətin formalaşması və onun

yüksəlişi üçün vacib olan əxlaqi və mənəvi azadlıq əslində Heydər Əliyev şəxsiyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Onun davranış tərz, siyasi fəaliyyəti, bütünlüklə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün dövrlər məhz bu prinsiplər üzərində qurulmuşdur. Bu cəhət sübut edir ki, mənəvi azadlıq və əxlaqi paklıq fərdi davranışın, biliyin qavranılmasını müəyyən edərkən cəmiyyətin tələbləri ilə öz niyyətləri arasında şüurlu surətdə ahəngdar uyğunluq yaranması şəklində özünü gerçəkləşdirir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin siyasi-psixoloji xüsusiyyətlərinin əks olunmuş bioqrafiyası əslində onun siyasi həyatının xalqın həyatının tərkib hissəsi kimi bir-birindən fərqlənir. Onun bioqrafiyası xalqın tarixi ilə bağlı şərafli bioqrafiyadan, siyasi təcrübi mərhələlərdən ayrı götürülə bilməz.

Heydər Əliyevin psixoloji portretini yaratmağın çətinliklərinə baxmayaraq, bunu etmək bizim vətəndaşlıq borcumuzdur. Çünki Heydər Əliyev insanların psixologiyasını, ümumiyyətlə, psixologiya elmini dərinlən bilən bir şəxsiyyət idi. Əqidəsindən geri çəkilməyən, gələcəyi görən bu insan mübarizə meydanına girəndə riskə getməkdən qorxmayıb, təhlükələrə daim hazır olub.

Heydər Əliyevin hissiyyat və düşüncələrində xeyirxahlıq üstünlük

təşkil edirdi. «Mənə qarşı mətbuatda böhtanlar yağdıran insanların hamısını bağışlayıram» - deyən dahi şəxsiyyət fərdiyyətçiliyə xas olan hər cür xırdaçılıqdan, kin və qisasçılıqdan uzaq olub. Ona şöhrətpərəstlik yad olub.

Heydər Əliyev güclü intuisiya qabiliyyətinə, güclü təfəkkürə, dərin intellektə malik bir şəxsiyyət olub. Siyasi arenada gözlənilməyən anda qəfil siyasi gedişlər etməsi onun riskli, prinsipial və mübariz insan olmasını sübut edir. Heydər Əliyev dövlətçiliyi qorumaq uğrunda daxili və xarici düşmənlərlə mübarizə aparır, məsələləri çox kəskin şəkildə irəli sürür, lakin şəxsi məsələlərə dair heç bir şeyi mübahisəyə daxil etmir, məsələlərə dövlətçilik nöqteyi-nəzərindən yanaşır və buna görə də heç kəs onun tənqidinin kəskinliyindən incimirdi. O, görüşdüyü adamlara diqqətlə qulaq asır, söhbətin əsas mövzusunı tutmağa səy edir, ən kiçik nüansları belə nəzərdən qaçırmırdı. Bu da onun insanları diqqətlə dinləmək bacarığından irəli gəlirdi. İnsanlar Heydər Əliyevi sevirdilər, ona çox inanırdılar. Bir dəfə çağırışına Prezident aparatı qarşısında insanlar dəniz kimi dalğalandı. Bir dəfə səfərbərlik əmrinə on minlərlə Vətən oğlu müntəzir dayandı. Xalq onun güclü iradəsinə, dərin zəkasına, ən əsası Vətənə olan sevgi-

sinə inanıb ona arxa dururdu. «Xalq-Heydər Əliyev», «Heydər Əliyev - Xalq» məşhur fikri də buradan yaranıb. O, heç kəsin qəlbinə toxunmurdu. Adamlar onun səmimiliyini, düzlüyünü hiss edirdilər.

Heydər Əliyev çox gözəl natiq idi. O, Azərbaycan dilini çox sevirdi, baxmayaraq ki, tutduğu vəzifələrlə əlaqədar rus dilindən daha çox istifadə etmişdi. Ulu öndərin nitqi çox səlis, aydın, ardıcıl və mənalı idi. Bu şəxsiyyətin bütün zənginliyinin, hərtərəfliliyinin sözlə təsvirini canlandıрмаq çətindir. Çünki söz Heydər Əliyevin ən böyük silahı idi. Heydər Əliyevin çox gözəl ünsiyyət mədəniyyəti var idi. O, dinləməyi və dinlətməyi çox böyük psixoloji incəliklərlə bacarırdı. Heydər Əliyev bütün psixoloji təsir üsullarını bilirdi və onlardan yeri gəldikcə, çox böyük psixoloji səriştəliklə istifadə edirdi. Məsələn, böyük iclas salonlarında yaşına və səhhətində olan problemlərə baxmayaraq, nitqini ayaq üstə və xüsusi ciddi görkəmdə etməsi bir çox incə psixoloji mətləblərdən xəbər verirdi.

Ulu öndər nəinki natiq-diplomat, həm də tükü-tükdən seçən psixoloq-siyasətçi kimi tanınmışdır. Xalqın, ölkənin hər bir vətəndaşının eşitdiyi sözün məhz ona müraciətlə deyildiyi kimi başa düşməsi səviyyəsində danışmaq hər kəsin hünəri deyil.

Onda hər kəsin ağrı-acısını seçmək qabiliyyəti olmaqla yanaşı, həm də şəxsiyyətin əhvalında ən kiçik dəyişmə hallarını, insanların daxili dünyasını duymaq bacarığı vardı. Bu ulu öndərin fenomenal şəxsiyyət olduğunun bariz göstəricilərindən biridir.

Heydər Əliyev yüksək mədəniyyətli şəxsiyyət idi. Onun incəsənət xadimləri ilə görüşlərində onlara ayrı-ayrılıqda diqqət göstərməsi, Azərbaycan incəsənəti və mədəniyyətinə yüksək qayğısı onun incə zövqlü bir insan olduğunu sübut edir.

Heydər Əliyev həqiqət naminə, ideya naminə həyatda xalq səadətinin təmin olunması uğrunda mübarizə

aparan qabil bir şəxsiyyət idi. Onun qəlbində Vətən hissi onun bütün hisslərindən üstün və müqəddəs idi. Biz necə yaşamağı, necə işləməyi, ünsiyyət mədəniyyətini, Vətəni, torpağı sevməyi və onun uğrunda mübarizə aparmağı Azərbaycan xalqının böyük oğlu, görkəmli siyasətçi, ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevdən öyrənməliyik. Dövlətçiliyimizin və şəxsi həyatımızın daha da möhkəmləndirilməsində, nümunəvi olmasında Heydər Əliyevin psixoloji məktəbinin, ideologiyasının öyrənilməsi vacib olan xəzinədir. Bu xəzinəni hamıya, xüsusən də gənc nəsə çatdırmaq hava və su qədər lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev B.H. Siyasi psixologiyada ümummilli lider problemi. «Psixologiya» jurnalı, № 1. Bakı, 2004-cü il, s. 3-12.

2. Əliyev B.H. Siyasi liderin psixoloji portreti problemi / Müasir elm: problemlər, perspektivlər. Bakı, 2000, s.3-4.

3. Xəlilov S.S. Lider. Dövlət. Cəmiyyət. Bakı, «Azərbaycan Universiteti», 2001, s. 87.

4. Mehdiyev R. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı, 2003.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА

Фактор личности лидера и его роль в развитие общества и государства неоценима. Анализ личности лидера способствует выявлению механизма развития и управления государством. Исторический опыт показывает, что достижения многих государств в тех или иных областях были связаны именно с заслугой лидера перед родиной. Одним из таких общепризнанных лидеров современной эпохи, по мнению большинства маститых политиков мира, является национальный лидер Азербайджана Г.А.Алиев. В статье проводится глубокий психологический анализ личности и деятельности великого сына Азербайджанского народа Г.А.Алиева, дается его целостный и полноценный психологический портрет и образ лидера- политика.

PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF THE NATIONAL LEADER

The factor of the leader's personality and leader's role in development of a society and the state is invaluable. The analysis of the leader's personality promotes revealing of the mechanism of development and government. Historical experience shows, that the achievements of many states have been connected with the merit of the leader in front of his nature land. One of these universally recognized leaders's of the modern epoch, in opinion of the majority of venerable politicians of the world, is the national leader of Azerbaijan - H. Aliyev. In the article the profound psychological analysis of the personality and activity of the great son of Azerbaijanian people H.A.Aliyev is made, the complete and valuable portrait and image of the leader- politician is given. The deep psychological analyses of the personality and activity.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1).

Rəyçi C.A.Təhmasib, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MİLLİ ÖZÜNÜDƏRKİN FORMALAŞMASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN ƏSAS SOSIAL-PSIXOLOJİ AMİLLƏR HAQQINDA

Nəsirova N.R.

BDU-nun psixologiya kafedrasının aspirantı

E-mail: nikol_ib@mail.ru

Açar sözlər: *etnos, xalq, millət, milli özünüdərək, milli şüur, sosial-psixoloji amil, etnik-psixoloji amil, sosial-psixoloji şərait, etnik-psixoloji konflikt, milli dil, adət-ənənə, ictimai-tarixi şərait, sosial şəraitə uyğunlaşma, mənəvi həyat birliyi, mənəvi milli dəyərlər, milli mənəviyyət*

Ключевые слова: *этнос, народ, нация, национальное самопознание, национальное сознание, этно-психологический фактор, социально-психологический фактор, социально-психологические условия, этно-психологический конфликт, национальный язык, обычаи и традиции, социально-исторические условия, общность духовной жизни, адаптации условиям жизни, духовно национальные ценности*

Keywords: *ethnos, the people, the nation, national self-knowledge, national consciousness, the ethno-psychological factor, the socially-psychological factor, socially-psychological conditions, the ethno-psychological conflict, national language, customs and traditions, sociohistorical conditions, a generality of spiritual life, adaptations to living conditions, spiritually national values*

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir etnosun və ya hər bir xalqın millət kimi formalaşması, yəni onda milli özünüdərkin təşəkkülü və formalaşması özünəməxsus cəhətlərə malik olmaqla yanaşı müxtəlif sosial, iqtisadi, sosial-psixoloji, eləcə də etnik psixoloji amillərin təsiri ilə baş verir və hər bir xalqda bu cəhətlər məxsusi şəkildə özünü göstərir. Burada milli özünüdərkin formalaşmasına təsir edən amillər sistemi müxtəlif səviyyələrdə və bəzən başqa-başqa istiqamətlərdə

təsir göstərir və bu da ayrı-ayrı hallarda fərqli nəticələrə gətirib çıxarır. Xalqımızın tarixi inkişafında bir neçə cəhətə diqqət yetirsək, onda milli özünüdərkin formalaşmasına, xalqın vahid bir millət kimi təşəkkülünə çox ciddi mənfi təsir göstərən bəzi amillər asanlıqla aşkar edilə bilər.

Azərbaycanın xanlıqlar dövrünü və xanlıqlar arasında olan mübarizələri xatırlamaq kifayət edər. Həmin dövrdə məlum olduğu kimi, bütöv xalq ayrı-ayrı bölgələrə parçalanmış-

dı və bölgələr, yəni xanlıqlar arasında mübarizə gedirdi, bir xanlıq digərini özünə tabe etmək, bəzən də həmin xanlığı məhv etmək cəhdi nəinki xalqın bir vahid millət kimi formalaşmasına, onlar arasında mehriban münasibətlərin yaranmasına çox ciddi əngəl törədirdi, həm də xalqın etnik birliyinin təşəkkülünə, son nəticədə həmin xalqın vahid millət kimi formalaşmasına sadəcə olaraq xələl gətirmirdi, ən başlıcası ciddi surətdə mane olurdu.

Başqa bir mühüm amili də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bu da etnosa, xalqa məxsus vahid vətən torpağının, yəni vahid məmləkətin olmasıdır. Bu cəhətdən məsələyə yanaşdıqda tarixən Azərbaycan xalqının məmləkətinə, torpaqlarına göz dikən xalqlar, dövlətlər çox olmuş və həmin torpaqları ələ keçirmək, əsas etnosu ordan sıxışdırıb çıxarmağa, onun torpaqlarına, başqa sözlə Vətəninə sahib olmağa çalışan qonşu dövlətlər, xalqlar çox olmuş və onların bu istəyindən xalqımız çox bəla-lar görmüş. Yalnız bir tarixi faktı xatırlamaq yerinə düşərdi, bu da XIX əsrdə rus-iran müharibələridir. Həmin müharibələr nəticəsində Azərbaycan parçalanmış – yəni Şimali Azərbaycan əraziləri rus imperiyasının nəzarətinə keçmiş, Cənubi Azərbaycan isə İran dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdir. Nəticədə xalq, et-

nos parçalanmış, onun nəinki ərazisi bölünmüş, həm də xalqı bölünmüş və müxtəlif ictimai-iqtisadi, sosial-psixoloji mühitdə yaşamağa məcbur edilmişdir. Belə bir parçalanma nəinki xalqın etnik-mədəni inkişafına, ilk növbədə isə onun etnik psixoloji xüsusiyyətlərinə çox ciddi ziyan vurmuş, onun nəinki vahid bir millət kimi, hətta vahid bir xalq kimi inkişafına, tərəqqisinə də çox ciddi əngəl törətmişdir. Nəticədə xalqımız öz milli birliyini itirmiş, ərazi bütövlüyünü itirmiş, müxtəlif ictimai-iqtisadi, sosial-psixoloji şəraitlərdə yaşamaq məcburiyyətində qalmış və beləliklə onun vahid bir xalq, vahid bir millət kimi formalaşması mümkün olmamışdır. Həmin proses sonrakı tarixi dövrlərdə də müxtəlif ictimai-siyasi amillərin təsiri ilə davam etmişdir. Yalnız bir fakta diqqət yetirmək kifayətdir ki, xalqın etnik milli birliyinə nə dərəcədə xələl gətirildiyi aydın olsun. Bu cəhət ilk növbədə xalqın tərkibinə müxtəlif etnosların daxil edilməsində, həm də etnoslararası münasibətlərin qəsdən qızışdırılmasında özünü aydın surətdə göstərmişdir. Belə ki, erməni etnosunun istər Çar Rusiyası dövründə, istərsə də sovetlər dövründə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yerləşdirilməsi, nəinki ölkənin ərazisini parçalamaq üçün şərait yaratmış, həm də etnoslararası

münasibətlərin qızıqdırılmasına zəmin və şərait yaratmışdır. Bu cəhət bir çox böyük dövlətlərin siyasətində: “parçala, hökm sür” ideyasının əsas yer tutması ilə bağlıdır. Xüsusən də çoxmillətli, çoxsaylı böyük əraziləri zəbt etmiş dövlətlərin siyasətində bu cəhət daha aydın surətdə özünü biruzə verir. Təsadüfi deyildir ki, bir çox böyük dövlətlərin siyasətində bu cəhət bu və ya digər xalqa, etnosa təsir etmək, onu təzyiq altında saxlamaq vasitəsi kimi çıxış edir. Bir etnosun arxasında durub onu xoşu görməyən, o qədər də etibar etmədiyi etnosa qarşı yönəltmək, onların daxili ziddiyyətini gücləndirmək, bunun üçün səbəb və vasitələr tapmaq, məsələn ərazi iddiası, iqtisadi və siyasi hegemonluq, idarəetmə sistemində xüsusi yer tutmaq, mədəni və elmi tərəqqini təmin etmək və s. kimi amillər ön plana çəkilir və “işə daha yararlı”, “daha çox xidmət göstərən”, “daha sadıq” olan etnosa və ya xalqa digər bəzən də əsas, yəni yerli etnos və xalqlara nisbətən üstünlük vermək meylinə, cəhdində özünü aydın surətdə göstərir. Burada dini yaxınlıq amilləri də az rol oynamır. Bütün bu cəhətlər vahid bir ölkə daxilində etnoslararası münasibətlərə çox ciddi təsir göstərir və bəzən bu və ya digər etnosun nəinki qonşu etnoslara, hətta eyni ölkə daxilində

yaşayan etnosların bir-birinə münasibətinə ciddi xələl gətirir və etnoslararası konfliktlər üçün real zəmin yaradır.

Son (XX və XXI) əsrlərdə ermənilərlə azərbaycanlılar arasında bir neçə dəfə özünü kəskin surətdə büruzə verən etnik konfliktlər buna əyani sübutdur. İstər XX əsrin əvvəllərində (1905-1908), istər 1918-1920-ci illərdə, istərsə də 1980-1990-cı və ondan sonrakı illərdə erməni etnosunun azərbaycanlılara qarşı apardığı gizli və açıq mübarizələr, onların dö-nə-dönə azərbaycanlılara qarşı soyqırımlar törətməsi öz mexanizminə görə etnik-psixoloji konfliktlərin aydın təzahürləridir və nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, həmin etnik konfliktlər əsasən kənar qüvvələrin təsiri ilə etnosun psixologiyasına müvafiq tərzdə təşkil edilir. Belə bir təşkil edilmə həm etnosun psixoloji xüsusiyyətləri, həm də iddiaları ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu cəhətdən məsələyə yanaşdıqda bizim xalqda milli özünüdərkini və milli şüurun formalaşması bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir ki, onların içərisində həm müsbət, həm də mənfi çəkarlı cəhətlər özünü aydın surətdə göstərir. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, xalqın malik olduğu etnik-psixoloji xüsusiyyətlər həmişə kənar qüvvələr, əsasən də qonşu etnoslar, xüsusən formalaşmış dövlətlər tərə-

findən dərindən öyrənilir və onlardan öz mənafeləri naminə necə istifadə etmək olar sualına dəqiq cavab tapılır. Nəticədə bizim etnik psixoloji xüsusiyyətlərimizə (hər kəsə tez inanmaq, sözündə, verdiyi vədlərdə etibarlılıq, insani münasibətlərdə xəyanətin (bu xalqlararası münasibətlərə də aiddir) yol veril-məzliyini ağıla gətirməmək, bəzən lazımınca düşünülməmiş, yəni əsaslandırılmamış qərarların asanlıqla qəbulu, öz şəxsi mənafeyini üstün tutmaq, ayrı-ayrı hallarda ümumən xalqın, millətin mənafeyini lazımınca nəzərə almamaq, emosiyalara qapılmaq və s. kimi xüsusiyyətlər etnik-psixoloji xüsusiyyət kimi təzahür edir.

Lakin bir mühüm cəhət nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, ümumən millətin, xalqın milli özünüdərkinin formalaşmasında başlıca, yəni əsas amillər məcmusu vardır ki, onlardan biri, yaxud bu və ya digəri olmasa milli özünüdərk, yəni tam formalaşmış vahid millətin mövcudluğundan bəhs etmək düzgün deyildir. Nəzərə almaq lazımdır ki, geniş və məxsusi mənada millət “insanların tarixi birliyi; ümumi əraziyə, ümumi ədəbi dilə, ümumi iqtisadi və mənəvi həyat birliyinə malik böyük insan qrupudur. Millətdən əvvəl insanların qəbilə, tayfa (etnik qrup), xalq birlik formaları olmuş və tarixi inkişaf

prosesində bunlardan biri digərini əvəzləmişdir” (1, səh.564)

Deməli, millətin həyatında, onun başqa millətlərə münasibətində etnik (dil, mənəvi keyfiyyətlər və məişət stereotipləri, adət-ənənələr) xüsusiyyətlər mühüm rol oynayır, ancaq bu xüsusiyyətlər bioloji müqəddəratın təzahürü deyil, sosial inkişafın məhsuludur. Müxtəlif etnik qrupların formalaşmış vahid millət çərçivəsində uzun müddət birgə həyat sürməsi və fəaliyyət göstərməsi yeni etnik (milli) birliyin yaranmasına gətirib çıxarır. Burada əvvəlki tarixi birliklərdən gələn bəzi cəhətlərin elementlərini (bəzi ünsürlərini) izləmək mümkündür, ancaq onlar da nə qədər sabit olsalar belə, dəyişməz deyillər. Beləliklə, millət öz mahiyyətinə görə ictimai- tarixi hadisədir. Göründüyü kimi, millətin tarixən təşəkkülü çox mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir, başqa sözlə millətin formalaşması bir sıra mühüm ictimai-tarixi şəraitin yaranması ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, kapitalist münasibətləri feodalizmə xas olan iqtisadi dağıncılığı aradan qaldırmış, əmtəə tədavülünü inkişaf etdirmiş, kiçik yerli bazarları vahid, ümumi bazar halında birləşdirmiş, bununla da millətin əlamətlərindən biri olan iqtisadi həyat birliyi yaranmışdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, insanların istehsal, iqtisadi əlaqələri

müəyyən ərazidə baş verir. Ərazi ümumiliyi olmadan vahid istehsal prosesi, insanların milli birliyi də ola bilməz. Millətin iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrinin inkişafı, istehsalın ictimailəşməsi eyni zamanda xalqa məxsus yerli dialektlərin vahid milli dilə çevrilməsinə şərait yaratdı; bu proses həm də eyni ərazidə yaşayan və eyni dildə danışan insanların mənəvi həyatında, mədəniyyəti, psixologiyası və şüurunda millətə xas ümumi əlamətlərin təşəkkülünə səbəb oldu.

Bütün bu əlamətləri aydın surətdə dərk etmək xalqda milli özünüdərk formalaşdığına başlıca təzahürləridir. Xalqın öz torpağını, yəni vətəni, öz dilini, öz xalqına məxsus adət-ənənələri, psixoloji xüsusiyyətləri aydın dərk etməsi, bu sahədə özünün fikri və əməli fəaliyyətini gücləndirməsi xalqın milli özünüdərkinin formalaşmasının mühüm göstəriciləridir.

Lakin hər bir millətin formalaşması, təşəkkülü üçün zəruri olan ictimai-tarixi şərait bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Həmin fərqli xüsusiyyətlər daha qabarıq şəkildə xalqın mənəvi dünyasında, etnik psixoloji xüsusiyyətlərində özünü büruzə verir.

Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, etnik yaxınlığı olan xalq və tayfaların (etnik qrupların) mövcudluğu millətin birləşməsinə asanlaşdırır.

Lakin bu cəhətləri bəzi tədqiqatçılar mütləq şərt hesab etmirlər. Bu cəhətdən eyni zamanda tayfanın, xalqların və millətin etnik xüsusiyyətlərini bir-birinə bağlayan genetik xəttin mövcudluğu da mütləq hesab edilmir. Bu mənada faktiki olaraq millət homogen olmur. Bütün millətlər müxtəlif tayfalardan, bəziləri isə müxtəlif xalqlardan yaranıb. Buna misal olaraq amerikan millətini gətirirlər. Yəni amerikan milləti nəinki müxtəlif etnik qruplardan, hətta müxtəlif irqlərdən əmələ gəlib. Bu cəhətləri qeyd edən tədqiqatçılar millət anlayışına irqi birliyi daxil etmirlər.

Tədqiqatçılar millət anlayışında həmçinin dini və dövlət birliyini də başlıca amil kimi götürürlər. Bu müddəanı əsaslandırmaq üçün belə fakta istinad edirlər ki, dünyada eyni dinə inanan müxtəlif millətlər var və əksinə, millətlər var ki, onların bir qismi fərqli din mənsubiyyətinə malikdir. Həmçinin, bəzən müəyyən ərazidə bir neçə müxtəlif millətlər yaşayır, eyni zamanda elə millətlər var ki, onların milli dövlətləri yoxdur. Lakin bütün bu qeyd edilən cəhətlər məsələnin nisbətən xüsusi tərəfidir, yəni ümumi qanunauyğunluqdan istisna edilən, məxsusi şəkildə özünü büruzə verən tərəfləridir. Məsələnin başlıca cəhətlərini, yəni əsas tərəflərini T.Q.Stefanenko belə ifadə etmişdir: (15.)

“Formalaşmış millət qabarıq şəkildə ifadə olunan “iqtisadi əlamətə” malikdir. İqtisadi həyat birliyinin yaranması üçün müəyyən ərazinin mövcudluğu zəruridir, eyni zamanda mövcud ərazi millətin yaranması üçün şərt olduğundan, sonradan millətin əlaməti kimi çıxış edir. Millətin birləşmə prosesində müxtəlif üsullarla ümumi ədəbi dil yaranır ki, sonradan ədəbi dil milli əlaqələrin təsirli vasitəsinə çevrilir. Eyni dildə danışan, eyni iqtisadiyata və əraziyə malik olan insanların uzun müddət birgə yaşaması əsasında həm də mənəvi həyat birliyi yaranır. Məxsusi idealogiyanın təmsilçisi olan marksizm-leninizm baniləri bunu millətin inkişafı üçün vacib hesab edir, ancaq düşmən siniflərindən ibarət olan millətin mədəniyyəti və psixologiyası arasında olan ziddiyyəti xüsusi vurğulayırlar və belə hesab edirlər ki, eyni ölkə daxilində müxtəlif ictimai məfkurə və psixologiyaya sahib iki millət var, ancaq bu iki müxtəlif millət-siniflər bir millətin içindədir. Eyni zamanda psixologiyanın milli xüsusiyyətləri qanunauyğun olaraq millətin etnik-psixoloji xüsusiyyəti deməkdir. İqtisadi əlaqələrin, ərazinin, dilin birliyi, həmçinin bəzi ümumi adət-ənənələr, mədəniyyətin və psixologiyanın milli xüsusiyyətləri milli şüurun, milli özünüdərk yaran-

masına gətirib çıxarır. Milli şüur və milli özünüdərk millətin mövcudluğunun və inkişafının vacib şərtlərindəndir. Belə bir halda millət sadəcə obyektiv bir əlaqə kimi yox, həm də etnik birliyə, milli dilə, əraziyə, mədəniyyətə bağlılığına, başqa millətlərə müəyyən münasibətə, milli qürur hissini özündə əks etdirən və milli şüur anlayışının daha geniş mənasına əsaslanan əlaqə kimi çıxış edir. Millətin fəallığı böyük bir ölçüdə milli şüurun, başqa sözlə milli özünüdərk səviyyəsi və xüsusiyyəti ilə müəyyənləşir”.

Müxtəlif millətlərin formalaşma prosesi, yəni milli özünüdərk iqtisadi, siyasi, etnik əlamətlərin qarşılıqlı münasibəti və tarixi mərhələnin xüsusiyyəti ilə müəyyən olunur. Bəzi hallarda millətin təşəkkülətmə prosesi və mövcudluq şərtləri bir-birini tamalayaraq, eyni zamanda baş verir. Belə ki, ilk Avropa millətləri eyni dilə, əraziyə, etnik əlamətlərə malik olan artıq formalaşmış çoxsaylı xalqların əsasında böyüyürdü ki, bu əlamətlər millətin formalaşmasının şərti kimi çıxış edirdi. Digər hallarda millətlər, hətta yaranma şərtlərinin mövcud olmadığı bir halda, öz təşəkkülünü əldə edə bilirdi. Belə ki, bir sıra Afrika və Asiya ölkələrində millətlər, xüsusən də müxtəlif dillərə, mədəniyyətlərə və iqtisadi əlaqələrə malik olan tayfa və xalqlardan ibarət

müstəmləkə bölgüsü nəticəsində tarixən formalaşan ərazilərdə yaşayan millətin istilasından sonra azadlıq hərəketi zamanında formalaşmışdır və onlar həmin ölkələrin iqtisadi birliyinin, mədəni və siyasi inkişafının formasına çevrilmişdir.

Eyni zamanda nəzərdə tutmaq lazımdır ki, millətin yaranması heç də bütün dünya xalqlarının inkişafının universal mərhələsi deyildir. Bir çox azsaylı xalqlar, tayfalar böyük millətlərlə birləşir, hakim millətin qayda və qanunlarını, bəzən hətta etnik xüsusiyyətlərini mənimsəyir, ona uyğun davranmağa, rəftar etməyə çalışır, bu cəhət dəyişən şəraitə adaptasiya forması kimi özünü büruzə verir.

Millətin və onun etnik xüsusiyyətlərdə tutduğu yerin və rolun mahiyyətini düzgün dərk etmək üçün, bir-birinə bağlı, ancaq eyni olmayan “millət” və “milliyət” kimi anlayışları ayırmaq vacibdir. “Milliyət” anlayışı etnik birliyi ifadə edərək, yalnız millətin və xalqın bir faktoru kimi çıxış edir və ona görə də “millət” anlayışı ilə müqayisədə daha dar anlamda istifadə olunur. Mövcud anlayışların fərqləndirilməsi bu və ya digər millətlə eyni milliyətdən olan, ancaq eyni ərazidə yaşamayan insanlar qrupunun “nədən mövcud millətin təmsilçisi deyillər?” – sualının cavablandırılmasına yardımçı olur və beləliklə sosializm şərtlərində millət

və yaxud xalqın milli mənsubiyyətini qoruyaraq, öz sosial mahiyyətini kökündən dəyişməsi məsələsi aydınlaşır.

Keçmiş Sovetlər İttifaqının yaranması və təşəkkülü ilə əlaqədar olaraq Sovet ideoloqları milli özünüdərk və milli tərəqqiyə münasibətləri yeni çalarda, yeni məzmununda izah etməyə başladılar. Millətləri və milli dövlətləri kapitalist və sosialist ictimai quruluşlarına uyğun olaraq bölməyə və izah etməyə başladılar. Sovet mütəxəssislərinin qənaətinə görə sosializm şəraitində millətin ilkin əlamətləri sosialist və beynəlmiləl həyatla müəyyənləşən yeni məzmun və xüsusiyyət qazanır. Sosialist millətlərin inkişafının, onların sosial-siyasi və məfkurə birliyinin əsasında iqtisadi həyatın həqiqi birliyi durur, çoxmillətli dövlətlərdə isə bütün millətlərin zəhmətkeşləri ümumi maraq ətrafında birləşir. Sosialist millətlərin mövcudluğunun şərti olan ərazi birliyi də yeni keyfiyyətə malik olur. Milli respublikaların sərhədləri, məsələn SSRİ-də, artıq öz keçmiş mahiyyətini itirərək, bölünməyə aparmır. Millətlərin arasında daimi və hərtərəfli ünsiyyət yaranır, millətlər sovet xalqının ümumi varlığı olan bütün SSRİ ərazisini məntiqli istifadə etməyə çalışır. Sosializm bütün milli dillərin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Öz dili ilə yanaşı SSRİ-də millətlərarası ünsiy-

yət dili olan rus dilinin öyrənilməsi isə məzmunca sosialist, formaca milli mədəniyyətlərin zənginləşməsinə gücləndirir. İqtisadi, sosial və siyasi birlik əsasında sosialist millətlərin mədəniyyətlərində beynəlmiləl xüsusiyyətlər inkişaf edir, milli mədəniyyətlər arasında yaxınlaşma baş verir. Bütün bu məsələlərlə əlaqədar olaraq B.H.Əliyevin (9), A.Q.Zdravomislövün (13), M.A.Morozovun (19), Ə.F.Daşdəmirovun (20), M.İ.Kluçenkonun (21) tədqiqatları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Sovet dövrünün milli məsələlərə yanaşma tərzini ideoloji cəhətdən əsaslandıran bu müddəalar sadəcə olaraq kənara atıla, yaxud diqqətdən qaçırıla bilməz. Çünki sosial şəraitin dəyişilməsində millətlərin inkişafına, tərəqqisinə, o cümlədən milli özünüdərkinə təsir edən, onu istiqamətləndirən başlıca cəhətlər öz əksini tapır. Elə buna görə də, sosialist millətləri anlayışı ortalığa atılır, hər bir xalqın, etnosun, xüsusən də millətin milli özünüdərkindən çox, ümumən bir çox milləti bir hakimiyyət altında birləşdirən bu və ya digər hakim millətin özünüdərkindən, ictimai tərəqqisindən söhbət gedir. Bu cəhət bütün millətlərə eyni dərəcədə şamil edilir. Ona görə də sovet tədqiqatçıları ideologiyayı əsas götürərək xüsusi olaraq qeyd edirlər ki, bütün sosial-iqtisadi, siyasi, mənəvi

həyatda baş verən inqilabi dəyişikliklər sosializm şəraitində yeni sosialist milli şüurun yaranmasına gətirib çıxarır. İnkişaf etmiş sosialist cəmiyyətində intensiv olaraq millətlərin yaxınlaşmasının və yüksəlişinin vahid prosesi baş verir. Həqiqi yüksəliş milli ayrışçılıq yollarında yox, beynəlmiləl iqtisadiyyat, vahid siyasət və məfkurə, həmçinin sosialist millətlərin mənəvi simasında və mədəniyyətində beynəlmiləl xüsusiyyətlərin formalaşması əsasında baş verir. Ona görə də millətlərin yüksəlişi onların yaxınlaşmasına, yaxınlaşması isə yüksəlişin gücləndirilməsinə gətirib çıxarır. Əlbəttə bu müddəanı müəyyən mənada qəbul etmək olar. Lakin nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, hər bir xalqın inkişaf yolu özünəməxsus cəhətlərə malik olur. Yəni eyni proses eyni şəkildə və eyni səviyyədə bütün xalqların milli inkişafında və milli özünüdərkində özünü biruzə vermir.

Bir cəhəti də tədqiqatçılar (Stefanenko...) xüsusi olaraq qeyd edirlər ki, ümumdünya tarixi ilk növbədə xalqların mənəvi, dini, intellektual, ikinci növbədə isə siyasi, texniki-iqtisadi mübarizəsindən ibarətdir. Mənəvi cəhətdən inkişaf etməyən, lazımi dərəcədə intellektual (əqli) mədəniyyətə, milli fərdiyyətçilik hissəsinə sahib olmayan, qarşısında duran tarixi məqsədləri yetərinə

anlamayan bir xalq öz iç dünyasını qoruma, özünəməxsus sivilizasiyanı qurma və tarixi millət olma qabiliyyətini itirmiş olur. Başqa sözlə xalqın özünədərək səviyyəsi formalaşmadan milli özünədərkin təşəkkülü və inkişafı da mümkün olmur, yəni lazımi səviyyəyə yüksələ bilmir. Tədqiqatçılar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, müasir dövrdə bunu unutmaq xüsusən vacibdir, çünki ətrafımızdakı dünya getdikcə vahidləşir – həyat tərz, geyimlər, xasiyyət və adətlər müxtəlif xalqlarda və yer kürəsinin müxtəlif yerlərində eyniləşməyə başlayır. Ancaq, eyni zamanda milli baxışlar, mədəni ənənələr, şüur tipləri nəinki sönür, hətta dərinləşir, mürəkkəbləşir və insanlarda həyəcan yaradır. Bu gün də 100 il bundan öncə olduğu kimi bəşəriyyət beynəlmiləl eynilikdən uzaqdadır, sabah isə bu gündündən də daha uzaqda ola bilər. Müxtəlif sivilizasiyaların mədəni toqquşması ilə səciyyələnən şərtlərdə bizim mədəni-milli dəyərlərimizin dərk edilməsini dərinləşdirmək zəruridir və bu dəyərlər etnoqrafik zəminə və universal etnik psixoloji din ənənələrinə bağlanmalıdır.

İstər sosial, istərsə də etnik-psixoloji, eləcə də tarixi tədqiqatlar millətin yaranmasını, bu və ya digər xalqda milli özünədərkin təşəkkülünü mürəkkəb amillər sisteminin təsi-

rilə baş verdiyini xüsusi olaraq qeyd etmişlər. Bu cəhətdən aşağıdakı mülahizə çox xarakterikdir: “Milli birlik – mədəni-tarixi birliklər içində ən bütöv və konkret birlikdir ki, o maksimal sayda ümumi əlamətlərə (etnik, dil, din, mədəniyyət, ərazi, dövlət) malik olan insanları birləşdirir. Ayrı-ayrılıqda tək fərdin planetdə yaşayan insan kütləsi ilə bilavasitə heç bir mənəvi, dil və din bağlılığı olmadığından, onun üçün millət gerçəkliyi və mövcudluğu ən yaxın insanlar birliyinə çevrilir ki, bu birlik canlı olaraq bütün ümumdünya və universal mədəni dəyərləri özündə əks etdirir. Gerçək və çoxxalqlı bəşəriyyətə hər birimiz öz vətənimizdən ayrı daxil ola bilmərik, yalnız və yalnız milli özünüdərin və ya müəyyən etmə üsulu ilə buna nail ola bilərik. Bu mənada haqlı olaraq qeyd edilir ki, millət çox mürəkkəb inteqrasiyalı, başqa sözlə mürəkkəb strukturlu mədəni-tarixi fenomen olduğu üçün, demək ki, nisbətən gec yaranan ictimai quruluşdur. Bu quruluş sosial həyatın təbii-kosmoloji şərtlərini, mənimsənilən və cəmiyyət tərəfindən inkişaf etdirilən dini-mədəni ənənələr növünü, özünəməxsus sivilizasiyanın yaradılmasında digər xalqlarla, dövlətlərlə, mədəniyyətlərlə mübarizəni və yaxud əməkdaşlığı müəyyən edən mövcud xalqın tarixi alın yazısının

xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən əsas faktorların qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranmışdır”. (22)

Təbii-kosmoloji faktor ilk növbədə millətin təbii substratının formalaşmasına vacib təsir göstərir, bunu qəbilə və ya xalq birliyi adlandırmaq olar. Bir-birinə sıx bağlı olan “millət” və “milliyət” anlayışlarını bizim sinonim adlandırmağımızın əsasları var, ciddi fəlsəfi mənada bu anlayışları seçmək vacibdir. Xalq millətin etnik əsasıdır. Xalq anlayışı obyektiv olaraq müəyyən irq çərçivəsində mövcud sosial birliyin təmsilçilərinə aid fizioloji, bədən-ruh növlərinin psixiki cəhətdən deterministik olaraq xüsusiyyətlərini şərtləndirir. Millət isə sırf təbii, tarixdən əvvəl əmələ gələn irqdən və təbii-tarixi xalq gerçəkliyindən fərqli olaraq ictimai-mədəni fərddir, yəni – “böyük ailə” olan insanların fərdi-mənəvi birliyi-dir. Millət həqiqət üçün birgə həyəcanlanan, əməkdaşlıq edən, oxşar həyat tərzini sürən, birgə öyrənən daha geniş və doğma insanlar birliyi yaranmasının şərti və nümunəsidir. İnsanların fərdi-mənəvi birliyi müəyyən mənada onların şüurunun məhsuludur. Məhz mövcud xalqın şüurlu olaraq doğma torpaqda, doğma dil vasitəsilə, vətənin müqəddəs ocaqları ətrafında bir araya gəlməsi, öz ənənəvi mədəni dəyərlərini dərk etməsi, eyni tarixi alın yazısı və

ümumi tarixi məqsədlər məcrasında birləşməsi, millətin mənəvi orqanizmini yaradır. Deməli, millətin təşəkkülü və formalaşması mürəkkəb sosial proses olub bir sıra amillər silsiləsinin hansı istiqamətdə və necə təsir etməsindən asılıdır. Yəni millət – xalqların inkişafının keyfiyyətə yeni mərhələsidir. Millətin xalq-etnoqrafik şərtlərində əmələ gəlməsi özünəməxsus mənəviyata malik fərdiyyətçiliyin rəşadət və ağıllığıdır. Bu yaranma aktını S.N.Bulqakov haqlı olaraq yeni insanın dünyaya gəlməsinə bənzətməmişdir. Ancaq sonrakı milli evolusiya heç bir vəchlə özünə xas ayrılmaz şərtləri inkar etmir və etməyəcək. Milli evolusiyanın vəzifəsi dinin və mədəniyyətin birliyi, xalqın tarixi özünəməxsusluğunu və tarixdəki yerini dərk etmə hesabına insanların qan və mənəvi qohumluğunu təkmilləşdirməkdən ibarətdir. Xalqın millət olmaq üçün keçdiyi inkişaf yolu qəbilə-yerlilik ünsürünün ali tarix həyatını dərk edən mənəvi-mədəni qüvvəyə çevrilməsidir. Bu yolda milli mənəviyyətin etnogenetik təməlləri inkar edilmir, basdırılmır, ancaq qorunur, mürəkkəbləşir, incəlir, ona görə ki, xalq – millətin dərinliklərindən gələn həyat enerjisinin, qədim əsatirlərin və yaradıcılığa təkan verən əsasların qoruyucusudur. Bu mənada forma-

laşmış millət xalqdan çox yüksək səviyyədə durur. Millətlə müqayisədə xalqın gələcək haqqında düşüncələri daha sadədir, bəsitdir. Milli olan isə daha mürəkkəbdir, təbəqəlidir, hərəkətlidir, məzmunludur, ziddiyyətli və müqayisə olunmayacaq dərəcədə şəxsidir, ictimai şüurdan daha çox asılıdır, ona görə də milli olan zərif və kövrəkdir və öz xalqının möhkəmləndirici əlaqəsinə ehtiyac duymaqdadır.

Adətən millət dedikdə biz ölkənin bütün əhalisini nəzərdə tuturuq və ölkənin ənənəvi mədəniyyətini daşıyan hər kəsə milli mənsubiyyəti şamil edirik. Xalq dedikdə isə biz millətin əksəriyyətini nəzərdə tuturuq, ancaq hakim və iqtidar qruplarla xalqı eyniləşdirmək, hətta bu qrupların təmsilçiləri orta statistik xalq kütləsi ilə müqayisədə milli mədəniyyətə daha çox bağlı olsalar belə nisbətən çətinidir. Aydındır ki, hüquqi və sosial-siyasi baxımından istənilən insan mövcud ölkənin vətəndaşlığını qəbul edərək, kifayət qədər bərabər haqlarla istənilən xalqın üzvü ola bilər, ancaq bu cür formal üsulla xalqın milliliyinə malik olma imkansızdır. Bunun üçün mövcud milli mühitdə doğrulmasan belə, ən azından milli mədəniyyətin ruhuna uyğun olaraq tərbiyə almalısan. Millətin özünüdərk üçün bu amil çox mühüm rol oynayır. Təsadüfi deyildir

ki, adi danışiq dilində belə böyüməkdə olan gənc nəslin milli ruhda tərbiyə edilməsi milli özünüdərk üçün çox vacib sayılır. Respublikamızın psixoloqlarından Ə.S.Bayramovun (2), Ə.Ə.Əlizadənin (7), R.H.Qədirovanın (5), G.Q.Hüseynovanın (12), R.Əliyevin və başqalarının tədqiqatları və həmin problemin müəyyən cəhətlərinə həsr olunmuş əsərləri bu cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qarşıya sual çıxır: nədən təbii-kosmoloji şərtlər millətin (şəkillənməsinə) təbii surətdə formalaşmasına bir o qədər təsir göstərmir, nəinki xalqın?; Odur ki, iki bir-birinə sıx bağlı olan anlayışları ayırmağımız bu sualın cavabına aydınlıq gətirir. Bu şərtlər, birincisi “landşaft ruhunun” (Valter Şubart) və coğrafi göstəricilərin vasitəsi ilə, ikincisi, etnogenetik inkişafın qanunauyğunluğu hesabına xalqın təşəkkül tapmasına təsir göstərir. Bu şərtlər özündən asılı olmayaraq mövcud xalqın üzvlərinin mənəvi tiplərinin oxşarlığını, həyatın çətin anlarında təbii olaraq instinktiv reaksiyaların üst-üstə düşməsinə, dəyərlərin seçimdə simpatiya və antipatiyalarını, “yabancıları” və “özünükiləri” tanıma qabiliyyətini müəyyən edir. Çünki milli ruhun formalaşması və həmin millətin övladlarının davranışı və rəftarında təzahürü milli özünü-

dərkin formalaşmasının əsas göstəricisidir.

Dünyagörüşünün, tarixi mövcudluğun və milli yaradıcılığın milli üslubu ilk öncə həm də xalqın mənimsədiyi dini ənənələrin xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Din xalqın əqli və mənəvi səviyyəsini formalaşdırır (şəkilləndirir), onun mədəni yaradıcılıq ruhunu və təfəkkürünü fərdiləşdirir, millətin şüurunu alovlandırır. Ancaq özünəməxsus keyfiyyətə malik dini-ictimai təcrübə zəmininə əsaslanan müəyyən dini ibadətlə sıx əlaqədə yaradılan mədəniyyət, yalnız mövcud xalqın instinktiv-psixoloji tərzinə uyğunluğu nəticəsində ayrılmaz milli xüsusiyyət qazana bilər. Təbii etnogenetik qüvvələrin əvvəlcədən hazırladığı sosial zəmində mədəniyyət əsaslarının kök atması, ayrılmaz şəkildə böyüməsi və məhsul gətirməsi yalnız bu cür mümkündür.

Milli cəmiyyətin mənəvi əsaslarının formalaşmasında tarixi məqamın zərurəti məhz buradan qaynaqlanır. Nə vaxt ki, xalqın ruhu gərəkli inam və mənəvi dəyərlər tələb edir, bu tələbləri özünün gizli arzuları ilə tutuşdurur, onda tarix həyat yaradıcılığının mədəni əsaslarını sınağa çəkir və xalq-psixoloji axtarışının vəsitəsinə çevrilir, ondan öncə isə yaranan mənəvi ənənələr və onları təmsil edən missionerlər özlərinə yeni

etnik, həyatı fəal sosial subyektləri cəlb edir.

Demək ki, mədəni-tarixi prosesin real subyektləri şəxsi dini, mədəni, etnik bağlara malik olmayan, “biz-hissiat”, “biz-şüur” canlı anlayışlardan məhrum olan formal, uzaqlaşmış insan birlikləri yox, yalnız millətlərdir, xalqlardır və milli orqanizmlərdən ibarət konkret ittifaqlardır.

Millət tarixdə ilk növbədə mədəni-yaradıcı faktordur. Xalq sosial həyatın təbii gücünü və mənəvi əqli düşüncəsini özündə cəmləşdirən xəlitə kimi yaranaraq, milli birlik və milli qismətin dərk edilməsi mərhələsinə özünün ziyalı təmsilçiləri tərəfindən gətirilərək, xalq şəxsi-birlik orqanizminə çevrilir və öz iradəsi ilə tarixi güclərin şüursuz oyunlarına qarşı durur. Bu mənəvi aspektdə milli birliklər tarixi təfəkkürün daşıyıcısı olur. Ayrı-ayrı xalqların fəaliyyəti olmadan dini ənənələrin, ümumdünya tarixi əlaqələrin və bəşəri mədəni həyatın universal kontekstinin mövcudluğu ağlasığmaz və imkansızdır. Mahiyyət etibarilə insan həyatı, din və mədəniyyət xalqdan uzaq, millilikdən xaric, konkret mədəni tarixi fərdiyyətçiliklə əlaqəsi olmadan yaranmış heç nəyə malik deyildir. Və nəticə olaraq, insani, insana xas olan mənəviyyət həmişə millidir, insaniyyətsizlik isə hər zaman qeyri-millidir.

Millətlər mahiyyətə bütöv, konkret-gerçək, orijinal-mədəni həyatı üzrə öz dəyərini bilən insanlardan ibarətdir. Digər insanlardan seçilən, müqayisəsiz mənəviyyətə və bərabərdürüslüyə malik olan “absolyut tip”lərə bənzəyərək, milli orqanizmlər də şübhəsiz ki, özünəməxsus xüsusiyyətlərə və bərabərdürüslüyə malik olan insanlar birliyindən ibarətdir ki, bu birlik ağuşuna aldığı dərk edilməyən bir varlıqla hər cür təfəkkürün və həyatın Vahid İlkyaradıcısına doğru yüksəlməyi bacarır.

Milli birliyin bu cür qavranması şəxsiyyətin mənəvi öyrənmə üsullarını onun təbiəti dərk etməsi ilə əlaqələndirmək imkanı yaradır. Bu əlaqələndirməni V.M.Borisov özünün məşhur “Milli dirçəliş və milli-şəxsiyyət” məqaləsində həyata keçirmişdir. Bu məqalədə o, tam haqlı olaraq diqqəti belə bir məqama çəkmişdir ki, ayrı-ayrılıqda bir şəxsiyyətin həyatında elə bir konkret an olmamışdır ki, o an onun özünü əks etdirməsin, eləcə də xalqın istənilən tarixi vəziyyəti onun şəxsi mövcudluğunun bütövlüyünü tükəndirmir. Xalqın fərdiyyətçiliyinin mistik açılışmasının ayrı-ayrı mərhələləri kəskin şəkildə bir-birinə zidd ola bilər, belə bir hal insanın şəxsi həyatında da baş verir. Bu yolda böyük enmələr də var, ancaq nə qədər ki xalqın içində milli birlik şüuru

canlıdır, ən dərin uçurumlardan belə yenidən yüksəlmək mümkündür.

Millətlər xalqın tarixi hesabına yaranmır, ancaq millət-şəxsiyyət xalqın tarixində özünü gerçəkləşdirir. Başqa sözlə desək, xalq öz tarixində Tanrı təfəkkürünü Tanrının özü üçün gerçəkləşdirir.

Yaddaşını itirmiş insan tamdəyərli həyatdan məhrum olduğu kimi, xalq da özünün tarixi alın yazısını, ali yaradıcı təyinatını, özünün dini ocaqlarını, müqəddəs yerlərini və ənənəvi, vətəndaşlıq, dövlətçilik və hökmdarlıq ideallarını aydın dərk etmədən normal yaşaya bilməz. Ən başlıcası onun milli özünüdərk mümkün olmaz, yəni xalqda milli özünüdərk inkişaf etmədən onun millət kimi formalaşması da mümkün deyildir. Bütün bu məsələləri elmi-nəzəri planda rus tədqiqatçıları Ю.В.Ставропольский (14), А.Козинг (18), Д.Ж.Тернер (16), Э.Эриксон (17) və başqaları müxtəlif aspektlərdə araşdırmışlar.

Yuxarıda deyilənlər belə bir fikrə gətirib çıxarır ki, milli əsas özünün həyatı, mənəvi və mədəni mahiyyətinə görə insan mövcudluğunun ilk-dərəcəli, yəni başlıca şərtidir. Yaranmasına, inkişaf etməsinə, cəmiyyətin mədəni və dini şüuru ilə sıx əlaqədə olmasına baxmayaraq, millət hər zaman daha geniş əhatə etmə qabiliyyətinə malikdir, tarixi hüdudları

olan milli məfkurəyə nisbətən o daha canlıdır, sirrlidir, məhrəmlidir, öz mənəviyyatını özü törədəndir.

Beləliklə millət mənəvi bir varlıqdır, o sadəcə olaraq xalqın psixologiyası ilə dərin bağlara malik deyil, eyni zamanda millətin tərkibində olan şəxsiyyətlərin mədəni və tarixi yaradıcılığı vasitəsi ilə müəyyən etnik və dini ənənələrin mənəvi enerjisini toplayan və obyektivləşdirən ruhla da eyni bağlara malikdir. Ona görə də xalqda milli ruh formalaş-

madan həmin xalqda milliözünüdərk də lazımınca inkişaf edə bilməz, yəni o xalqın daxili münasibətlər sistemini ümummilli inkişafa yönəltmək də çətinlik törədir.

Məqalədə milli özünüdərkin formalaşmasını şərtləndirən etnik-psixoloji və sosial-psixoloji amillərin təsir xüsusiyyətləri, başlıca təzahürləri, müsbət və neqativ cəhətləri tarixi və müasir faktların təhlili əsasında müasir şəraitin tələblərinə uyğun olaraq şərh edilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VI cild, səh 564.

2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Etnik psixologiya məsələləri.

3. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı, 1981.

4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.

5. Qədirova R.H. Tarix, şəxsi məna və identiklik. Bakı, 1998 (220 s.).

6. Qədirova R.H. Azərbaycanlı uşaq və yeniyetmələrin milli identikliyin inkişafının sosial-psixoloji problemləri. Psixologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2008.

7. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycanın güzəran psixologiyası. Bakı, 1994.

8. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycanın etnopsixologiyasına giriş: problemlər, ilkin araşdırmalar. Bakı, 2003.

9. Əliyev B.H. Siyasi psixologiyada ümummilli lider problemi. Psixologiya jurnalı, 2004, №1.

10. Алиев Б.Г. Межнациональное общение как объект социально-психологического анализа. Автореферат дис.канд.филос.наук. Баку, 1984.

11. Артур Ребер Большой толковый психологический словарь. Том 1, Москва, 2003.

12. Гусейнова Г.Г. Этнопсихологические особенности социальной перцепции в юношеских группах. Автореф. дисс. канд. психологических наук. Баку, БГУ, 1995.

13. Здравомыслов А.Г. Этнополитические процессы и динамика национального самосознания россиян (социологические исследования, 1996, №12).
14. Ставропольский Ю.В. Модели этнокультурной идентичности в современной американской психологии (Вопросы психологии РАН, «Академический проект»), Москва, 1999.
15. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. Москва, 1999.
16. Тернер Д.Ж. Социальное влияние. СПб, Питер, 2003.
17. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. М.1996.
18. Козинг А. Нация в истории и современности. М.1978.
19. Морозов М.А. Нация в социалистическом обществе. М. 1979.
20. Дашдамиров А.Ф. Советский народ. Некоторые философско-социологические проблемы единства новой исторической общности. Б.1977.
21. Куличенко М.И. Расцвет и сближение нации в СССР. М.1981.
22. Крыско В.Т. Этническая психология. М.2002.

ОБ ОСНОВНЫХ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРАХ, ОБУСЛАВЛИВАЮЩИХ ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОПОЗНАНИЯ

В статье на основе анализа социально-психологической, этнопсихологической и философской литературы раскрываются особенности формирования национального самопознания азербайджанского народа. При этом особое внимание уделяется таким факторам как: развитие единого национального языка, единой национальной культуры, общей территориальной целостности, общей экономической связи, а также общей этнической особенности, в частности общеэтнические традиции и стереотипы.

Особо акцентируется роли в формировании национального самосознания таких факторов как: уровни национально-духовной культуры, уровни сознания и национально-культурного развития, уровни проявления национально-культурной цивилизации этноса. В статье на основе анализа конкретного исторического материала раскрываются этно-психологические особенности указанных факторов в становлении национального самосознания Азербайджанского народа: отчасти излагаются и особенности тех социально-исторических и этно-пси-

хологических факторов, которые негативно повлияли на формирования данного процесса.

MAIN SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FACTORS SERVING FOR THE FORMATION OF NATIONAL SELF CONSCIOUSNESS

The article deals with the characteristic features of the formation of the national self consciousness of the Azerbaijani people on the basis of the social-psychological, ethno-physiological and philosophical literature. Within these terms special attention is paid to such factors as development of unique national language, unique national culture, common territorial integrity, common economic relations, as well as common ethnic features, especially common traditions and stereotypes.

The role of such factors as level of national spiritual culture, level of national cultural development and level of appearance of national cultural civilization of the ethnos are highlighted. The ethno-psychological features are revealed on the basis of the concrete historical material in the formation of national consciousness of the Azerbaijani people. The features of the socio-historical and ethno-psychological factors which negatively impact on the above mention process is also highlighted in the article.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin elmi şurasında müzakirə edilmiş və çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 1).

Rəyçi B.H.Əliyev, AMEA-nın müxbir üzvü

KİÇİK HƏRBİ QRUPLARDA SOSIAL-PSIXOLOJİ İQLİMİN OPTİMALLAŞDIRILMASINDA LİDERLİK AMİLİ

Şiriyev A.A.

BDU-nun psixologiya kafedrasının dissertantı

E-mail: Sh.aydin59@rambler.ru

E-mail: Sh.aydin59@mail.ru

Açar sözlər: *psixoloji mühit, kiçik hərbi qrup, zabıt-rəhbər, liderlik, avtoritar, demokratik və liberal lider tipləri, qeyri-rəsmi lider, sağlam sosial-psixoloji iqlim.*

Ключевые слова: *психологическая атмосфера, малая воинская группа, офицер-воспитатель, лидерство, авторитарный, демократичный и либеральный типы лидера, неформальный лидер, благоприятный социально-психологический климат.*

Keywords: *psychological atmosphere, small military group, the officer-tutor, leadership, authoritative, democratic and liberal types of the leader, the informal leader, a favorable socially-psychological climate.*

Sosial-psixoloji iqlim nədir? Onun mahiyyəti nədən ibarətdir?

Professor Əkbər Bayramov bu hadisəni belə izah edir: «Sosial-psixoloji iqlim dedikdə insanın insanı qavramasının, onların arasındakı ünsiyyət və əlaqənin xüsusiyyətlərindən, eləcə də onları birləşdirən və ya ayıran hisslərin, qiymət və ya rəylərin xarakterindən təşkil olunan spesifik bir hadisə nəzərdə tutulur» [1, 90].

Əgər bu hadisənin kiçik hərbi qruplara təsirini nəzərdən keçirək, onda sosial-psixoloji iqlimə belə tərif verə bilərik: «Sosial qavrayışın səviyyəsi və kiçik hərbi

qrup üzvlərinin ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqəsinin məmnunluq həddi ilə xarakterizə olunan kollektivin vəziyyəti sosial-psixoloji iqlim adlanır». Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sosial qavrayış öz növbəsində hərbi kollektivin şüur səviyyəsindən, mənəvi və ideoloji yetkinliyindən çox asılıdır. Qavrayış hərbcilərin ayrı-ayrı duyğularının, həyəcanlarının və təəssüratlarının cəmindən hər hansı bir hadisəyə və ya komandirin əmrinə münasibət göstərməsindən əmələ gəlir və bunun nəticəsində fərdi və qrup hissləri, rəy və əhval-ruhiyyə formalaşır. Sosial-psixoloji iqlim fərdin və qrupun psixi xüsusiyyətlərinin qey-

ri-bərabər olması kimi incəliklərə malikdir. Məsələn, əsgərin xoş əhvalına həm qabaqcıl kiçik hərbi qrupda, həm də komandirlərin tələbkarlığının aşağı olduğu kollektivdə də rast gəlmək olar.

Hərbi kollektivin həyat şəraitində və fəaliyyətində sosial-psixoloji iqlimin əhəmiyyəti çox böyükdür. Kiçik hərbi qruplarda sosial-psixoloji iqlimin optimallaşdırılması bütün kateqoriyadan olan zabitrəhbərlərin başlıca vəzifələrindəndir. Kiçik hərbi qruplarda sosial-psixoloji iqlimin optimallaşdırılması üçün zabitrəhbər bir neçə amili nəzərə almalıdır. Bunlardan birincisi və yəqin ki, ən vacibi liderliklə bağlıdır. Liderlik məfhumunun məğzi nədən ibarətdir?

Sistematik nöqteyi nəzərdən, «liderlik» məfhumuna təşkilatın müxtəlif hissələrini (alt sistemlərini) birləşdirən bağlayıcı proseslərdən biri gözüylə baxa bilərik. Liderliyə, müəyyən şərtlər əsasında müəyyən şəxsi və qrup məqsədlərini həyata keçirmək üçün bir kimsənin başqalarının fəaliyyətlərinə təsir etməsi və bu fəaliyyətləri istiqamətləndirməsi prosesi kimi də tərif verilə bilər. Başqa sözlə, liderlik, onun gördüyü işlərlə bağlı bir prosesdir. Lider isə başqalarını müəyyən məqsəd istiqamətində davranmağa təhrik edən bir şəxsdir və ya bir qrup insanın, öz şəx-

si və qrup məqsədlərini həyata keçirmək üçün əmr və təlimat əsasında davrandıqları şəxs liderdir. Liderlik prosesinin əsasını, bir şəxsin başqalarına təsir etmə qabiliyyəti təşkil edir» [2, 135]. Liderlik prosesini belə ifadə etmək olar: Liderlik = lider + arxasınca gedənlər + şərtlər. Yəni liderlik prosesi, lider, arxasınca gedənlər və şərtlər arasındakı əlaqələrdən formalaşan mürəkkəb bir prosesdir.

Psixoloji ədəbiyyatın təhlili əsasında liderliyin üç funksiyası müəyyən edilmişdir:

- a) liderin təşkilatçılıq funksiyası;
- b) liderin informasiya funksiyası;
- c) liderin sosializasiya funksiyası.

Təşkilatçılıq funksiyası onda ifadə olunur ki, lider qrupun məqsədini müəyyən edir, qərar qəbulunu, aktual və perspektiv məqsədlərin yerinə yetirilməsi yollarını, üsul və vasitələrinin planlaşdırılmasını təklif edir, rol və vəzifə bölgüsü aparır, qrup üzvlərini konkret işlərə təhrik edir, onların birgə fəaliyyət səylərini əlaqələndirir və s. Qrup fəaliyyətinin səmərəli olması naminə, bir tərəfdən, zəruri informasiyanın toplanılması, işlənməsi və hifz edilməsi, digər tərəfdən, onların qrup üzvlərinə vaxtında verilməsi informasiya funksiyasının əsas cəhətini təşkil edir. Sosializasiya funksiyası isə liderin müəyyən keyfiyyətləri formalaşdırmaq və tərbiyə etmək məqsədilə qrup

üzlərinə göstərdiyi təsirləri əks etdirir [3, 226].

Rəhbərlik və liderlik müxtəlif sosial-psixoloji fenomenlərdir. Sosial psixologiyada rəhbər işçi və lider arasındakı fərqlər müəyyən olunmuşdur:

1. Rəhbərlik rəsmi əsasda meydana çıxan, müxtəlif sosial təşkilat və təsisatlarda məqsədyönlü xarakter daşıyan sosial prosesdir. Liderlik isə qrupdaxili şəxsiyyətlərarası münasibətlər əsasında qapalı və gizli surətdə əmələ gələn prosesdir. O, təşkilatın əsasən psixoloji səviyyəsini əks etdirir. Əgər rəhbər işçi rəsmi surətdə təyin olunursa, lider qeyri-rəsmi surətdə irəli sürülür.

2. Rəhbərlik makromühitin əsas tələbat və mənafeyinə müvafiq olaraq formalaşdırılır və həyata keçirilir; o, qrupda işlərin vəziyyəti və onun fəaliyyətinin nəticələri üçün qanun qarşısında məsuliyyət daşıyır. Liderlik isə gizli bir proses kimi qrup və onun üzvlərinin tələbat və mənafeyinə müvafiq surətdə meydana çıxır və mövcud olur; o, qrupun fəaliyyəti üçün hüquqi cəhətdən heç bir şəxsi məsuliyyət daşımır.

3. Rəhbərlik daha çox stabil xarakter daşıyır, onun sahəsi son dərəcə genişdir; müəyyən subordinasiya və reqlament daxilində makromühitlə əlaqə saxlayır. Rəhbər işçi başqa təşkilatlarda öz qrupunu təmsil edir

və onun həmin qruplarla münasibətini şərtləndirən məsələləri həll edir. Liderlik isə daha çox dinamikdir, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşması xüsusiyyətlərindən köklü surətdə asılıdır; liderin təsir sahəsi əsasən mikromühit səviyyəsi ilə- qrupdaxili münasibətlərlə məhdudlaşır.

4. Rəhbər işçiyə qanunla müəyyən hüquq və səlahiyyət verilir. Lider isə qanunla müəyyən edimiş sanksiyalar sisteminə malik deyildir.

5. Rəhbər işçi tərəfindən bu və ya digər məsələyə dair qərar qəbulu prosesi mürəkkəbdir və əsasən vasitəli xarakter daşıyır. O, böyük informasiya sistemi kanallarına malikdir və qərar qəbulu zamanı öz səlahiyyətlərini aşağı pillə işçilərinə həvalə edə bilər. Lider isə qrup tərəfindən qərarın qəbul edilməsinə təsir göstərir və onda daha çox bilavasitə iştirak edir. O, müəyyən bir informasiyanı qeyri-rəsmi rabitə kanalları sistemi ilə əldə edir [4, 94].

Liderliyin müxtəlif fərziyyələri mövcuddur. E.Aronson, T.Uilson və R.Eykert qeyd etdikləri kimi, bu nəzəriyyələr eyni vaxtda diqqəti liderin şəxsi xassələrinə, onun ardıcılığının xarakteristikalarına, eləcə də liderin fəaliyyət göstərdiyi situasiyanın xüsusiyyətlərinə cəlb edirlər. Onların fikrincə, bu nəzəriyyələr çərçivəsində Fred Fidlerin liderliyin situasiya nəzəriyyəsi daha məşhurdur.

E.Aronson, T.Uilson və R.Eykert liderliyin situasiya nəzəriyyəsini təhlil edərkən onun əsas paradigmalarını aşağıdakı kimi açıqlayırlar:

1. F.Fidlerə görə, liderliyin effektivliyi liderin bir tərəfdən işin keyfiyyətlə görülməsi, digər tərəfdən isə işçilərin hissləri və qarşılıqlı münasibətləri ilə nə dərəcədə maraqlanmasından asılıdır. Liderliyin səmərəliliyi, F.Fidlerə görə, həm də liderin qrupa hansı səviyyədə nəzarət etməsi və öz təsirlərini qrupda necə reallaşdırılması ilə şərtlənir.

2. F.Fidler bu ölçülərlə liderin iki tipini fərqləndirir. Tapşırıq yönümlü lider başlıca olaraq işin keyfiyyəti ilə maraqlanır, işçilərin qarşılıqlı münasibətlərini isə qədərincə dəyərləndirmir. Qarşılıqlı münasibətlər yönümlü lider isə, əksinə, ilk növbədə, işçilərin qarşılıqlı münasibətləri ilə maraqlanır.

3. Liderliyin bu iki tipindən hansı daha yaxşıdır? F.Fidlerin qənaətinə görə, bu tiplərin hər hansı biri öz-özlüyündə o biri tipdən səmərəli deyil. Onların səmərəliliyi situasiyanın xüsusiyyətlərindən, hər şeydən öncə, liderin qrupa nəzarət etməsindən və qrup üzvlərinə onun təsirinin səviyyəsindən asılıdır. Nəzarət yüksək olanda birinci tip liderlik daha səmərəli olur. Orta səviyyəli nəzarət şəraitində ikinci tip lider uğurla fəaliyyət göstərir [5, 324].

Liderlik avtoritar, demokratik və liberal kimi üç tipə bölünür. Avtoritar lider kiçik qrupun fəaliyyəti ilə bağlı qərarı özü qəbul edir, görülcək işin əmrini də özü verir. Həmçinin, mükafatlandırma və cəzalandırma tədbirlərini o, özü müəyyənləşdirir. Beləliklə, kiçik qrupun fəaliyyətində verdikləri əmr, təlimat və cəzalarla iştirak edən liderlər «avtoritar» adlandırılırlar.

Demokratik lider, adından göründüyü kimi, daha demokratik mövqedə durur. O, qərar qəbul edərkən, kiçik qrupun bütün şəxsi heyətinin iştirakı və maraqlarını nəzərə alır. Beləliklə, demokratik lider öz səlahiyyətlərini sərt təzyiq etmədən təmin edir.

Liberal liderin rəhbərlikdə rolu azdır. O, əmri qrup üzvlərinin suallarına cavab verməklə həyata keçirir. Qrupun bütün üzvlərinin idarə edilməsi onların öz öhdəsinə buraxılmışdır.

Beləliklə, bu tip liderlərdən ən yaxşısı və cəlbədicisi demokratik lider sayılmalıdır. Ancaq hərbi xidmətin spesifik xüsusiyyətlərini və ordunun əsas prinsipi olan vahid komandirliyi nəzərə alıqda, kiçik hərbi qruplarda liderin avtoritar olması daha məqsəduyğun sayılmalıdır. Bir şərtlə ki, avtoritar lider qərar qəbul edərkən, şəxsi heyətin rəyini və əhval-ruhiyyəsini nəzərə alsın. Ona görə də, «reallığa doğru istiqamətlənmiş»

liderlik tərzini tapmaqla, zabit-rəhbər kiçik hərbi qrupların idarə edilməsini optimallaşdırır, beləliklə, kollektivdə sağlam sosial-psixoloji iqlim yaranması üçün münbit zəmin yaratmış olur [6, 88].

Kiçik hərbi qrupa daxil olan hərbi qulluqçular bir-birlərinə qarşı müsbət və ya mənfi münabət bəsləyərək, müxtəlif mövqelərdə olurlar. Bu və ya digər səbəblərdən onlar mikroqruplara bölünürlər. Bununla yanaşı, hər bir kiçik hərbi qrupun öz qeyri-rəsmi lideri olur.

Lider rolunda başqalarına təsir göstərməyi, onları fəaliyyətə təhrik etməyi bacaran əsgərlər çıxış edir. Lider özünün işgüzar və şəxsi keyfiyyətləri, ünsiyyətə girmək, adamlarla əlaqə yaratmaq qabiliyyəti ilə fərqlənir. O, məhz bu xüsusiyyətlər hesabına insanların psixologiyasına təsir göstərə bilir.

Zabit-rəhbər çox vaxt belə hesab edir ki, əsgərlər arasında lider ancaq hərbi təlim və intizam əlaçıları, kiçik komandirlər-çavuşlar ola bilərlər. Hərbi təlim və intizam əlaçıları, kiçik komandirlər kiçik hərbi qrupun həyatında mühüm rol oynayırlar. Lakin onlar heç də həmişə kollektivin liderinə çevrilə bilmirlər. Döyüşçülər bir-birinin şəxsi keyfiyyətlərinə diqqət yetirirlər. Onlar insanlarda yüksək qiymətləndirdikləri, lakin yoldaşlarının çoxunda və özlərində

görmədikləri bu keyfiyyətləri məhz zabit-rəhbərlərin «adi» hesab etdikləri sırayı əsgərlərdə görürlər: tədricən onlarla hesablaşmağa, onların sözü ilə oturub-durmağa, hətta özlərini bu və ya digər dərəcədə onlara oxşatmağa başlayırlar. Beləliklə də, «adi» sırayı əsgər qeyri-rəsmi liderə çevrilir.

Zabit-rəhbərlə qeyri-rəsmi lider arasında düzgün münasibətin yaranması kiçik hərbi qruplarda sosial-psixoloji iqlimin optimallaşdırılması planında son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kollektivin idarə edilməsində bu mühüm psixoloji amil zabit-rəhbər tərəfindən zəruri surətdə nəzərə alınmalıdır. Bunun üçün o, *кичик* hərbi qruplarda real surətdə formalaşmış şəxsiyyətlərlə münasibətləri diqqətlə öyrənməli, qeyri-rəsmi liderlərin yaranması şəraitini təhlil etməli və onların fəaliyyətini kollektivin həyatı ilə üzvi surətdə əlaqələndirməlidir. Bu işin gedişində kiçik hərbi qulluqda olan mikroqrupların liderləri təyin edilir və onların məqsədləri müəyyən olunur.

Kiçik hərbi qruplarda sosial-psixoloji iqlimin möhkəmləndirilməsini kortəbii deyil, mütəşəkkil həyata keçirmək üçün zabit-rəhbərin qeyd edilən cəhətləri bilməsi zəruridir:

- şəxsi heyətin fəaliyyətində müasir döyüşün təhlükəlilik, qəfillik,

qeyri-müəyyənlik, yenilik kimi amillərdən (yəni döyüş şəraitinin psixoloji amillərindən) əmələ gələn psixoloji gərginliyi idarə etmək;

- psixi möhkəmliyin səviyyəsini qiymətləndirmək, yəni şəxsi heyətin vəziyyətinin nəticəsinə qiymət vermək.

Beləliklə, məhz bu psixoloji prosesə əsaslanaraq, zabit-rəhbər yaranmış mikroqrupları yaxınlaşdırıb, vahid kollektiv yaradar və həmin kollektivdə sağlam, dolğun, mükəmməl sosial-psixoloji iqlimin formalaşmasına nail ola bilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda Azərbaycan Ordusunda xidmət edən əsgər kontingentinin əsas hissəsinin uşaqlıq dövrü siyasi, iqtisadi və mənəvi həyatda köklü dəyişikliklər baş verdiyi dövrə düşüb. Köhnə dəyərlərin dağıldığı, yenilərin isə hələ tam yaranmadığı həmin illərdə ictimai şüurda, mənəviyyatda baş verən təlatümlər, heç şübhəsiz ki, onların xarakterində, həyat və düşüncə tərzində öz izlərini qoyub. Cəmiyyətin potensial əsgərlərinin hərbi xidmətlə bağlı məruz qaldıqları ən amansız psixoloji təsir də elə mülki həyatdan-bəzi kütləvi informasiya vasitələrinin ordu həyatı, hərbi xidmət barədə yazdıqları yalanlardan gəlir.

Əlbəttə, birdən-birə ailəsindən, dostlarından, vərdiş etdiyi həyat tərzindən, elektron informasiya şəbəkəsinin təlqin etdiyi virtual dünyadan,

artıq formalaşmış fəaliyyət ritmindən ayrılıb, yeni mühitə düşən gənclərin hərbi xidmətin ilk dövründə (buna ordu mühitinə uyğunlaşma dövrü də deyirlər) hərbi hissədən çöldə qalan həyat üçün darıxmaları təbiidir. Özü də bu, sırf psixoloji xarakter daşıyan problem deyil, çünki burada sosioloji amillərin də rolu vardır. Axı insan bir şəxsiyyət kimi ailədə, cəmiyyətdə tərbiyə olunur. Bunu ulu öndərimiz Heydər Əliyev də çıxışlarının birində qeyd etmişdir: «Gənclərin orduda xidmət üçün tərbiyələndirilməsi bizim əsas vəzifələrimizdən biri olmalıdır və bu vəzifələri biz ardıcıl surətdə həyata keçirməliyik». O, gəncliyin tərbiyəsi ilə bağlı müəllimlər, tərbiyəçilər və pedaqoji ictimaiyyət qarşısında mühüm tələblər qoyurdu. Xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, «valideynlər öz övladlarını tərbiyə edərkən onlara verdikləri nəsihətlər içərisində ən birinci nəsihət, ən birinci valideyn tapşırığı oğlunun orduda xidmət etməsi olmalıdır. Hər bir gəncin orduya getməsi onun evində bayrama çevrilməlidir» [7, 468].

Beləliklə, kiçik hərbi qruplarda sosial-psixoloji iqlimin optimallaşdırılması üçün zabit-rəhbərin aşağıdakılara əməl etməsi məqsəduyğun sayılmalıdır:

1. Zabit-rəhbər kiçik hərbi qruplarda real surətdə formalaşmış şəx-

siyyətlərarası münasibətləri diqqətlə öyrənməli, qeyri-rəsmi liderlərin yaranması şəraitini təhlil etməli və onların fəaliyyətini kollektivin həyatı ilə üzvi surətdə əlaqələndirməlidir. Komandirlə qeyri-rəsmi liderlər arasında düzgün münasibətin yaradılması kiçik hərbi qrupda sosial-psixoloji iqlimin optimallaşdırılması planında son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən bu mühüm psixoloji amilin nəzərə alınması zəruridir. Bu işin gedişində zabit-rəhbər kiçik hərbi qruplarda olan mikroqrupların liderlərini vaxtında müəyyən edərək, fəaliyyətlərini lazımi istiqamətə yönəltməsi məqsədəuyğundur.

2. Sağlam sosial-psixoloji iqlimin olduğu kiçik hərbi qruplarda dostluq, yoldaşlıq, qayğıkeşlik və digər

müsbət keyfiyyətlər üstünlük təşkil etmişdir.

3. Zabit-rəhbərin intizam təcürbəsində həvəsləndirmə üsulundan mütəmadi, məcburetmə üsulundan lazımi vaxtlarda istifadə etməsi məqsədəuyğundur. Tətbiq edilən həvəsləndirmələr müsbət sosial-psixoloji iqlimin yaranmasına köməklik edir. Bunu zabit-rəhbər nəzərə almalı və gündəlik fəaliyyətində istifadə etməlidir.

4. Düzgün, ədalətli və vaxtında tətbiq olunan məcburetmə üsulları kiçik hərbi qruplarda xidmət edən hərbi qulluqçuların nizam-intizamının yüksəlməsinə səbəb olur və bu zaman zabit-rəhbərin kiçik hərbi qruplarda xidmət edən hərbi qulluqçuların xarakterini və şəxsi psixi xüsusiyyətlərini nəzərə alması vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı: Elm və həyat, 1996, 206 s.

2. Askeri liderlik ders kitabı (psixoloji). Ankara: İstehkam, 2002, 235s.

3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-poliqraf, 2003, 356 s.

4. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. М.: Знание, 1971, 184 с.

5. Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме. СПб.: Прайм-Еврознак, 2002, 560 с.

6. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. М.: Педагогика, 1982, 201 с.

7. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. XXII kitab. Bakı: Azərnəşr, 2007, 528 s.

ЛИДЕРСТВО КАК ФАКТОР ОПТИМИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО КЛИМАТА В МАЛЫХ ВОИНСКИХ ГРУППАХ

Состояние коллектива, которое характеризуется уровнем социального восприятия и мерой удовлетворенности его членами различными сторонами общения и взаимодействия, называется социально-психологическим климатом.

Социально-психологический климат имеет большое значение в управлении малыми воинскими группами. В деле оптимизации социально-психологического климата в малых воинских группах лидерство имеет большое значение, существует несколько разновидностей лидеров. Офицеру-воспитателю необходимо учитывать отношения, как с официальными лидерами, так и неформальными лидерами в малых воинских группах.

LEADERSHIP FACTOR IN OPTIMIZING OF SMALL MILITARY GROUPS OF THE SOCIALLY-PSYCHOLOGICAL CLIMATE

The condition of collective which is characterised by level of social perception and a measure of satisfaction of its members the various parties of dialogue and interaction is called as a socially-psychological climate.

The socially-psychological climate is of great importance in strengthening of small military groups. In business strengthening of small military groups' leadership is of great importance. There are some versions of leaders. It is necessary for officer-tutor to consider relations, as with official leaders, and informal leaders in small military groups.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin elmi şurasında müzakirə edilmiş və çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 1).

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqogoji elmlər doktoru, professor

VALIDEYNLƏRİN BOŞANMASININ UŞAĞA TƏSİRİNİN PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Əlizadə S.H.

BDU-nun Psixologiya kafedrasının magistrantı

E-mail:sabina88.az@hotmail.com

Açar sözlər: Boşanma, ər-arvad cütlükləri, ailə, psixoloji travma, pozulmuş nigah, konfliktli münasibətlər, krizisli dövr, yaş dinamikası, təkrar nigah, ailə dəyərləri.

Ключевые слова: Развод, супружеские пары, семья, психологическая травма, расторгнутый брак, кризисный период, возрастная динамика, повторный брак, семейные ценности.

Keywords: Divorce, couple, family, psychological scar, dissolved marriage, crisis period, age-specific dynamics, remarry, family values.

Müasir dövrümüzdə boşanmaların sayının getdikcə artması müşahidə olunmaqdadır. Bu zaman istər ər-arvad cütlükləri, istərsə də onların uşaqları psixoloji travmaya məruz qalırlar. Lakin boşanma valideynlərdən daha çox uşaqlara mənfi təsir göstərir və bir sıra psixoloji problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu təsirlərin sırasına onun təhlükəsizlik ocağı olan ailənin dağılmaq qorxusu, valideynlərindən biri ilə ayrılmaq məcburiyyəti və s. qeyd etmək olar.

Aydın olduğu kimi, valideynlərin boşanması uşaq üçün faciəyə çevrilir və onların boşanması ilə heç cür razılaşa bilmirlər. Boşanma özü də mürəkkəb prosesdir və özündə bir neçə mərhələni ehtiva etmiş olur. Bu

mərhələlərin hər biri özünün spesifik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan tədqiqatçı Krossun boşanmanın təsvirini üçün verdiyi aşağıdakı modeli maraq kəsb edir. [1, s.479]

1. İnkə mərhələsi. İlkin olaraq baş verən reallıq inkar olunur, insan ətrafında baş verən hadisələri qəbul etmək istəmir. Adətən insan uzun müddət birlikdə yaşadığı, münasibət qurduğu, hisslərini paylaştığı insanla münasibətlərinin sona yetməsilə barışmaqları isə çətin olur. Lakin bəzi hallarda isə təskinlik üçün tərəflər özlərində belə əminlik yaratmağa cəhd göstərirlər: “Yaxşı ki boşandım”, “Nəhayət ki qurtuldum”, və s.

2. Qəzəblilik mərhələsi. Bu mərhələdə tərəflərin birində yaranan ürək ağrısı qəzəbliliklə kompensasiya

olunur. Tərəflərin birinin baş verənlərlə barışa bilməməyi onda bir sıra tipik davranış formaları yaratmış olur ki, bunun sırasına valideynlərin uşaqlarını öz tərəflərinə çəkmək istəməsi, digər valideyn haqqında mənfi uydurulmuş obrazı yaratmağa cəhd etməsini göstərmək olar.

3. Danışqlar mərhələsi. Bu mərhələni ən çətin mərhələ adlandırmaq olar. Çünki tərəflər əvvəlki münasibətlərini bərpa etmək üçün cəhd göstərirlər, pozulmuş nigahın bərpa olunmasına ümid edirlər. Buna görə də bir-birinə qarşı manipulyasiyalar edərək çoxlu sayda bəhanələrlə ünsiyyətdə olmağa çalışırlar. Söyləri alınmadıqda isə bir çox hallarda öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün ətrafdakıların, böyüklərin, valideynlərin təzyiqindən istifadə etməyə çalışırlar ki, öz məqsədlərinə nail ola bilsinlər.

4. Depresiya mərhələsi. Danışqlar, cəhdlər, aqressivlik heç bir nəticə vermədikdə, əhval-ruhiyyə aşağı düşür, insan özünü uğursuz hiss edir, özünüqiymətləndirmə aşağı düşür, o, insanlardan uzaqlaşmağa başlayır, ətrafdakılara inamı, etibarını itir. Bütün bunlar da insanda depresiyanın yaranmasına səbəb olur.

5. Adaptasiya mərhələsi. Burada məqsəd artıq dəyişmiş həyat şəraitinə uyğunlaşmaqdan ibarətdir. Adaptasiya mərhələsi xüsusilə natamam ailədə olan uşaqlar üçün daha vacib-

dir hesab olunur. Çünki uşaq artıq valideynlərinin yeni münasibətlər sisteminə alışmalıdır ki, o, travmaya az məruz qalsın.

Bütün bu mərhələləri uşaq öz valideynləri ilə, onların hiss və həyəcanları ilə birgə yaşayır və bəzən də boşanmış valideynlərin arasında yaşanan mənfi yüklü hadisələrin birbaşa təsirinə də məhz uşaq məruz qalır və özünü baş verənlərin günahkarı kimi görməyə başlayır. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hallarda valideynlər özlərinin daxili boşanmaq istəklərini uşaqlarına daha yaxşı olması üçün, onların psixi travma almamaları üçün etdiklərini qələmə verirlər. Bütün bunlar uşaqda özünü günahkarlandırma hissinin artmasına səbəb olur ki, bu da onun psixi inkişafına mənfi təsir göstərmiş olur.

Boşanma faktı uşaq üçün o qədər faciəvi haldır ki, valideynlərinin uzunmüddət davam edən konfliktli münasibətləri olduğu halda belə, onlar bunun nəticəsi kimi də valideynlərinin boşanmasına razı olurlar.

Əksər hallarda boşanma uşaqlarda baş verənlərə inanmamaq kimi özünü müdafiə sistemi yaratmış olur. Bunun üçün uşaq həmin mühitdən uzaqlaşmağa çalışır ki, sanki bu problemlərdən qurtulmuş olsun.

Valideyn boşanma addımını atarkən bilməlidir ki, boşanma uşaq üçün böhranlı dövrdür. Buna görə də

hər bir valideyn həmin dövrdə uşağına qarşı daha diqqətli olmalı, onu başa düşməyə çalışmalıdır. Uşaqda ən çox hallarda böhran dövrü ona görə yaranmış olur ki, uşaq birdən-birə ona əziz, doğma olan insanlardan ayrılmaq məcburiyyətində qalır, onun sevimli ailəsi parçalanır.

Boşanmanın uşağa təsir dərəcəsi onun hansı yaş aid olmasından da birbaşa asılıdır.

Uşağın yaşının və cinsinin boşanma həyəcanının xarakterinə və onun nəticələrinin adaptasiyasına aşağıdakı formalarda təzahür edir. Bütün yaşlarda olan uşaqlar valideynlərinin boşanması probleminə daha sərt davranış reaksiyası nümayiş etdirirlər. Lakin bu xarakter, ifadəlilik adaptasiya oluna bilməmək baxımından yaş dinamikasına malikdir.[2, s.265]

Üç yaşınadək uşaqlar hələ ətraflarında baş verən problemləri tam anlamadıqlarına görə valideynlərinin boşanması onlara az təsir göstərmiş olur. Uşağın valideynlərinin boşanmasına olan ən həssas dövrü 3-6 yaşlarını əhatə edir. Bu yaş dövründə uşaq başa düşür ki, onun ətrafında nə isə baş verir, lakin o isə adekvat səbəb-nəticə əlaqələrini qurmaq qüvvəsində deyildir. Lakin artıq 7-8 yaşlarında olan uşaqlar valideynlərin boşanmasında onları günahkar kimi qiymətləndirir və onlara etiraz formasında bu münasibətlərini bildirə bilirlər.

Lakin on yaşlı uşaq valideynlərin boşanmasında nəinki öz valideynlərini, həm də bütün böyükkləri günahkar kimi görürlər. Baxmayaraq ki, yeniyetməlik yaş dövründə müstəqillik artır, ən neqativ təsir də məhz bu yaş dövründə müşahidə olunur.[2, s.266]

Boşanmadan sonra ailənin qarşılaşdığı çətinliklərdən biri də onunla bağlı olur ki, ailənin bu dövrdə yaxın qohumalarına və onların dəstəyinə ehtiyacı olur.[3, s.62] Lakin bütün hallarda demək olmaz ki, ailəyə yaxın qohumları dəstək olurlar. Boşananların bu addımı ilə razılaşmayan qohumlar onlarla o qədər də yaxından əlaqə saxlamırlar, onların yaşadığı problemlərlə maraqlanmırlar. Bu isə ən çox ailədə olan uşaqların özlərini cəmiyyətdən ayrılmış kimi hiss etmələrinə təsir göstərir.

Adətən uşaqlar valideynlərin boşanması zamanı diqqəti öz üzərlərində saxlamaq üçün davranışlarını pisləşdirməyə çalışırlar, şiltaqlıq edirlər və s. Əgər belə uşaqların valideynləri onların davranışlarına görə öz mənfi münasibətlərini bildirirlərsə, bu zaman onlarla valideynləri arasında konflikt yaranmış olur. Əgər onların belə davranışlarına da fikir verilməzsə, onda onların psixikalарının inkişafına mənfi təsir göstərir, onlarda mənfi xarakter xüsusiyyətlərinin yaranmasına səbəb olar.

Valideynlərinin boşanması ilə üzləşən uşaqlar öz inkişaf səviyyələrində görə digərlərindən geri qalır, bir çoxunun nitqində problemlər yaranır, onlar dərslərində öz yaşadlarından geri qalırlar və mənfi xarakter xüsusiyyətləri yaranmış olur. [4]

Bəzi hallarda isə boşanma zamanı uşaqla qalan valideyn daima digərini pisləyir, günahlandırır, onu uşağın gözündən salmağa çalışır. Uşaq isə ailədən gedən valideynin onu artıq unudacağını, ona əvvəlki kimi diqqət göstərməyəcəyini, sevməyəcəyini düşünür. Bu cür hisslərin təzahür etməsi uşağın özünə qapanmasına, özünü ətrafındakı insanlara yararsız kimi hiss etməsinə təsir etmiş olur.

Praktika göstərir ki, bəzi hallarda boşanma zamanı uşaq öz valideynlərindən biri ilə yaşadığı məkanı tərk etmək məcburiyyətində qalır. Bu isə onda hökm sürən həyəcanlılığın bir az da artmasına təsir göstərmiş olur. Əgər uşaq yaşadığı evi dəyişməzsə, əvvəl oxuduğu məktəbdə oxumağa davam edərsə və onun köhnə dostları ilə ünsiyyəti kəsilməzsə, bütün bu faktorlar ona boşanma həyəcanını yüngülləşdirməyə kömək etmiş olur. Əgər bütün bu səbəblər təmin olunmazsa, onda uşağın özünə və ətrafına əminliyi itər və əlavə streslərin yaranmasına zəmin yaratmış olur.

Uşağa boşanmanın mənfi təsirini nisbətən o zaman aradan qaldırmaq

mümkün olar ki, uşağın hər iki valideyni ilə də ünsiyyəti saxlanılsın və hər iki valideyn onun qayğısına birlikdə qalsınlar. Əgər belə olmazsa, uşaq özü haqqında mənfi fikirdə olar, özünü lazımsız, yararsız hiss etmiş olar.

Boşanma zamanı çox zaman ailədən gedən ata olur. Bu isə uşaqların ataları ilə ünsiyyətinin azalmasına, bəzi hallarda isə kəsilməsinə səbəb olur. Bu da uşaqların inkişafına mənfi təsir göstərmiş olur.

Oğlan üçün ata ilə kifayət qədər ünsiyyətdə olmamaq onun kişi davranış tipi haqqında yetərincə məlumatlı olmamasına zəmin yaratmış olur. Atasız böyüyən oğlanlar az yetkinləşmiş, məqsədyönsüz olurlar, özlərinə inamları az olur, öz davranışlarında qətiyyətsiz olurlar. Çünki oğlan üçün ata özünü identifikasiya obrazıdır.

Ata ilə ünsiyyətdən məhrum böyüyən qızların isə kişi cinsi haqqında təsəvvürləri formalaşmır, gələcəkdə ailədə öz həyat yoldaşlarını başa düşə bilmirlər. Qızın atası haqqında formalaşan mənfi təsəvvürü bütün əks cinsin nümayəndələrinə sirayət edir ki, bu da ona mənfi təsir göstərmiş olur.

Əksər hallarda boşanmış ana öz natamam ailəsində kişi etalonu olmadığı üçün onu kompensə etmək istəyir ki, uşaqların bu tərəfdən tə-

min olunmamış tələbatları olmasın. Ana ailədə həm də ata olmağa can atır ki, nəticədə də heç də qənaətbəxş olmayan vəziyyət yaranır. Ana öz incəliyi, səbrliyi, istiliyi, nəvazişi ilə yanaşı ata avtoritarlığını, tələbkarlığını vəhdət halında öz davranışında cəmləməyə çalışır. Lakin nəticədə də ana atanı əvəz etməyə çalışarkən anaya xas xüsusiyyətləri itirməyə başlayır və təbii ki də atanı da öz uşaqları üçün əvəz edə bilmir. Nəticədə isə uşaqlar həm anadan, həm də atadan məhrum olmuş olurlar.

Boşanma mərhələsindən sonra uşağın o zaman problemləri daha da artmış olur ki, valideynlər təkrar nigaha daxil olurlar. Belə hallarda uşaqlarda natamamlıq hissi, qısqancılıq kimi mənfi xüsusiyyətlər yaranmış olur. Əgər uşağın onunla birlikdə qalmadığı valideyni təkrar nigaha daxil olarsa, bu uşaqda daha çox qısqancılıq yaratmış olur. Bunun səbəbi odur ki, uşaq valideyni ilə bundan sonra ünsiyyətinin azalacağını düşünür. Belə olduqda isə uşaq daha çox stressə məruz qalır, valideyninin onu unutduğunu düşünür.

Praktika göstərir ki, boşanmış ailənin övladları da ailə həyatı qurduqda əksər hallarda onların da nighahları pozulur. Bu cür insanlar çox zaman təklif qorxusundan tez ailə qurmağa üstünlük verirlər. Bu qorxunun nəticəsi kimi onlar nigaha

tam kamilləşməmiş, formalaşmamış daxil olurlar ki, bu da onların öz nighahlarında xoşbəxt ola bilməmələrinə səbəb olur. Bunun başqa cür izahını da vermək olar ki, onlar ailədə formalaşa bilmədiklərindən, ailə dəyərlərini, sərvətlərinə yiyələnmə bilmədiklərindən öz ailələrində münasibətlərin pozulması ilə qarşılaşırlar.

Buna görə də valideynlər boşanma zamanı öz uşaqlarının müvafiq dövrdə yaşadıklarını anlamalı və onlara psixoloji baxımdan daha savadlı yanaşmalıdırlar.

Amerikan psixoloqu Vallerşteynin valideyn üçün hazırladığı bir neçə məsləhəti nəzərdən keçirək.

- Ər-arvad münasibətlərinin pozulmasına baxmayaraq valideynlər uşağın ana və atası ilə münasibətlərinin bərabər saxlanmasına çalışmalıdırlar. Çünki uşağın psixi inkişafında hər iki valideynin əvəz olunmaz rolu vardır.

- Ər-arvad öz münasibətlərində yaranan problemlərinin həlli kimi boşanma qərarına gəldikdə, bu, valideynlərin üzərindən uşağın gələcəyinə görə cavabdehliyi götürmüş olmur. Uşağı valideynləri əmin etməlidirlər ki, valideynlər boşandıqdan sonra da əvvəl olduğu kimi onun qayğılarını çəkəcək, öz valideynlik borclarını yerinə yetirəcək və onun gələcək həyatını təmin etməkdən

ötrü əllərindən gələni birlikdə etməyə hazırdırlar.

- Uşağı valideynləri əmin etməlidirlər ki, onların boşanması uşağa olan sevgilərini azaltmayacaq, onlar əvvəlki kimi öz övladlarını sevcəklər.

-Valideynlər uşağı yeri gəldikcə və ətraflı olaraq boşanma haqqında məlumatlandırmalı, onun gələcək

həyatı haqqında məlumat verməlidirlər.

Məqalədə boşanma ciddi sosial problem kimi tədqiq edilir, boşanmanın uşağın həyatında yaratdığı arzuolunmaz nəticələrindən bəhs edilir. Burada ailənin dağılmasının həmin ailədə böyüyən uşaqlarda yaratdığı psixoloji problemlər, vurduğu travmalar nəzərə çatdırılır.

Ədəbiyyat:

1. Л.Б.Шнейдер Психология семейных отношений. Эксмо-пресс, 2000

2. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. М., Гардарики, 2005

3. Психология семейных отношений с основами семейного кон-

сультирования. Под ред. Е.Г.Силевой, М., Академия, 2005

4. Əlizadə Ə.Ə. Məhəbbət aləmi. Bakı, Azərbaycan ensiklopediyası, 1995

5. Сиволов В. Семья. Вступление в брак. Развод и его последствия. СПб, Слово и дело, 2004

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ВОЗДЕЙСТВИЯ НА РЕБЕНКА РАЗВОДА РОДИТЕЛЕЙ

В представленной статье развод исследуется как серьезная социальная проблема, излагаются нежелательные последствия, возникающие в психобиографии ребенка после развода родителей. Акцентируется идея о том, что пример разведенных родителей может составить нежелательный прецедент для их будущей семейной жизни. Достаточно подробно рассматриваются психологические травмы, возникающие у детей вследствие распада семьи, формирование девиантных форм нравственности. Проводится сравнительный анализ различных точек зрения исследователей по указанной проблеме, даются рекомендации по их профилактике и решению.

THE PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF DIVORCING OF PARENTS AND THEIR INFLUENCE TO A CHILD

In the presented article divorcing is investigated as a serious social problem. The article also deals with the undesirable results of divorcing in the creation of children's psychobiography. It is noted that dissolution of marriage can be a bad example for the future life of children. The psychological traumas created of children as a result of dissolution of marriage in the formation of problems of deviant morals have also got their expression in the article.

In the article the comparative positions of some investigators connected with the given problem are analysed and some offers are put forward for the solution of the problem.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin elmi şurasında müzakirə edilmiş və çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 1).

Rəyçi C.A.Təhmasib, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRİN UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Y.T.Məhərrəmov

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun

Psixologiya kafedrasının müəllimi

E-mail: ququ-85@mail.ru

Açar sözlər: ailədaxili münasibətlər, natamam ailə,
şəxsiyyət, boşanma, münaqişə

Ключевые слова: внутрисемейные отношения, неполная семья,
личность, развод, конфликт

Keywords: family internal attitudes, incomplete family,
personality, divorce, conflict

Müasir qloballaşan dünyada, informasiya texnologiyalarının artdığı bir dövrdə milli-əxlaqi dəyərlərdə, ailə məsələlərinə münasibətdə də müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. Ümumən qiymətləndirsək, ailə mövzusu bütün dövrlərin və dövlətlərin aktual problemi hesab edilmişdir. Hər bir xalqın tarixən formalaşmış mental dəyərləri əsasında ailə modeli mövcuddur. Bu dəyərlərlə yanaşı, hər bir ailənin də özünün yazılmamış “qanunları”, prinsipləri, özəllikləri mövcuddur.

Ailə nədir? Şablon səslənsə də, qeyd etməliyik ki, ailə kiçik dövlətdir, cəmiyyətin, dövlətin mövcudluğunun, müasir sivilizasiyanın bünövrəsidir. İstənilən ailənin əsasını nigah nəticəsində yaranmış müəyyən bir cütlük, obrazlı desək, bir kişi və bir qadın arasında özünəməxsus şəkildə

yaranan ittifaq təşkil edir. Ortaq mənzil, məişət, birgə yaşayış və fəaliyyət qayğıları ailənin xarakterik xüsusiyyətlərini təşkil edir. Qeyd olunduğu kimi, ailə nigah nəticəsində təşkil olunan iki nəfərin birliyi hesab olunsaydı da, bugün yalnız dini nigahla kifayətlənən və ya nigahsız yaşayan ailələr də mövcuddur. Baxmayaraq ki bu, xarici ölkələr üçün daha xarakterik haldır, integrasiya nəticəsində Azərbaycanda da belə ailələrə meyil artmaqdadır. [1]

Ailə haqqında kiçik qrup kimi danışdıqda, onun həyatda, cəmiyyətdə, uşaqların tərbiyəsində yerinin müəyyənləşdirilməsi çox vacibdir. Uşağın bir şəxsiyyət kimi təşəkkülü və inkişafında onun böyüdüüyü ailənin olduqca böyük təsiri vardır.

Validəynlərin bir-birlərinə, uşağa münasibətləri, eləcə də övladlar ara-

sındakı münasibətlər onun insanlara münasibətinin başlanğıcıdır. Məhz burada, bu münasibətlər nəticəsində uşağın qəlbində müəyyən məhəbbət, yaxud laqeydlik hissi yaranır, onda xarakterik xüsusiyyətlər formalaşır. Bunların hamısı ailə üzvlərinin bir-birinə münasibəti ilə müəyyən olunur.

Hər bir valideyn tərbiyənin məqsəd və vasitələrini müəyyənləşdirdikdə uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının qeydinə qalmalıdır. Valideynlər bilməlidirlər ki, onlar o zaman ləyaqətli şəxsiyyət yetişdirə bilirlər ki, özlərinin şəxsiyyəti, şəxsi ləyaqətləri arzu olunan səviyyədə olsun.

Uşağın xarakterinin formalaşmasına, onun münasibətlərinə valideynlər arasında yaranmış qarşılıqlı münasibət formaları da xeyli dərəcədə təsir göstərir.

Məlum məsələdir ki, uşaqlar və valideynlər ailənin ümumi sxemini təşkil edirlər. Lakin bəzən ailədə müəyyən səbəblərdən valideynlərdən hansısa biri olmur, bu ailələr natamam ailələr hesab olunur.

Atasız ailələrdə uşaq şəxsiyyətinin formalaşması, inkişaf xüsusiyyətləri onun yaş və cinsindən, atanın olmamasının səbəbindən (ölüm və ya boşanma), ananın olmayan ataya və övlada münasibətindən, həm də digər qohumların və ya böyük bacı və qardaşların atanı əvəz edib-etməməsindən asılıdır.

Müşahidələr göstərir ki, oğlanlar atanın olmamasını qızlara nisbətən daha çətin qəbul edirlər. Hər iki valideyni olan oğlanlara nisbətən onlar ya kişilərə məxsus olan oyun və işlərlə az maraqlanır və sakit təbiətli olurlar, ya da əksinə çox dəcəl olur və ananın sözünü dinləmirlər. Əsas fərq elə uşağın birinci ilində müşahidə olunur. Atası o doğulmamış ikən ölən körpələr daha aqressiv, həyəcanlı və asılı olurlar. Daha çox ana ilə böyüyən oğlanlarda feminizasiya ("femina" latınca "qadın" deməkdir) halları müşahidə olunur, onlarda daha çox qadına məxsus xüsusiyyətlər inkişaf edir. Təbii ki, bu sadaladığımız keyfiyyətlər heç də bütün atasız böyüyən oğlanlara şamil olunmur.

Təkcə ana ilə böyüyən qızların da davranışları və şəxsiyyət xüsusiyyətləri tam ailələrdə böyüyənlərlə müqayisədə fərqlənir. Onlarda həyəcan hissləri daha yüksək olur, müəyyən situasiyalarda özlərini tez itirirlər. Xüsusən, ailə quran atasız böyümüş qızları müşahidə etsək, görürük ki, onlarda əks cinsə qulluq vərdişləri gec formalaşır, kişi avtoritetini qəbul etmək çətin olur.

Ananın olmadığı ailələrdə də uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında müəyyən əskik məqamlar olur. Şəxsi müşahidələrə əsaslanaraq deyə bilərik ki, əgər atasız ailələrdə ana bir baxımdan atanı əvəz edə bilirsə, ana-

nin olmadığı ailələrdə bu çatışmazlıq özünü daha qabarıq göstərir, uşaqların psixikalarında neqativ yöndə müəyyən dəyişikliklər baş verir.

Tədqiqatlar göstərmişdir ki, doğma bacı və qardaşların formalaşmaqda olan uşaq şəxsiyyətinə ən azı valideynlər qədər əhəmiyyətli təsiri vardır. [2, s.201] Bacı və qardaşlar uşaq üçün davranış normalarının, ünsiyyət vərdişlərinin mənimsənilməsində təqlid mənbəyi və nümunə kimi çıxış edir, məsləhətçi rolunu oynayırlar. Uşaq onlara sirlərini etibar edir, çətinə düşəndə onları özlərinə dayaq bilir. Bəzən valideynlər şəxsi seçimlərinə, bəzən hansısa ciddi səbəblərə və ya iqtisadi problemlərə görə uşağı bu zövqlərdən məhrum qoyurlar. Sual yarana bilər ki, məgər ailədə bir neçə övlad olanda onlar hər zaman mehriban olurlar? Məsələ ondadır ki, insan hətta “dalaşmaq” və sonra “barışmaq” mədəniyyətinə də öz bacı və qardaşları ilə münasibətdə yiyələnir və bunu digərləri ilə ünsiyyətinə tətbiq edir. Şəxsi müşahidəyə əsaslanaraq deyə bilərik ki, ailədə tək böyüyən uşaqlar müəyyən yaş həddinə qədər “nə yaxşı ki təkəm və valideynlərin nə istəyirəm, alırlar, ancaq mənə sevirilər” deyərək düşünə bilər. Sonra isə həyatın çətinlikləri ilə rastlaşanda və ya valideynlərini itirəndə tək və dayaqsız olduqlarına təəssüflənirlər.

Uşaq şəxsiyyətinin düzgün istiqamətdə formalaşmasına mane olan amillərdən biri də boşanma hallarıdır.

Boşanma mürəkkəb sosial məsələdir. O, öz mənbəyini ailə konfliktlərindən alır. Ailə konfliktləri isə ər-arvad münasibətlərinin düzgün qurulmaması nəticəsində baş verir.

Bəzən psixoloqlar boşanmaların səbəbi kimi xarakterin eyniliyini göstərirlər və bunu onunla sübut edirlər ki, iki eyni xarakterli insan (məsələn, eyni dərəcədə tənbel və ya pinti) bir-birilə yola gedə bilməz. İnsanlar isə məhkəmə salonlarında “xarakterlərimiz uyğun gəlmir” deyərək izahat verirlər. [3] Əslində isə, zənnimizcə, burada söhbət xarakterdəki uyğunluq və ya uyğunsuzluqdan getmir. Məsələn, əgər tərəflərin biri müstəqilliyi sevir və heç kəsə təbə olmadan ailəni maddi baxımdan təmin etməyin tərəfdarıdırsa, digəri valideynlərdən asılıdırsa, onların həyat idealları uyğun gəlmirsə, məhz konfliktlər o zaman yaranır. Bu baxımdan deyə bilərik ki, ailədaxili münasibətlər sosiomədəni səviyyədə qarşılıqlı anlaşılmaqlıqdan, tərəf müqabillərinin fikirlərinin, dünyagörüşünün əqidələrinin, sərvət meyllərinin uyğun gəlməməsindən yaranır.

Nəticə etibarilə ailədaxili münasibətlərin ziddiyyətli xarakteri ailənin taleyinə tez və ya gec mənfi təsir göstərir.

Tədqiqatçılar ailələrin dağılmasına, boşanmalara gətirib çıxaran səbəbləri üç qrupa ayırmışlar [1, s.33]:

- maddi-məişət problemləri
- şəxsi münacişələr
- xarici təsir

Maddi-məişət problemləri ailənin yaşayış tərzi ilə bağlı meydana çıxan müxtəlif problemləri əhatə edir. Belə problem əsasən tərəflərin ailə büdcəsini idarə edə bilməmələri, maddi təminatın aşağı səviyyədə olması və ya tamamilən olmaması zamanı yaranır.

Bir çox hallarda şəxsi səviyyədə olan münacişələr də ailələrin dağılmasına səbəb olur. Bu daha çox tək yaşayan cütlüklər arasında baş verə bilər. Belə ki, bir-birinə qarşı hörmətsizlik, sevgi hissinin itməsi, kobudluq, qısqanclıq, inamsızlıq zəminində yaranan problemlər bu qəbildəndir.

Bu problemlər içərisində ən dəhşətlişi kişinin alkoqol və ya narkotik kimi zərərli vərdislərə yiyələnməsidir. Ailəsini qorumaq istəyən insan anlamalıdır ki, alkoqol və ya narkotik vasitələr onu tanınmaz vəziyyətə salır və bütün sevdiklərini ondan uzaqlaşdırır. Belə problemlər yaşamış qadınlarla söhbətlərdən məlum olmuşdur ki, bu halda həyat yoldaşları onlara qarşı zorakılıq etmiş (istər fiziki, istərsə də psixoloji), əxlaqsız hərəkətlərə vadar edərək ləyaqətlərini alçaltmışdır. Belə olan təqdirdə qadınlar boşanmaların təşəbbüskarı kimi müraciət edirlər.

Ailənin dağılmasında III tip amillərin də rolu böyükdür. Xəyanət, kənar şəxslərin ailə həyatına müdaxiləsi ailənin dağılmasına təsir göstərən xarici amillərə aiddir. Xəyanət problemi tərəflərdən birinin digərinə qarşı yadlaşması zamanı baş verir. Azərbaycan cəmiyyətində qadınların xəyanəti əxlaqsızlıq kimi qəbul olunsada, kişilərin xəyanəti əksər hallarda səhv kimi qəbul edilərək bağışlanır. Lakin istənilən halda xəyanət xəyanətdir və bu, birinin digərinə qarşı hörmətsizliyini nümayiş etdirir.

Ailə məsələlərinə kənar şəxslərin qarışması, gəlin-qaynana, qaynata, baldız münasibətləri isə daha aktualdır. Tərəflərdən birinin həyat yoldaşı ilə ailəsi arasında balans qoruya bilməməsi belə problemlərin yaranmasına səbəb olur.

Münacişə ailə həyatının dramını ifadə edir. Lakin o, ailə faciəsinə çevrilməməlidir. Münacişəsiz ailə yoxdur, "münacişələr ailənin bünövrəsini möhkəmləndirir" deyirlər. Ailədə baş qaldıran hər cür söz-söhbət boşanma ilə nəticələnir.

Ailədaxili münasibətlərdəki gərginliklər və boşanma uşaqlara necə təsir göstərir?

Görkəmli filosof, psixoloq Erix Fromm yazır ki, "uşaq yaxşı ilə pisin fərqi əqillə dərk etməzdən əvvəl hiss edir. Onun subyektiv rəyi həyatında önəmli olan adamların müsbət

və ya mənfi reaksiyası əsasında formalaşır." Uşağa ən yaxın olan şübhəsiz ki, onun valideynləridir. Buna görə də ilk dəyərləndirilən meyarlar ailədə formalaşır. Yəni uşaqda əxlaqi dəyərlər onların inandığı, nüfuz sahibi saydığı adamların mühitində öz əksini tapır. [2]

Ailənin əsas funksiyası nəslin artırmaq, uşaq böyütmək və tərbiyə etməkdir. Ailə tərbiyəsinin məqsədi isə uşaqlarda elə şəxsi keyfiyyətlər formalaşdırmaqdır ki, onlar həyat yolunda rast gəldikləri çətinlikləri və maneələri aradan qaldıra bilsinlər. Yaşadığımız dövrdə ailəni sarsıdan başlıca bələlərdən biri boşanma ilə bağlıdır. Dövlət səviyyəsində görülən tədbirlərə baxmayaraq, bu gün Azərbaycanda müəyyən sosial-psixoloji problemlərin ailə institutunun monolitliyinə xələl gətirdiyini də etiraf etməliyik. Ötən il respublikamızda 8 minə yaxın boşanma halı qeydə alınmışdır.

Boşanma global bir demografik prosesdir. O, hazırda inkişaf etmiş bütün ölkələr üçün xarakterikdir. Bu halın acı nəticələri isə həmin ailələrin uşaqlarına son dərəcə mənfi təsir göstərir. Uşaqlarda əmələ gələn inamsızlıq, qorxu hissi onların başqa adamlarla qarşılıqlı münasibətlərində bilavasitə hiss olunur. Boşanma onların yeniyetməlik yaş dövrünə təsadüf edəndə isə psixoloji baxım-

dan xüsusilə ağır fəsadlı nəticələr verir. Uşaqların ilk növbədə akademik, yəni təlim göstəricilərinin aşağı düşməsilə yanaşı, həmyaşıdları ilə də münasibətləri pisləşir.

Bəzən boşanma zamanı ər və ya arvad uşaqlarının taleyinə biganə qalır, atalıq və analıq hissini, vəzifələrini unudurlar. Boşananların özləri də sonralar bunun əsasən uşaqlar üçün faciə olduğunu anlayır, övladlarının sual dolu baxışlarına cavab verə bilmir, səhv addım atdıqlarını etiraf edirlər.

Boşanmada uşaqların kiminlə qalacağı haqqında mübahisə və qərarların uşağın şəxsiyyətinə necə təsir etdiyini təsəvvür etmək çətin deyil.

Uşaq böyüyən ailədə ixtilafların kəsinləşməsi çox təhlükəlidir. Belə vəziyyət onların mənəviyyatını pozur. Uşaqlar həssasdırlar: onlar valideynlərin bir-birinə münasibətini tez duyurlar. Onların bir valideynə deyil, hər iki valideynə ehtiyacları var. Ailə dağılan zaman iztirab uşaqların qismətinə düşür. Xüsusən də o halda ki, ana uşaqları ataya qarşı çevirməyə çalışır.

Mübahisənin şahidi olduqda, uşaqların valideynlər haqqında təsəvvürləri dəyişir, ailə onlar üçün əhəmiyyətini itirir. Bu, onların gələcəkdə atalıq və analıq hisslərinin təzahürünə mənfi təsir edir. "Çətin" tərbiyə

olunan, cinayət əməllərinə uyan yeniyetmə və gənclərin hamısı olmasa da, əksəriyyəti məhz belə natamam ailələrdə böyüyənlərdir.

Bəzən ayrılığın mütləq və gərəkli olduğu hallarda belə bütün problemlər boşanmaqla bitmir. Boşanan tərəflər iqtisadi, maddi, mənəvi cəhətdən sarsılır, onların cəmiyyətdə tutduqları mövqelərə təsir edir. Ögey ana və ya ataya, ögey bacı və qardaşlara qarşı uşaqların davranışı, doğma anasının yeni ərinə, onun övladlarına yanaşması ögeyçilik şəraitində özünü tək hiss edən uşağın mənliliyinə və şüuruna ağır təsir göstərir. Digər tərəfdən ananın sıxıntılarından irəli gələn ziddiyyətli davranışlar uşağı narahat edir. Bəzən hər şeydən bezən ananın sərt reaksiyaları onların qəlbini yaralayır. Çox vaxt ana düşdüyü məğlub vəziyyətə görə övladını günahlandırır. Bu davranışlar isə uşağın valideynləri tərəfindən sevilmədiyi hissini yaradır. [4]

Başqa problem ana və atanın övladlarına həddən artıq qayğı və diq-

qəti ilə bağlıdır. Əksər yarımçıq ailələrdə valideynlər küskünlüyün soyumadığı dövrdə bir-birləri ilə uşaqlarını daha çox sevmə yarışına girirlər, onları əvvəlkindən artıq əzizləyir, bol-bol hədiyyələr alır, nə istəyirlərsə edirlər. Bu münasibət də uşaqların psixologiyasına mənfi təsir göstərir, onlarda ərköynlük, heç kəsə qulaq asmamaq, harınlıq və b. ziyanlı vərdislər, hərəkətlər formalaşdırır. Tərəflər unudurlar ki, həmişə ruhi amil birinci olmalıdır, uşaqların əxlaqına, tərbiyəsinə zidd, düşülməmiş davranışlara yol verilməməlidir.

Deyirlər: uşaqlar xoşbəxtlik meyarıdır. Ailə həyatı da məhz onlarla – uşaqlarla ölçülməlidir. Bu günün uşaqları cəmiyyətin gələcəyi, sabahın valideynləridir. Odur ki, valideynlər uşaq şəxsiyyətinin formalaşması məsələlərinə ciddi yanaşmalı, şəxsi həyatlarının faciəli anlarında övladlarının sonrakı taleyi barədə mütləq dərinlən düşünməlidirlər.

Ədəbiyyat:

1. Mirzəyev İ.Ə. Ailənin praktik psixologiyası. B., 2005

2. Развитие личности ребенка (под ред. А.М.Фонарева). М., 1987

3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. B., 2002

4. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N. Ailə. B., 1989

ВНУТРИСЕМЕЙНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА

В статье автор описывает общие подходы к вопросу семьи, характеризовывает понятие семья. Показывает характер внутрисемейных отношений, основные причины проблем в семье и их влияние к формированию личности ребенка.

FAMILY INTERNAL ATTITUDES AND ITS CONDITION OF THE FORMING OF CHILD PERSONALITY

Author has described general approach to family problem and has characterized his conception in the article. There has shown the character of the family internal attitudes, the reasons of the problems in the family and its influence to forming of the child personality.

Məqalə AMİ-nin pedaqogika və filologiya fakültəsinin metodik şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №7 (a)).

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ИССЛЕДОВАНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ СТРЕССА У ПОДРОСТКОВ

Мехралиева Н.Г.

магистрант кафедры социальной
и педагогической психологии Бакинского
Государственного Университета, Баку, Азербайджан
E-mail: pelikan-star@mail.ru

Açar sözlər: stress, yeniyetmə, stressin sosial-psixoloji aspektləri

Ключевые слова: стресс, подросток,

социально-психологические основы стресса

Keywords: stress, teenager, social – psychological
aspects of the stress

Проблема социально-психологических аспектов стресса у подростков является актуальной по нескольким причинам:

1. подростковый возраст является по своему содержанию и направлению развития организма наиболее сложным среди возрастных ступеней созревания человека;

2. современные условия обучения и воспитания, в целом условия социальной среды, в которой живет и развивается подросток, являются катализатором для нагнетания нервного напряжения и срывов;

3. в том числе среди указанных условий особо следует выделить развитие информационно-коммуникационных технологий, трансформирующих когнитивное, психосоциальное развитие подростка в новое состояние, последствием

которого зачастую становятся стрессы и т.д.

Научный подход к проблеме социально-психологических аспектов стресса у подростков сформировался давно, поскольку эта проблема имеет такую же древнюю историю, как и само человеческое общество. Обучение и воспитание подрастающего поколения имеет важное значение для здорового функционирования общества и потому испокон веков находилось в центре внимания общественности, государственных и руководящих в целом структур.

Систематическое исследование проблем социальной психологии подростков началось с развитием многих направлений психологии, и в первую очередь - социальной. Прежде всего, стоит назвать

основоположников социальной психологии - это З.Фрейд, К.Юнг, А.Адлер, а также их оппонент К.Роджерс. К ним приближается другая группа авторов: Б.Скиннер, Г.Олпорт, А.Маслоу, Э.Фромм и А.Бандура. Еще несколько авторов также по степени известности и популярности занимают промежуточное положение, это Р.Кеттелл и Дж.Келли, Э.Эриксон, Л.Бинсвангер, М.Босс, а также У.Шелдон. Сюда следует также добавить Дж.Долларда, Н.Миллера, Г.Салливан, Г.Мюррея, Дж.Роттера, К.Хорни, Г.Айзенка, Дж.Уолпа, К.Левина, Р.Мэя и У.Мишела.

Как отмечают исследователи, в социальной психологии, в том числе связанной с возрастной психологией, в основном сохраняется треугольник психоанализ – бихевиоризм – гуманистическая психология (см. об этом: 1). К исследуемой проблеме имеют отношение каждое из указанных направлений, среди которых имеются теории экзистенциалистской ориентации, в том числе бытийный анализ Л.Бинсвангера и М.Босса, логотерапия В.Франкла, теория личности одного из основателей и лидеров гуманистической психологии Р.Мэя, экзистенциальная персонология С.Мадди (В. F. Skinner, (1969). Имеет значение также

изучение когнитивных факторов и механизмов самодетерминации – систем убеждений, направляющих мотивацию и регулирующих поведение (см. Skinner, 1969, 1974). Самое главное – это то, что все эти психологические школы личности имеют в виду включенность ее в социальную среду, которая воздействует на процесс становления ее личностно-психологических характеристик.

Известны также российские и советские школы. Так, в 60-е годы в СССР были четыре ведущих теории личности – московская деятельностная школы, представленная версиями А.Н.Леонтьева и Л.И.Божович, ленинградская школа, известная работами Б.Г.Ананьева и В.Н.Мясищева, грузинская школа, восходящая к работам Д.Н.Узнадзе, и пермская школа В.С.Мерлина (см. об этом: 5).

Проблемы развития личности, его творческого потенциала, путей ее социализации, раскрытия творческих потенций рассмотрена представителями отечественной социологической школы, в том числе А.Байрамовым, Б.Алиевым, К.Алиевой, Дж.Тахмасиб, Г.Гусейновой и другими (см. об этом: 7-11). Имеется немало исследований по практической педагогике и психологии, связанной с рабо-

той с трудными подростками, а также с их соматическими заболеваниями.

Традиция клинического наблюдения, экспериментальной психологии, контролируемое экспериментальное наблюдение, шкалирование при измерении поведения – это лишь небольшая часть из имеющихся наработок исследователей для изучения поведения личности, в том числе подростковой.

Если иметь в виду еще и образ жизни подростка, его формы жизнедеятельности, то, помимо работ по теории и практике личностного развития, которые мы вкратце упомянули выше, следует анализировать работы по практической педагогике, социологии, прикладным аспектам психологических исследований. Кроме того, не следует забывать, что в понятие среды входит и понятие эпохи, в которую мы живем, те глобальные изменения, которые претерпевает цивилизация, в том числе западная и восточная. Понятие глобализации с необходимостью включает в себя развитие образования, науки, экономики, социальной структуры на новом уровне, здесь положение семьи, школы, стиля жизни в целом подвергается сильнейшей трансформации, и это все отражается на нравственном, эмо-

циональном состоянии каждого человека, в том числе и подростка.

В условиях глобализации в каждой стране, в том числе и Азербайджанской Республике, происходят изменения во всех сферах жизни. С развитием экономики, стабилизацией денежной, кредитной, фискальной, валютной сферы в Азербайджане происходит становление и развитие социальной политики государства. Наряду с трансформацией экономики происходит и развитие системы социальной защиты населения с целью компенсации негативных проявлений рыночной экономики. За годы независимости разработана и внедрена в действие политика социальной защиты, страхования и обеспечения населения необходимого уровня жизни. Созданы необходимые условия для нормального ее функционирования, для постоянного дополнения и совершенствования.

Но наряду с этим в социальной сфере имеется ряд таких особенностей, которые свидетельствуют о ее несовершенстве и несоответствии современным потребностям людей (это касается соотношения между минимальной заработной платой, размеров пенсий, стипендий и прожиточным минимумом и т.д.). Все это сказывается на уров-

не жизни людей, на их образовательном уровне, профессиональной подготовке, на решении проблем воспитания детей, и т.д.

Прежде, чем рассмотреть социально-психологические аспекты стресса у подростков, обратимся к общим социально-демографическим и социально-экономическим показателям положения этой социальной категории людей в нашей стране.

На 2009 год всего подростков в стране, согласно статистике (см. об этом: 6), 505,5 тысячи человек, в том числе 271 тыс. мальчиков. Обратимся также к показателям преступности среди подростков, которая непосредственно связана с исследуемой проблемой, поскольку стрессы порождаются социальной средой, в которой обитают и подростки тоже, подвергающиеся здесь массированному воздействию различных негативных факторов. В нижеследующей таблице приводятся данные о преступности не только среди подростков, но и лиц юношеского возраста, за неимением более подробной градации обратимся к этим данным:

Преступность среди детей 14-17 лет:

	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Всего совершено преступление в возрасте 14-17 лет, человек	945	573	444	432	412	491	554	487	485	498
Лиц 14-17 лет, на каждые 10000 человек	16	8	6	6	6	7	7	7	7	7
Удельный вес лиц возраста 14-17 лет среди совершивших преступление, в процентах	5.5	4.4	3.3	3.0	2.9	3.1	3.2	2.6	2.7	2.7
Осужденные за совершенное преступление лица 14-17 лет, человек	615	...	342	348	269	299	341	236	305	267

В основном преступления совершаются в сфере воровства и хулиганства, с которыми связаны и такие преступления, как умышленное нанесение тяжкого вреда здоровью. Если динамика последних преступлений за последние годы понижается, то хулиганство, и воровство возросло в два раза. Для психолога имеет значение та социально-психологическая подоплека, которая лежит в основе совершения хулиганских или воровских действий. Отметим, что медленно понижается число преступлений, связанных с наркотиками. Последний вид преступления имеет глобальный характер, потому что растущее единство и взаимозависимость мирового сообщества, а также развитие коммуникационных технологий,

информационного пространства в целом способствует росту объема наркобизнеса, а молодое, неокрепшее сознание подростка, больше основанное на подражании, более всего подвергается влиянию вредных привычек, в том числе и получению удовольствия от приема наркотиков.

Помимо этого и других факторов по искусственному взвинчиванию чувства удовольствия, есть немало причин, благодаря которым формируются основы для стрессов, ведущим к нервно-психическим заболеваниям и асоциальным проявлениям поведения в среде подростков. Нужны систематические, многопрофильные исследования среды, условий формирования стрессов у подростков для определения путей их преодоления, в том числе и социально-психологических.

В Азербайджане, согласно статистике, за последние 15 лет, благодаря целенаправленной социальной политике, укрепляется материальное положение населения, повышается уровень образования молодежи, уменьшается безработица среди населения, в том числе и среди молодежи, расширяется интеграция страны в мировое сообщество, тем самым расширяются возможности под-

растающего поколения для формирования у них необходимых личностных качеств.

Однако условия проживания, образ жизни подростков, в городе, в сельской местности свидетельствуют о том, что здесь нравственно-психологический климат как в семье, так и в социальном окружении нуждается в дальнейшем совершенствовании. Так, на основании выборочного статистического исследования 2005 года «Детский труд», было выявлено, что из 1451,8 детей в возрасте 10-17 лет (из них в возрасте 15-17 лет – 554,0 тыс. человек) только посещали школу 78,8%, и только работали 6,2%. Третья категория – это те, кто и посещали школу, и работали одновременно, причем 80% работающих детей выявлено в сельской местности, из них 92% оказывают помощь родителям в сельскохозяйственных работах. Это естественно для сельской местности и является хорошим терапевтическим средством для формирования здорового психологического настроения, укрепления нервной системы, препятствием к нервным срывам и психическим заболеваниям. Между детьми и родителями, другими работодателями налаживаются нормальные эмоционально-психические отно-

шения, формируются взгляды на труд как на средство получения удовольствия, формирования навыков и профессиональных качеств. Вместе с тем труд не должен быть в тягость, хотя известно, что трудятся и из-за нужды, он должен быть общественно полезным, здоровым и сочетаться с правильно организованным досугом.

Таким образом, как видно из результатов указанного выборочного исследования, во многих сельских районах республики практикуется ранний труд детей и подростков, что связано не только с необходимостью привлечения свободных рабочих рук для выполнения сезонных работ и оказания помощи по дому, но и с традициями трудового воспитания подрастающего поколения. Именно через труд формируется здоровая нравственность, прививаются общепринятые социальные ценности.

Обратимся, наконец, еще к одной группе статистических данных, имеющих также важное значение для исследования социально-психологических основ стресса, возникающего у подростков - это заболеваемость и смертность. Как уже отмечалось выше, стресс, нервное состояние человека в це-

лом ведет к заболеваниям; специалисты считают, что за 80% всех заболеваний отвечает именно нервная система человека. Имеются и данные о том, что каждое второе заболевание связано с экологическим кризисом в мире. Как видно из статистических данных, заболеваемость детей 14-17 лет по основным классам заболеваний связана прежде всего с некоторыми инфекционными и паразитарными заболеваниями (из 87973 заболеваний – 11361, причем число их прогрессирует). Остальные данные приведены в таблице:

Заболеваемость детей 14-17 лет по основным классам заболеваний		
	2007	2008
Численность заболеваний с первичным диагнозом, всего, человек	73231	87973
В том числе:		
Некоторые инфекционные и паразитарные заболевания	8213	11361
Опухолевые новообразования	34	52
Заболевания эндокринной системы, нарушения питания и обмена веществ	1929	2168
Заболевания крови и кроветворной системы, отдельные нарушения, связанные с вовлечением сюда иммунной системы	2675	3114
Заболевания нервной системы	2048	2257
Заболевания глаз и глазного аппарата	2388	2812
Заболевания уха и ушного аппарата	1848	1732
Заболевания кровеносной системы	1941	1982
Заболевания дыхательных путей	33742	39071
Заболевания пищеварительной системы	5426	7083
заболевания мочеполовой системы	2327	2876
Заболевания кожи и подкожной клетчатки	3091	3672
Беременность, роды и период лактации	56	108
Заболевания костно-мышечной системы и связующих тканей	834	1107
Врожденные аномалии (дефекты развития), деформации и хромосомные нарушения	422	360
Травмы, отравления, другие последствия внешних воздействий	5450	6345

Как видно из данных статистики, половина всех заболеваний связана с болезнью верхних дыха-

тельных путей, что свидетельствует о нездоровой экологической обстановке, являющейся свойственной современному обществу, как одной из глобальных проблем, ждущих своего решения. Второй по численности является группа болезней инфекционных и паразитарной этиологии. Велика доля заболеваний, связанных с питанием, а также полученных травм, что в некоторой степени естественно для детского и подросткового возраста, отличающегося подвижностью, стремлением к подражанию и риску. Если учесть, что каждое второе заболевание связано с экологическим кризисом, то в немалой степени и появление стресса и его различных предпосылок у подростков может быть обосновано условиями жизни, работы, учебы как экологических, так и социально-экономических. Все заболевания прогрессируют, т.е. нездоровая экология, напряженность проживания в городских условиях (известно, что численность городских жителей во всем мире постоянно растет) сказывается на численности заболеваний.

Все это является достаточно серьезным основанием для формирования социально-психологических факторов появления стресса у подростков. Здесь следует

учитывать общецивилизационные условия общественного развития, исторические условия, в которых формировался данный этнос, обычаи, традиции, семейный уклад, образ жизни и т.д.

Так, уже проводятся исследования по последствиям использования информационно-коммуникационных технологий. Было выявлено, что современную молодежь захватил поток новых психических и физических расстройств. Связаны они с мобильными телефонами: подростки, которые отправляют огромное количество эсэмэсок, могут оказаться в больнице. По мнению австралийских исследователей из Мельбурна, у них могут развиваться тревожность, неуверенность в себе, депрессия, а также синдром запястного канала. Новые болезни носят довольно экстравагантные названия. Например, "текстофрения". При этом расстройстве кажется, что пришло сообщение, и пациент чувствует вибрацию или слышит сигнал, хотя на самом деле ничего не происходит. Еще одна болезнь названа "текстотревожностью" - это навязчивое беспокойство, когда нет возможности отправить или получить SMS. Подростки, заболевшие "посттравматическим текстовым расстройством", набирают

сообщения на ходу и в это время полностью отключаются от реальности, натываясь на прохожих. Те, кто страдает "SMS-перебором", рассылают множество эсмэсок в короткие сроки, для того чтобы самоутвердиться среди сверстников. Согласно последним исследованиям, количество текстовых сообщений, отправляемых подростками, за последние два года возросло на 89%. Один юноша даже признался, что рассылает около 450 SMS в день (12).

Рамки небольшой статьи не позволяют подробно остановиться на каждом из направлений фор-

мирования стрессовой ситуации и подростка, однако можно сделать вывод о том, что здесь необходимо не только применение всех апробированных методик по изучению личностных качеств подростков, условий формирования для возникновения у него стресса и последствий этого нервного заболевания, но и учет всех объективных обстоятельств формирования личности подростка. Данная проблема нуждается в конкретном исследовании на основе подбора необходимого методического исследовательского материала, что и постараемся сделать в будущем.

Литература:

1. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. М., 1971.
2. Дж.Фейдимен, Р.Фрейгер. Личность и личностный рост. М., 1992
3. B. F. Skinner. (1969). *Contingencies of Reinforcement*. N.Y. (1974). *About Behaviorism*
4. Maddi, S.R. (1990). *Issues and interventions in stress mastery*. In H.S.Friedman (Ed.) *Personality and disease*. New York: Wile
5. Столяренко Л.Д. Основы психологии. – Ростов-н/Д, 1997.
6. http://www.azstat.org/statinfo/demoqraphic/az/010_6.shtml#s6
7. Bayramov Ə. *İnsan və cəmiyyət. I hissə*, Bakı, Təhsil Nəşriyyatı, 2003.
8. Təhmasib C. *Şəxsiyyətin (uşağın) sosializasiyası probleminə dair bəzi mülahizələr*. Bakı, 2007
9. Алиева К. Некоторые психологические проблемы формирования творческой личности. Б., 2007
10. Гусейнова Г., Мусаева Т. Психология эмоций и мотивации. Б., 2004
11. Əliyev B., Cabbarov R. *Təhsildə şəxsiyyət problemi*. (Monoqrafiya) Bakı, Təhsil, 2008.
12. <http://www.utro.ru/articles/2010/07/01/905076.shtml>

YENİYETMƏLƏRDƏ STRESS VƏZİYYƏTİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Yeniyetmələrdə stress vəziyyəti probleminin sosial-psixoloji aspektləri bir neçə səbəb üzündən aktual hesab olunur:

– Yeniyetmə dövrü öz məzmunu və inkişaf istiqamətinə görə insanın yetkinlik mərhələsinə yetişməsi yolunda ən mürəkkəb mərhələ hesab olunur.

– Təlim və tərbiyənin müasir şəraiti, bütövlükdə yeniyetmənin yaşadığı mühiti və şəraiti psixi gərginliklər və streslərin artırılması üçün bir şərtidir.

– Qeyd edilən şərtlər sırasında həm də yeniyetmənin koqnitiv, psixososial inkişafını yeni bir müsəviyə transformasiya edən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları qeyd etmək olar, şübhəsiz, məhz bu cür vəziyyətlər tez-tez stress ilə nəticələnir.

SOCIALLY-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF STRESS AT TEENAGERS

The problem of socially-psychological aspects of stress at teenagers is actual for the several reasons:

1. The teenage age is under the maintenance and a direction of development the most difficult among age steps of maturing of the person;

2. Modern conditions of training and education, as a whole conditions of the social environment in which lives and the teenager develops, are the catalyst for forcing of a nervous tension and failures;

3. Including among the specified conditions especially it is necessary to allocate development of the information-communication technologies transforming когнитивное, psychosocial development of the teenager in the new condition stresses etc. become which consequence frequently.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin elmi şurasında müzakirə edilmiş və çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 3).

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

SIYASƏTÇİ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Abbasova A.Ə.

BDU-nun Psixologiya kafedrasının aspirantı

E-mail: abbasova.afərin@mail.ru

Açar sözlər: *şəxsiyyət, siyasətçi, etimad, siyasi proses, siyasi fəallıq, siyasi nüfuz, siyasi etimad, sosial qrup*

Ключевые слова: *личность, политик, доверие, политический процесс, политическая активность, политический авторитет, политическое доверие, социальная группа*

Keywords: *personality, politician, trust, political process, political activity, political authority, political trust, social group*

Müasir cəmiyyət üçün əhəmiyyətli məsələlərdən biri də şəxsiyyətin formalaşmasına və onun siyasi fəallığına təsir edən sosial-psixoloji məsələlərin araşdırılmasıdır.

Şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillərin müxtəlifliyinin öyrənilməsi bütün tarixi dövrlərdə diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən amillərin müəyyənləşdirilməsi onun inkişaf istiqamətlərini hərtərəfli tədqiq etməyə imkan verir. Məlumdur ki, şəxsiyyətin formalaşmasında ictimai mühit əhəmiyyətli rol oynayır. Lakin bir məsələni vurğulamaq lazımdır ki, mühit şəxsiyyəti formalaşdırdığı kimi, şəxsiyyət də mühiti formalaşdırır və yaşadığı şəraiti dəyişdirir, onu fəallaşdırır. Aydındır ki, şəxsiyyə-

tin siyasi simasının formalaşması onun inkişaf proseslərinin ən vacib hissələrindən birini təşkil edir. Şəxsiyyətin siyasi inkişafı cəmiyyətin mövcud sosial-siyasi şəraitindən, mikromühitdən və fərdi xüsusiyyətlərindən asılıdır. Şəxsiyyətin siyasi baxımdan formalaşması bir çox mərhələlərdən keçir. Mərhələ dedikdə isə siyasi inkişaf prosesinin keçdiyi və müxtəlif sosial amillərin şəxsiyyətin siyasi inkişafına təsiri prosesi nəzərdə tutulur. Psixoloji baxımdan insanın hər bir inkişaf prosesi kimi, siyasi inkişaf prosesi də aktiv xarakter daşıyır və sosial-siyasi mühitdən aldığı təsirlər bu prosesdə həlledici rol oynayır.

Məlumdur ki, istər siyasi proseslərin dinamikası, istər ayrı-ayrı hadisələrin insan amili ilə bağlılığı, istərsə də şəxsiyyətin siyasi fəallığı

psixoloji qanunauyğunluqlara tabe olur. Bunların sosial-psixoloji mexanizmlərini müəyyənləşdirmədən, ona lazımi səviyyədə şərh etmədən şəxsiyyətin siyasi proseslərdə fəal iştirakının təkanverici amillərinin təhlili olduqca çətindir.

Elmi ədəbiyyatın və aparılmış tədqiqatların təhlilindən aydın olur ki, şəxsiyyət haqqında bir çox nəzəriyyələr mövcuddur və həmin nəzəriyyələr şəxsiyyətin özünün obrazının yaradılmasına deyil, birbaşa onun formalaşması istiqamətlərinin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Nəzərə alsaq ki, biz yalnız şəxsiyyətin psixoloji mahiyyətini deyil, həm də onun siyasi fəallığının sosial-psixoloji mexanizmlərini araşdırırıq, o zaman problemə bu aspektdən yanaşmaq, onun əsasında duran mexanizmlərin mahiyyətinə aydınlıq gətirmək daha məqsədəuyğun olardı.

Siyasətçi şəxsiyyətinə verilən tələbləri təhlil etməyə çalışan bir çox tədqiqatçılar [2,3,4] daha çox psixoloji keyfiyyətləri önə çəkmişlər. Bu baxımdan məqsədimiz cəmiyyət üzvlərinin, ayrı-ayrı sosial qrupların siyasətçiyə bəslədiyi rəğbət (etimad) hissini, eləcə də siyasətçinin psixoloji modelinin necə yaranması məsələlərini təhlil etmək və onu psixoloji tədqiqatın obyektinə çevirməkdir.

Hesab edirik ki, siyasətçinin psixoloji modelinin yaranması məsələlərini təhlil edərkən, hər şeydən əvvəl bir sıra məqamlara diqqət yetirmək vacibdir. Çünki siyasətçi şəxsiyyətinin psixoloji keyfiyyətləri və siyasi proseslərdə onun rolunun öyrənilməsi bunu zəruri edir. Bütün bunları isə şəxsiyyətə sistemli yanaşma əsasında şərh edilə bilər.

Birincisi, siyasətçi şəxsiyyətinin siyasi proseslərdə iştirakı və bu proseslərdə oynadığı rolun əhəmiyyəti müəyyənləşdirilməlidir.

İkincisi, şəxsi keyfiyyətlərin siyasətçiyə hansı səviyyədə təsir göstərməsi dəqiqləşdirilməlidir. Bunlar izah edildikdən sonra şəxsi keyfiyyətlərin məcmusunun siyasətçi şəxsiyyətində hansı səviyyədə təzahür etməsi məsələsinə aydınlıq gətirilə bilər. Bu cəhətlər eyni zamanda siyasətçi şəxsiyyətinin formalaşmasının mərhələləri kimi nəzərdən keçirilə bilər. Lakin bütün bunları qeyd edərkən ortaya belə bir sual çıxır: Görəsən, siyasətçi şəxsiyyətinin psixoloji portretini, onun strukturunu göstərən konkret model varmı?

Aparılmış tədqiqatların təhlilindən çıxış edib belə bir fikir söyləyə bilərik ki, ümumiyyətlə belə bir model yoxdur. Lakin onun yaradılmasına cəhdlər edilmişdir. Fikrimizcə, belə bir modelin yara-

dılmasına imkan verməyən bir sıra amillər vardır ki, onlar siyasətçinin psixoloji portretinin, eləcə də şəxsi keyfiyyətlərinin ümumiləşdirilməsinə imkan vermir.

Əvvəla, hər bir insanın özünəməxsus fərdi-psixoloji keyfiyyətləri mövcuddur. Hər bir insan istənilən situasiyada özünün şəxsi təcrübəsindən, stereotip və yönümlərdən istifadə edir. Təbii ki, mövcud situasiyalarda kimin necə hərəkət edəcəyini əvvəlcədən söyləmək istisna tələb edir.

İkincisi, siyasətçi hər şeydən əvvəl, şəxsiyyətdir. Deməli, onun strukturunu müəyyən etmək üçün şəxsiyyətin struktur elementlərini müəyyən etmək lazımdır. Ancaq şəxsiyyət haqqında ümumiləşmiş nəzəriyyə olmadığından, onun strukturunda hansı elementlərin üstünlük kəsb etdiyini söyləmək çətinidir.

Üçüncüsü, siyasətçinin psixoloji modelinin yaradılması üçün onun şəxsiyyətinin təhlili birmənalı şəkildə yetərli deyil. Çünki hər bir insanın özünəməxsus yaşam tərz, mədəniyyət amilləri vardır. Bunlarla yanaşı, onun fəaliyyət taktikası və yaradıcılıq imkanları təhlil edilməlidir. Bunlar isə ardıcıl və uzunmüddətli tədqiqat işləri tələb edir. Bunlarla yanaşı, birdə hər bir siyasətçi üçün zaman mühüm amil-

dir. Tutaq ki, bu gün ki, siyasətçi tarixi dövrlərdəki hadisələrdə necə hərəkət edəcəkdi? Siyasi hadisələrə münasibət yeni keyfiyyətlər ortaya çıxara bilər ki, bu da əvvəlkilərlə üst-üstə düşməyə bilər.

Qeyd etdiyimiz cəhətlərə baxmayaraq siyasətçi şəxsiyyətinin formalaşmasında şəxsi keyfiyyətlərin təsiri məsələləri istər sosial psixologiyada, istərsə də siyasi psixologiyada müxtəlif mövqelərdən təhlil edilmişdir.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, siyasətçi şəxsiyyətinin formalaşmasında şəxsi keyfiyyətlərin rolu olduqca böyükdür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, siyasi fəaliyyətdə uğur qazanmağa imkan verən şəxsiyyət keyfiyyətləri olduqca rəngarəngdir. Bu keyfiyyətlər içərisində intellektuallıq, uzaqgörənlik, səriştəlilik, özünə-inam, özünə-nəzarət, inandırma, çeviklik, ünsiyyətçilik və s. bu kimi keyfiyyətləri qeyd edə bilərik. Sadalanan keyfiyyətlərin əhalinin etimadını qazanmaq istəyən siyasətçi şəxsiyyətində olması çox vacibdir. Çünki siyasətçi şəxsiyyətinin formalaşmasında başqa amillərlə yanaşı, şəxsiyyət keyfiyyətləri mühüm rol oynayır. Çox zaman məhz bu keyfiyyətlər şəxsiyyətin siyasi nüfuz qazanmasına və liderə çevirilməsinə səbəb olur. Deməli,

siyasi fəaliyyəti ilə hər zaman diqqət çəkən lider üçün şəxsi keyfiyyətlərə malik olması ən mühüm amildir. Belə şəxsi keyfiyyətlərə malik olan siyasi lider hər hansı bir situasiyanı düzgün qavramaq və dəyərləndirmək bacarığına malik olur. Bu keyfiyyətə isə hər bir fərd nail ola bilmir.

Həç kimə sirr deyil ki, insan dünyaya gələndə fərd kimi gəlir, cəmiyyət isə həm vətəndaş, həm də şəxsiyyət kimi onda müvafiq keyfiyyətləri tərbiyə edərək, inkişaf etdirir. Gündəlik ünsiyyət və fəaliyyət prosesində insan ətraf-dakı insanların köməyi ilə onlarla emosional münasibət yaradaraq siyasi sistemin elementlərinə yiyələnir. İctimai varlıq olan insanın inkişafa can atması, eləcə də cəmiyyətdə yüksək mövqe tutmaq cəhdi onun mühüm keyfiyyətlərindən biridir. Hər bir insanda ətraf-dakıların hərəkətlərini qiymətləndirmək və onların rəğbətini (etimadını) və hörmətini qazanmaq istəyi mövcuddur. Başqalarının rəğbətini (etimadını) qazanmaq istəyi şəxsiyyətin siyasi fəaliyyətdə uğur qazanmasının əsas göstəricilərindən biridir. Çünki cəmiyyət üzvlərinin siyasətçiyə bəslədiyi rəğbət (etimad), onun gələcək siyasi fəaliyyəti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu prosesdə müvəffə-

qiyyət qazanmasına zəmin hazırlayır.

Siyasi fəaliyyət subyektinə qarşı olan etimad cəmiyyəti təşkil edən müxtəlif sosial qrupların onun davranış və ideyalarının öz fərdi ehtiyaclarına, maraqlarına, dəyərlərinə uyğun gəlməsi baxımından dərk edilib, qiymətləndirilməsinin nəticəsi kimi özünü biruzə verir. Buna uyğun olaraq, siyasət subyektində aktual problemlərin həlli üçün zəruri olan şəxsi və işgüzar keyfiyyətlərin ehtimal edilməsinə olan böyük inamdan doğan müsbət emosional təəssürat əhalinin siyasətçiyə bəslədiyi etimadın motivinə çevrilir. Bu zaman münasibətlərin ifadəsi kimi etimad müxtəlif sosial-psixoloji amillərin təsiri altında formalaşır inkişaf edə bilər.

Siyasi fəaliyyət subyektinə qarşı olan etimad iki yolla formalaşa bilər:

1) emosional - (həvəsləndirmə, inandırma, cazibə, siyasətçinin xarizması)

2) rəşional - (inandırma, nüfuz, məcbur etmə)

Bir çox tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, siyasətçi şəxsiyyətinin psixoloji modelini tədqiq etmək üçün ən mükəmməl imkan seçkiqabağı kompaniyalar zamanı yaranır. Çünki siyasətçi ilə seçicilər arasın-

da yaranan münasibətlər bu zaman daha qabarıq üzə çıxır. Belə ki, seçiqabağı kompaniyalar zamanı seçicilər onların istək və arzularının yerinə yetirə biləcək siyasətçinin obrazını yaradırlar. Lakin çox zaman bu obraz reallıqdan çox uzaq olur. Çünki bu obraz arzu və istəklərin timsalında yarandığı üçün çox zaman aldadıcı olur. Bəzi siyasətçilərdə seçicilərin belə emosional münasibətlərindən istifadə etməyə çalışırlar. Onlar seçicilərin istəyini ifadə edən vədlər verib onların dəstəyini qazanmağa çalışırlar. Lakin bu nə qədər davam edəcək? Bu mənada dövlətçiliyin və demokratiyanın inkişafında siyasi liderin rolunu tədqiq edən AMEA-nın müxbir üzvü, professor B.H.Əliyev yazır: «Məlumdur ki, siyasətçi şəxsiyyəti mürəkkəb və çoxşaxəli bir sistem olaraq müxtəlif struktur elementlərdən ibarətdir. Siyasi lider haqqında seçicilərdə yaranmış obraz real obrazdan bəzən xeyli fərqli olur. Çünki seçicilərdə özlərinin yaratdıqları bir siyasətçi modeli olur. Həyatda həmin modeli bu və ya digər siyasi liderin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edirlər. Həmin modeli kortəbii olaraq ictimai şüura və seçicinin arzu, istək və tələbatları əsasında təşəkkül tapdığından obyektiv olmur. Emosional

münasibət demək olar ki, həmişə rasionaldan üstün olur. Siyasətçi seçicilərin istəyini ifadə edən bəyanat və çıxışları ilə onların rəğbətini qazanaraq seçkini uda bilər. Lakin o tutduğu vəzifədə uzun müddət qala bilməz. Siyasi lider o zaman böyük uğur qazana bilər ki, o rəğbətlə yanaşı, seçicilərdə real lider təsəvvürü yaradaraq onu möhkəmləndirsin». [4,s.14]

Deməli, cəmiyyət üzvlərinin siyasətçiyə bəslədiyi rəğbətin (etimadın) qazanılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan etimad motivlərini seçiqabağı kompaniyalar zamanı tədqiq etmək çox vacibdir. Bu zaman etimad siyasətçi üçün siyasi məqsədə nail olmağın əsas şərtinə, seçicilərlə qarşılıqlı əlaqə mexanizminə çevrilir. Siyasətçi şəxsiyyətinin seçicilərin emosional-iradi sahəsinə göstərdiyi təsirin həyata keçirilməsi üçün etimad bir emosional fon kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Seçiqabağı kompaniya dövründə namizədin xarici görkəminin, davranışının, münasibətlərinin qavranılması prosesi nəticəsində formalaşan müsbət təəssürat ona qarşı olan etimadın motivinə çevrilir. Bu zaman siyasətçi yaratdığı obrazı seçicilərin mənəvi-estetik tələblərinə uyğun həyata keçirməlidir. Mənəvi-estetik tələblər dedikdə,

burada stereotip və etalonlar nəzərdə tutulur. Bu etalonlardan istifadə edərək insan onu əhatə edən insanları qiymətləndirir, onların davranışlarını proqnozlaşdırmaq və gələcəkdə qarşılıqlı əlaqələr qurmaq imkanı əldə edir. Bu baxımdan namizədin və ya siyasətçinin qarşıya çıxan problemlərin həll edilməsi və uğurlu fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan keyfiyyətlərə malik olması vacib şərtidir. Çünki siyasətçinin zəruri olan keyfiyyətlərə malik olması, qarşı tərəfdə ona inam müsbət münasibət formalaşdırır. Bununla yanaşı siyasətçi dəstəyini, etimadını qazanmaq istədiyi sosial qrupların xüsusiyyətlərini, yəni yaş, təhsil, mental xüsusiyyətlərini nəzərə alması vacibdir.

Əksər tədqiqatçılar [1,2] qeyd edirlər ki, siyasətçiyə qarşı yaranan etimada təsir edə bilən amilləri obyektiv və subyektiv olmaqla iki qrupa bölmək mümkündür: obyektiv amillərə müxtəlif sosial qrupların siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni həyat şəraiti; subyektiv amillərə isə seçicilərin həyat tərz, sosial və iqtisadi vəziyyəti, ənənə və dəyərləri ilə şərtlənən yaş və təhsillə bağlı xüsusiyyətlər, siyasi liderin şəxsi və peşəkar xüsusiyyətləri aiddir. Müxtəlif sosial qruplarla kommunikasiya prosesində etimad doğuran

siyasətçinin psixoloji xüsusiyyətlərinə isə səmimiyyət, açıqlıq, xoşməramlıq, vicdanlı olmaq, səriştəlilik, etibarlılıq, nikbinlik və s. bu kimi xüsusiyyətləri aid etmək olar.

Siyasətçiyə qarşı yaranan etimada təsir göstərən obyektiv və subyektiv amillərin nəzərə alınması, siyasətçiyə qarşı yaranmış etimadın daha uzunmüddətli olmasına kömək edir. Əhali tərəfindən qazanılmış etimadın qorunub saxlanılması, onun möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi siyasətçinin öhdəsinə götürdüyü vəzifələri yerinə yetirməsi üçün zəruri olan keyfiyyətlərə sahib olmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Etimad doğuran siyasətçinin şəxsi xüsusiyyətlər modelində aşağıdakı keyfiyyətlər xüsusi yer tutur: səmimiyyət, xoşməramlıq, yaxşı əməkdaşlıq, vicdanlı olmaq, səriştəlilik, etibarlılıq, nikbinlik.

Siyasətçinin etimad doğuran xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həm də etimadı məhv edən xüsusiyyətləri də vardır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: egoizm, səhlənkarlıq, ətrafdakılara qarşı saymazlıq, münasibət, aqressivlik, etimadsızlıq.

Bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlarda belə bir ideya irəli sürülür ki, hər bir dövlətdə siyasi sistemin mahiyyətini onu yaradan siyasətçi-

lərin fəaliyyəti formalaşdırır. Siyasi fəaliyyətlə məşğul olan siyasətçi, onu seçənlərin mənafeyi naminə öz vəzifə borcunu vicdanla yerinə yetirəndə, çevik və işgüzar fəaliyyət göstərmək də asan olur. Bu prinsipləri düzgün dəyərləndirməyən siyasətçinin siyasi səhnədə uzun müddət duruş gətirmək və uğur qazanmaq imkanları da azalır. [3]

Siyasətçinin uğurlu fəaliyyəti yalnız o zaman mümkündür ki, öz maraqları və məqsədləri naminə deyil, cəmiyyətin mənafeyinə xidmət edən dəyər və məqsədlər üçün fəaliyyət göstərsin. Məhz belə olduğu halda siyasətçinin fəaliyyəti onun cəmiyyətin mövcud problemlərinə dərindən nüfuz etməsinə imkan verəcəkdir. Onu da qeyd edək ki, belə fəaliyyət üçün münbit şəraitin olması zəruridir.

Etimad probleminin ictimai həyatın təşkilində əhəmiyyətli rolunu vurğulayan tanınmış tədqiqatçı A.Seliqmen qeyd edir ki, "həkimyyət və zorakılıq sosial nizam-intizam və əməyin paylaşdırılması problemini müvəqqəti həll edə bilər. Lakin onlar bu qayda-qanunun uzunmüddətli perspektivdə qorunub-saxlanmasını təmin etməyə qadir deyildir." Deməli, insan fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaratmağa xidmət edən etimad hər

bir demokratik cəmiyyətin vacib sosial və siyasi resurslarından biri hesab edilir. [2,s.44]

Siyasətçinin əhali tərəfindən zəruri etimad dərəcəsinin qorunub saxlanması üçün sistemləşdirilmiş, məqsədyönlü fəaliyyət göstərməsi vacibdir. Bu fəaliyyətin vacib tərkib hissələri onun həyata baxışından, dünyagörüşündən, yüksək standartlardan, fəaliyyətin səmərəliliyindən, şəxsi xüsusiyyətlərdən ibarətdir. Şəxsi xüsusiyyətlər arasında ən vacib olanlar bunlardır: siyasi nüfuz, pozitiv tanıma, iradə, peşəkarlıq təcrübəsi, insanlara qarşı xoş münasibət, kommunikativ bacarıqlar, təsir etmək bacarığı. Siyasi səhnədə fəaliyyət göstərən siyasətçi üçün idarəetmə bacarığı ilə yanaşı, həm də sadalanan bu şəxsi xüsusiyyətlərin olması çox vacibdir. Çünki belə müsbət keyfiyyətlərə malik olmaq insanın gələcək fəaliyyətinin səmərəli və effektiv olmasını təmin edir.

Beləliklə, forma və məzmununa görə siyasətçinin idarəetmə fəaliyyətinin normativ sistemi kimi çıxış edən etimadın qurulması və qorunub saxlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Emosional və intellektual baxımdan siyasi xadimə qarşı olan etimad, müxtəlif siyasi və sosial qrupların maraq və tələblərinə cavab verən fəaliyyətin olaca-

ğına inamdan doğan pozitiv münasibətlər sistemidir. Bu münasibət xoş emosiyalarla müşaiət edilirsə, şəxsiyyətin və müxtəlif sosial qrupların qarşılıqlı əlaqələri üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Bəşəriyyət tarixinin bütün inkişaf mərhələlərində ictimai-siyasi formasiyanın birinin digəri ilə əvəzlənməsi ilə nəticələnən inqilabi dəyişikliklər dövründə də məhz insanın siyasi fəallığının real təminatı üçün əlverişli şəraitin yaradılması qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən biridir. Bu məqsədlər hər bir insanın ictimai həyatda fəal iştirak etməsi üçün bir çox çətinliklərin dəf olunmasına xidmət etməlidir.

Deməli, sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, siyasətçi şəxsiyyətinin formalaşmasının psixoloji

məsələlərini ayırd etmək üçün yalnız şəxsi keyfiyyətlərinin öyrənilməsi kifayət deyildir. Burada həm də siyasətçinin idarəetmə fəaliyyətinin bir sıra məqamlarını da öyrənmək vacibdir. Çünki siyasətçi şəxsiyyəti mürəkkəb və çoxşaxəli bir sistem olduğu üçün onu müxtəlif istiqamətlərdə araşdırmaq lazımdır. Məhz bu zaman siyasətçi şəxsiyyətinin psixoloji modelini tam şəkildə təsvir etmək mümkündür.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə şəxsiyyətin formalaşmasına və onun siyasi fəallığına təsir edən sosial-psixoloji məsələlər araşdırılmışdır, eləcə də siyasətçi şəxsiyyətinin formalaşmasında şəxsi keyfiyyətlərin rolu məsələsi və onun sosial-psixoloji mexanizmləri müəyyən edilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Рошин С.К. Психологических проблемы политического развития личности // Психологический журнал. 1984, №2

2. Пигина О.М. Детерминанты доверия в имидже политика //Уральский государственный университет им. А. М. Горького

3. Мильнер Б.З. Принципы установления доверия.

4. Əliyev B.H. Milli lider dövlətçiliyin və demokratik inkişafın

təzahürü kimi // Psixologiya jurnalı, №2, 2003,

5. Рошин С.К. Психологических проблемы политического развития личности // Психологический журнал. 1984, №3

6. Əliyev B.H. Milli dövlətçilik və demokratik inkişaf // «Dirçəliş-XXI əsr» jurnalı, 2003,

7. Əliyev B.H. Siyasi psixologiyada ümummillə lider problemi// Psixologiya jurnalı, №1, 2004,

8. Hüseynov R. Siyasi iştirak və siyyət və zaman //«Dirçəliş-XXI müasir demokratiya nəzəriyyələri// əsr» jurnalı, 2003,
«Dirçəliş-XXI əsr» jurnalı, 2003 10. Скрипкина Т. П. Психология доверия. Москва, 2000
9. Mustafayev R. XXI əsr: Şəx-

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В ФОРМИРОВАНИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ

В статье рассматривается одно из важных задач современного общества - формирование личности и рассматривается вопрос социально-психологического влияния, а также его политическая деятельность.

В статье дается психологический анализ модели формирования политической личности, также качества политической личности и раскрывается значение его роли в политических процессах.

THE PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF FORMATION OF PERSONALITY OF A POLITICIAN

The article deals with one of the important problems of formation of personality in contemporary society and investigation of social and psychological problems, influencing its political activity.

In the article the problems of creation of psychological model of the formation of political personality are being is analyzed and the quality of a political persanality and its important role in political processes are commented as well.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakultəsinin Elmi Şurasında müzakirə edilmiş və çapa tövsiyyə edilmişdir (protokol № 8).

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

YARADICILIQ VƏ ŞƏXSİYYƏT

Seyid Mahammad Rashidi

Iran Astara Azad Universitetinin müəllimi

E-mail: mrashidi 28@ yahoo.com

Açar sözlər: yaradıcılıq, yaradıcı şəxsiyyət, kreativlik, şəxsi keyfiyyətlər

Ключовые слова: творчества, творческий личность, креативность, личная качества

Keywords: crativity, creativitpersonality, personality, personal specific

Yaradıcılıq bir çox hallarda şəxsiyyət keyfiyyəti kimi təqdim olunur. Yəni yaradıcılıq şəxsiyyətin simasında özünə yer tapır. Yaradıcı şəxsiyyətə iki əsas baxış istiqaməti mövcuddur. Onlardan biri yaradıcılığın hər bir normal insana məxsus bu və ya başqa mərhələdə olan kreativlik və ya yaradıcı fəaliyyət olmasıdır. Bu qabiliyyət də düşünmək, hiss etmək və danışmaq qabiliyyəti kimi insandan asılı deyil. Bundan əlavə miqdarından asılı olmayaraq yaradıcı potensialın həyata keçirilməsi insanı psixi cəhətdən normal edir. İnsanı belə qabiliyyətdən məhrum etmək onda nevroloji vəziyyəti yaratmaq deməkdir. Bəzi psixonevroloqlar insanı nevrozdan xilas etmək üçün psixoterapiya zamanı onda olan yaradıcılıq fəaliyyətini oyadırlar. Məhz yığılıb qalmış potensialın üzə çıxarılması şəxsiyyəti sağaldır.

Bəs görəsən yaradıcılıq kreativlikdən nə ilə fərqlənir? Yaradıcı şəxs elə kreativ şəxs deməkdir?

Kreativliyə insan şəxsiyyətinin universal cizgisi kimi baxış yaradıcılıqda müəyyən olunmuş meyarları özündə əks etdirir. Rus psixoloqu Y.A.Ponomaryov (1, c.23) yaradıcılığa inkişafa aparan qasıllıqlı təsir prosesi kimi baxır. S.A.Rubinstein (2) isə yaradıcılığa yeni, orijinal, elmin və incəsənətin inkişafında əsaslı rol oynayan, yaradıcının özünün də bu prosesə daxil olduğu fəaliyyət növü kimi səciyyələndirir. Müvafiq nöqteyi-nəzər A.M.Matyuşkin tərəfindən formulə edilərək yeni aspektdə nəzərdən keçirilir. Onun fikrincə yaradıcılıq artıq mövcud biliklərin sərhəddindən uzaqlaşma, onu keçib-gətmə prosesi kimi nəzərdən keçirilə bilər (1,c.244).

Bir sıra müəlliflər qeyd edir ki, (3) yaradıcılıq şüurda və davranışda

yeninin yaradılması ilə həm də ondan əmələ gələn yeni məhsulların yaradılmasıdır.

Yaradıcılıq və onun mahiyyətinin müəyyən edilməsinə göstərilən cəhd bir sıra məhdudiyyətlərlə müşaiət olunur. Mübahisəsiz olaraq qeyd etmək mümkündür ki, yaradıcı proses öz bariz nümunəsini yaradıcılıq məhsullarında ideyalarda, davranışlarda, maddi obyektlərdə və s. tapır.

Kreativliyin öyrənilməsində isə məsələ bir qədər başqa şəkildə şərh olunur. Yaradıcılıq bir proses kimi öyrənilirsə kreativlik potensial imkan şəklində tədqiq edilir. Bu, kreativlik anlayışının özünün məzmununda daha aydın şəkildə inikas olunur. İrəlidə qeyd etdik ki, yaradıcılıq məhsullarının öyrənilməsi həmin prosesin hərtərəfli tədqiqinə şərait yaradır (3, s.5).

Yaradıcılıq proqramlaşdırılmamış, öncədən bilinməyən, gözlənilmədən gələn nə isə yeni bir şeyin yaranması prosesi kimi xarakterizə olunmasını sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Bu zaman diqqəti yaradıcı aktın nəticəsinin dəyərliyi və onun böyük insan qrupu, cəmiyyət və insanlıq üçün yenilik gətirib gətirməməsi çox cəlb etmir. Əsas odur ki, nəticə yeni və “yaradıcı” üçün mənalı olsun. Məktəblilərin özbaşına olaraq hər hansı bir tapşırığı orjinal yerinə yetirməsi yaradıcı akt sayılır,

məktəblinin özünü isə burada yaradıcı şəxsiyyət kimi qiymətləndirmək lazımdır. Əlbətdə bu fikirlərlə tam razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, yaradıcılıq ictimai əhəmiyyətli nəşə yeni bir şeyin yaradılmasıdır.

İkinci baxış istiqaməti ilə də razılaşmaq olar ki, hər bir (normal) insanı yaradıcı şəxsiyyət və ya yaradıcı hesab etmək olmaz. Qeyd olunan mövqe yaradıcılığın təbiətinin başqa istiqamətləri ilə əlaqəlidir. Burada yeniliyin yaranmasının proqramlaşdırılmamış prosesi qismində yaranacaq yeni nəticənin dəyəri diqqəti cəlb edir. Onun ölçüsü müxtəlif olsa da cəmiyyətə yararlı olmalıdır. Yaradıcının önəmli cizgisi onda yaradıcılığa güclü və davamlı meylin olmasıdır. Yaradıcı şəxsiyyət yaradıcılığa çox dəyər verib, onu həyatının əsas mənası qəbul edərək onsuz yaşaya bilmir.

Diqqəti bir fakta yönəldək. Elə ixtisaslar mövcuddur ki, onları “yaradıcı ixtisaslar” adlandırırlar bu ixtisasları yerinə yetirən insanlardan önəmli keyfiyyət kimi yaradıcı şəxsiyyət tələb olunur. Belə ixtisaslara aktyoru, musiqini, ixtiraçı misal göstərmək olar. Burada təkcə “mütəxəssis” olmaq kifayət eləmir. Təbii ki, yaradıcı şəxsiyyətə başqa ixtisas növlərində də rast gəlinir. Məs: pedaqoqlar, həkimlər və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə yaradıcılıq daha çox elitar

xarakter daşıyır. Peşəkar yaradıcılıq üçün tələb olunan yaradıcılıq istəyi və enerji insan mədəniyyətinin əksər sferalarının sərhədləri xaricində olur. Belə bir nəzəriyyə var ki, yaradıcı şəxsiyyətlərdə hədsiz energetik potensial mövcuddur. Adaptiv davranışa sərf olunan enerjiden qat qat çoxdur. Yaratmaq imkanı bir qayda olaraq insanda hər hansı bir tapşırığı həll etmək lazım olan zaman deyil, o “sakitlik və azadlıqla” əhatə olunan zaman baş verir.

Çox insanlarda hətta yaradıcılıqla məşğul olan insanlarda da yaradıcılıq komponentliyi çatışmır. Belə komponentliyin üç aspektini ayırd etmək olar. Birincisi, insan müasir mədəniyyətin alternativ və çoxölçülü şərtləri qarşısında nə dərəcədə yaradıcılığa hazırdır. İkincisi, insan müxtəlif təyinatlı informasiyaları kodlaşdırmaq və onu öz yaradıcılıq “dili”nə keçirmək üçün nə qədər kod dəstinə və müxtəlif yaradıcı fəaliyyətin “dil” spesifikasiyasına malikdir. Məsələn: rəssam nə dərəcədə müasir musiqinin nəaliyyətlərindən istifadə edə bilər və ya ekonomist – alimin riyazi modelləşdirmə oblaslında olan açıqlamaları. Bir psixoloqun obrazlı fikrinə görə yaradıcılar indiki dövrümüzdə yaradıcılar insan mədəniyyəti ağacının uzaq budaqlarında əyləşmiş quşlara bənzəyirlər. Onlar yerdən və bir birlərindən uzaq-

dırlar və bir – birilərini çətinliklə eşidib başa düşürlər. Üçüncüsü komponentlilik ideyaların “düşünülməsi” və düşünülənlərin həyata keçirilməsi qabiliyyətinin asılı olduğu şəxsiyyətin “texniki” yeniliklər və bacarıqlar sistemini özündə birləşdirən (peşəkar rəssamın texnologiyası) mərhələsini özündə ehtiva edir.

Yaradıcılığın müxtəlif növləri yaradıcılıq komponentliyi mərhələsində müxtəlif tələblər irəli sürür.

Yaradıcı komponentlilik – sadəcə olaraq kreativ qabiliyyətin yaranması şərtidir. Orta mərhələni yüksəldən və edilən tapşırıqları artıran ümumi intellektual və xüsusi qabiliyyətlərə də eyni şərtlə yanaşırlar. Bəs kreativ qabiliyyət özü nədən ibarətdir? Yaradıcı nəaliyyətlərin praktikasını və testləşdirmə belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, kreativlik qabiliyyətinin psixoloji əsasını empatiya və təsəvvürün sintezi kimi başa düşülən yaradıcı fantaziya qurmaq qabiliyyəti təşkil edir. Yaradıcı şəxsiyyətin önəmli cizgisi kimi iştirak edən yaradıcılığa olan tələbatda isə yaradıcı fantaziyaya daimi və güclü istək kimi başqa nəşə var. K.Paustovski məharətlə yazırdı “... təsəvvürlərə qarşı mərhəmətli olun. Onlardan qaçmayın, onları izləməyin və ən əsası kasıb bir qohumunuzdan utandığınız kimi ondan utanmayın. Bu Qolkondun saysız he-

sabsız xəzinəsini özündə gizlədən kasıbdır” (3,s.310).

Yaradıcı fantaziyanı təyin edən şüurun istiqamətidir. Bu fəaliyyət həqiqətin vasitəsiz dərk edilməsindən və öz “Mən”indən ayrılıb onların yenidən obrazlaşdırılmasına, yeni (fikri olaraq) həqiqilik və yeni “mən”in yaranmasına yönəlmişdir. Bəs nə daima yaradıcı fantaziya müraciət edərək yaradıcı şəxsiyyəti oyadır. Yaradıcı şəxsiyyətin aparıcı fəaliyyəti və motivi qismində nə çıxış edir? Bu suallara cavab vermək yaradıcı şəxsiyyətin mahiyyətini anlamaq deməkdir.

Yaradıcı fantaziyanın köməyi ilə yaradıcı öz şüurunda (və şüursuzluğunda) realılıqla toqquşan bir disharmoniya qurur. O özünə rahat və xoşbəxt ola biləcəyi bir dünya yaradır. Buna görə yaradıcılıq prosesi özü və onun məhsulları yaradıcı şəxsiyyətdə rahatlıq yaradır və daima yenilik tələb edir. Real təzad, diskomfort və disharmoniya sanki özü yaradıcı şəxsiyyəti tapır. Bu yaradıcı şəxsiyyətlərin nə üçün bir birini əvəz edən iki rejimdə yaşadıqlarını izah etməyə imkan verir (sıxılma və relaksiya, həyacan və sakitləşmə, narazılıq və sevinc).

Neyrotizm – yüksək hissiyatlılıqdır. Adi insanın istənilən fəaliyyətində emosianın norma olduğu kimi yaradıcı insanda da neyrotizm normadır. Ancaq neyrotizm yaradıcı şəxsiyyə-

tin ikiləşməsidir və psixopatologiyanın başlanğıc sərhəddinə yaxındır. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, yaradıcılıq qabiliyyəti bəzi psixopatoloji cizgilər hesab oluna bilər.

Yaradıcının ikiləşməsi “Mən” in həqiqi ikiləşməsi fenomenini göstərir. (real “Mən” və yaradıcı “Mən”) Yaradıcı ona ən şiddətli ilhama gələn zaman belə öz real “Mən”ini unutmur. Buna baxmayaraq insanı təsəvvürlər dünyasında olmağa “məcbur edən” yaradıcı “Mən”in fəaliyyətini adi insandan fərqli olduğundan yaradıcı şəxsiyyətin, cizgilərinin və qabiliyyətlərinin tərkibinə aid edirlər. Adi həyatda yaradıcının fəaliyyətini “qərribə” qarşılayırıq və onun da öz izahı var.

Hər şeyi öyrənməklə və yeni fikirlərə yönəlməklə əlaqəli olan təsəvvürlərə qarşı güclü istək və fəaliyyət yaradıcı şəxsiyyətə “uşaqlıq” cizgiləri verir. Məsələn: bioqroflar yazırlar ki, Enşteyn çox müdrik və dünyagörüşü geniş şəxsiyyət olub, lakin bununla bərabər o ilk dəfə kompas gördükdə özündə beş yaşlı oğlan uşağının təəcüblük hissini gizlətməmişdir. Təsəvvürlər zamanı “oyun” komponenti göründüyü kimi uşağın oyuna olan məhəbbəti kimi yaradıcıların yaradıcılığa olan məhəbbətini izah edir.

Uşaq kreativliyi adətən böyüklərin kreativliyindən fərqlənir. O ya-

radıcı şəxsiyyətin mədəni kreativliyindən fərqli olaraq başqa quruluşa və tərkibə malikdir. Uşaqların dünyaya yeni baxışında onun təcrübəsinin kasıblığı və onun fikirlərinin azadlığı ilə əlaqəli olaraq həqiqətən də hər şey ola bilər. Uşaq kreativliyindən fərqli olaraq yaradıcının mədəni kreativliyi daha uzaq və çəkilidir.

Yaradıcının qorxusuz fikirləri sadəlöhv xarakter daşımır, o özündə zəngin təcrübəni, dərin və ölçülü fikirləri birləşdirir. Bu qorxusuz yaradıcılıq cəhdi riskə hazırlıqdır. O, konfliktlərdən qorxmayaaraq yenisini və daha yaxşısını yaratmaq üçün stereotipləri dağıtmağa tərəf gedir. A.S.Puşkin yazırdı: “Yüksək cəsarət var: ixtira cəsarəti” (1,c.253).

İxtira cəsarəti yaradıcı “Mən”in cizgisidir və o adi həyatdakı yaradıcının real “Mən”indən kənarda qala bilər. Belə ikiliyə başqa şəxsiyyət keyfiyyətlərində də rast gəlinə bilər. Yaradıcı etika real “mən”in etikası ilə eyni deyil. Rəssam Valentin Serov tez-tez boynuna alırdı ki, o insanları sevməyib. O öz əsərlərində insanları deyil, onların xarakteristikalarını təsəvvür edirdi. A.Blok incəsənət sevgisinin xüsusiyyəti haqqında yazır: biz təsəvvür etmək istədiklərimizi sevirik. Qriboyedov, Famusov, Qoqol, Çiçikov, Şekspir, Falstavanı sevib. Bu onların yaratdığı işlərdə tez-tez rast gəlinən

obrazlardır. Yaradıcılıqlarında onlar böyük əməksevərliyi, daxili düzgünlüyü, məsuliyyətliyi tapırlar. Aydın göstərilən yaradıcı “Mən”in özünü təsdiq etməsinə yönəliş real həyatdakı davranış mərhələsində xoş olmayan formalar ala bilərlər: başkasının nəaliyyətlərinə qısqançlıqla diqqət; məsləkdaşlara və onların nəaliyyətlərinə qarşı düşmənçilik hissi və s. İntellektual sərbəstliyə yönəliş yaradıcı şəxsiyyət üçün çox xarakterikdir, özünə inama və öz qabiliyyətlərinə və nəaliyyətlərinə yüksək qiymət verməyə meyllidirlər. Belə meyllilik “yaradıcılar”da yeniyetməlik dövründən başlayır. K.Q.Yunqun təbirincə desək yaradıcı şəxsiyyət öz naturalarının əks cizgilərini davranışlarında bildirməkdən çəkinmirlər. Çəkinmirlər ona görə ki, öz real “Mən”lərindəki çatışmazlıqlar yaradıcılıq “Mən”lərindəki uğurlar hesabına kompensasiya edilir.

Kreativlik yaradıcı şəxsiyyətin spəsefik qabiliyyəti yaradıcı insanda vergi kimi anadangəlmə mövcud olur. Ancaq bu qabiliyyətlərin və verginin realizasiyası şəxsiyyətin tam və ya hissələrlə inkişafından, başqa ümumi və xüsusi qabiliyyətlərin inkişafından asılıdır. Belə qəbul olunmuşdur ki, bunun üçün intellekt normadan yuxarı olmalı və yaddaşın inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir: musiqi, görmə, rəqəm, hərəkət

yaddaşı və s. İnsanın anadangəlmə fiziki, anatomik – fizioloji xüsusiyyətləri də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda kreativ qabiliyyətlər və real “Mən”in temperament və xarakter xüsusiyyətləri arasında yüksək korellasiya müəyyən edilməmişdir. İstənilən xarakter və temperamentdə yaradıcı şəxsiyyət ola bilər.

Yaradıcı şəxsiyyət kimi doğulmur, yaradıcı şəxsiyyətə çevrilirlər. Bu baxımdan anadangəlmə xarakter daşıyan kreativ qabiliyyət yaradıcı şəxsiyyətin nüvəsi kimi çıxış edir, amma sonuncusu sosial-mədəni inkişafın məhsulu, sosial şəraitin və yaradıcı iqlimin təsiridir. Bax buna görə kreativ qabiliyyətlərin testləşdirilməsinin müasir praktikası əsas kimi sosial sifarişə ödəyə bilməz.

Yaradıcı şəxsiyyət yalnız kreativ qabiliyyətlərin yüksək mərhələsi ilə deyil, insanın xüsusi həyat mövqeyi, onun dünyaya münasibəti kimi xarakterizə olunur. Əsas əhəmiyyəti şəxsiyyətin daxili dünyasının ruhi zənginliyi, onun daimi xarici dünya ilə yaradıcılıq əlaqəsinə yönəlişliyi kəsb edir. Yaradıcı şəxsiyyət problemi yalnız psixoloji deyil, həm də humanitar və sosial-mədəni problemdir. Beləliklə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, yaradıcılıq yalnız kreativ keyfiyyətlərin məcmusu olmayıb həm də şəxsi məna kəsb edir və yaradıcı şəxsiyyət məhz bu nöqtəyi-nəzərdən öyrənilməli, təlim-tərbiyə prosesində yaradıcılığın bu aspektinə xüsusi fikir verilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Пономарев Я. А. Психология творчества. М. 1999.

2. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб 2001.

3. Əliyev B.H., Əliyeva K.R., Cabbarov R.V., Mustafayev M.H. Müxtəlif psixoloji məsələlərdə kreativlik anlayışının öyrənilməsinin konseptual əsasları. Psixologiya, 2001, № 1-2, s. 3-10.

4. Гройсман А.Л. Личность. Творчество. Регуляция состояний. М. 1998.

5. Əlizadə Ə.Ə. Təxəyyül. Bakı: ADPU, 2006, 166 s.

6. Məmmədov A.U. Yaradıcılıq psixologiyası. Bakı, ADPU, 2000, 100 s.

7. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей. М. 2002.

8. Вертгеймер М. Продуктивное мышление. М. 1987.

ТВОРЧЕСТВО И ЛИЧНОСТЬ

В статье разъясняется сущность творческого феномена, изучается его психологическое содержание. Автор классифицировал проводимые в этом направлении исследования, систематизировал их и высказал своё отношение. В то же время определены факторы, влияющие на формирование креативных качеств личности.

CREATIVITY AND PERSONALITY

In this paper discussion is about the realization creativity and personality , now discussion personal specific that have in creative personal discussion in the creativity have interesting problems and search is about the personality and that perspective about the actors and authors . other problem in the creativity is intelligence and thinking.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakultəsinin Elmi Şurasında müzakirə edilmiş və çapa tövsiyyə edilmişdir (protokol № 8).

Rəyçi R. V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТА В ПЕРИОД ОБУЧЕНИЯ

Гусейнов Э.А.

АГАФКС доцент кафедры
«Педагогики и Психологии»

E-mail: елмар-бокс@рамблер.ру

Açar sözlər: şəxsiyyət, intellekt, tələbə, təlim, formalaşma.

Ключевые слова: личность, интеллект, студент, обучение, формирование, потенциал.

Keywords: potensial, personality, intellect, student, education, shaping, potential.

Становление личности как сложного структурного образования в составе человеческих ресурсов важно изучать в студенческий период жизни, так как именно в это время происходит его интенсивное формирование. Личность студента представляет собой центральный, существенный компонент человеческих возможностей, становление и зрелость которого зависят от степени включенности обучаемого в учебно-познавательную работу, от активности социальной позиции самого студента. Иначе говоря, успешность учения ускоряет процесс развития психики, её потенциальных возможностей.

На первом этапе изучения интеллектуального потенциала студента в различные периоды его учебы в ВУЗе объектом являются

первичные формы психической деятельности первокурсников. К ним относятся разнообразные психофизиологические функции, которые лежат в основе формирования интеллектуального потенциала студента. Б.Г. Ананьевым и его сотрудниками было проведено психологическое исследование учащихся, посещающих подготовительные курсы возрасте 16 и 17 лет. В соответствие с задачами исследования был подобран методический материал для изучения памяти, внимания, мышления, вербального и невербального интеллекта [1]. Для установления межфункциональных взаимозависимостей был использован корреляционный анализ. Анализ экспериментальных данных показал, что в возрасте 16 лет юноши имеют показатель образного мыш-

ления 3,905, а в возрасте 17 лет этот показатель возрастает в 1,6 раза и равен 6,248. Прирост показателя образной памяти составил 0,762. Исследовались также такие характеристики внимания, как точность и продуктивность. В 17 лет показали 71% точности выполнения задания, а в 18 лет - 89%. Показатель продуктивности внимания к 17 годам возрос в 1,24 раза.

Анализируя показатели воображения, можно говорить о том, что показатель скорости образования новых образов возрастает в 1,15 раза. Наблюдается также рост показателя гибкости мышления [2, стр. 25]. При сопоставлении данных, полученных по разным функциям, следует вывод о сильно выраженной гетерохронии в дошкольном периоде их становления. Важно отметить при этом опережающую роль образного мышления и воображения, которые характеризуются более быстрыми темпами развития по сравнению с возрастной динамикой всех других функций памяти, внимания, что, несомненно, имеет существенное значение для становления интеллекта и творческой личности студента. Кроме психофизиологических функций, психологами изучались осведомлённость,

умение обобщать, словарный запас, аналитико-синтетические способности, конструктивные способности, пространственное мышление и обучаемость.

Максимальный прирост при переходе от 16 к 17 годам наблюдается по показателю обучаемости - в 1,49 раза. Улучшается способность к обобщению, кроме того, возрастают показатели общей осведомлённости и конструктивных способностей.

Все эти данные говорят о том, что разные компоненты интеллектуальной деятельности так же, как и психофизиологические функции, развиваются неодинаковым образом и что опережающая роль принадлежит такой важной характеристике ума, как обучаемость. Представляют также интерес структурные особенности интеллектуального потенциала на разных стадиях его становления. В 17 лет в структуре интеллектуального потенциала встречается большое количество значимых связей (10 - на 5%-ом уровне значимости и 3 - на 1%-ом). Ведущим в структуре личности студента является показатель пространственного мышления и конструктивных способностей. Образное мышление связано с образной памятью и с конструктивными спо-

собностями и с показателем обобщения. А образная память связана также со словарным запасом студента. В структуру личности обучаемого также входят и показатели воображения. В выборке 17-летних студентов структура личности менее интегрирована. Общее количество связей - 9 (на 5%-ом уровне - 5, на 1%-ом - 4). Ведущими компонентами структуры личности являются словарный запас и показатель обобщения, которые соответственно связаны со скоростью образования новых образов и с образным мышлением. Полученные результаты приводят к выводу о том, что уже в студенческий период происходит не только интенсивное развитие отдельных компонентов интеллектуального потенциала студента, но и образование корреляционных связей как между разного рода психофизиологическими функциями, так и между функциями и различными видами интеллектуальной деятельности. Таким образом, в студенческом возрасте имеют место процесс консолидации ещё не достаточно зрелых форм интеллектуального потенциала и их взаимовлияние. В периоде обучения в ВУЗе интеллект выступает в качестве главного новообразования процесса психи-

ческого развития студента. Поэтому в исследованиях необходимо специальное внимание обращать становлению интеллекта студента, как сложного системного образования, которое является и предпосылкой, и продуктом учебно-познавательной деятельности студентов. В качестве компонентов интеллекта рассматриваются такие психологические параметры, как способность решать логические задачи, умение управлять своей памятью, образное мышление, представления, воображения, которые влияют на формирование самооценки, уровня притязаний и мотиваций обучения у студента ВУЗа.

Проводя комплексное изучение студентов 17 - 19 лет высшей школы с разным профилем обучения. Одну из групп испытуемых в возрасте 17 - 18 лет составили студенты Академии Физической Культуры и Sports, а также студенты того же возраста Педагогического Университета. Сравнительный анализ показал, что уровень развития произвольного запоминания у студентов ВУЗа значительно превышает уровень других интеллектуальных функций. В структуре их интеллектуальных характеристик выделяется не одна, а три вершины.

Максимальный уровень достигается по параметрам развития пространственных представлений, способности обобщать и произвольного запоминания. Таким образом, у студентов гуманитарных ВУЗов преобладающим является мнемический компонент в структуре их интеллектуального потенциала. Это свидетельствует о том, что в процессе педагогической практики у студентов недостаточно активизируются и развиваются другие, в частности, мыслительные и образные его компоненты. Потенциальные же возможности студентов факультете «психологии и педагогики» Педагогического Университета раскрываются полнее и разнообразнее. Это позволяет им показывать более высокие результаты в учебной деятельности. Результаты об уровне развития интеллектуальных характеристик студентов в процессе исследования были получены в ходе тестирования – тест для изучения познавательных процессов у студентов, методика «Корректирующая проба», испытуемые получают задание искать и вычеркивать из текста какую-либо букву, а так же тест «Айзека». Затем результаты были подвергнуты математической обработке. Результаты корреля-

ционного анализа позволяют определить особенности процесса структурообразования интеллектуальных способностей на протяжении обучения в ВУЗе. В процессе обучения на первом курсе все выделенные компоненты умственных способностей включены в единое структурное образование. В центре корреляционной плеяды находится показатель вербального интеллекта (логическое мышление), который имеет 6 связей на 1%-ом уровне статистической достоверности. С наименьшим числом корреляционных взаимосвязей включены в структуру интеллекта показатели образных компонентов (две связи). Воображение имеет взаимосвязь с общим интеллектом и с умением устанавливать числовые закономерности. Пространственное представление на младших курсах имеет 3 связи на 1%-ом уровне статистической достоверности и три связи - на 5%-ом уровне. Кроме того, в корреляционную плеяду включён показатель учебной успешности, который в большей степени связан с вербальными компонентами общего интеллекта и в меньшей - с образными его компонентами. В целом корреляционная плеяда компонентов интеллектуальных характеристик

студентов носит достаточно интегрированный характер. В этом возрасте функционирование интеллекта определяется всеми его компонентами. В качестве системообразующего фактора выступает показатель пространственного представления. Он имеет шесть статистически достоверных связей. Корреляционная плеяда интеллектуальных характеристик студентов юношеского возраста представляет собой единое интегрированное образование. Число статистически достоверных связей по сравнению со студентами младших курсов увеличивается в 1,6 раза. Вербальные компоненты обладают более тесными связями с другими компонентами структуры и большим числом связей по сравнению с образными компонентами.

Это значит, что уровень развития интеллекта студентов 17 - 18 лет высшей школе в первую очередь зависит от процесса обучения и условий социализации, а во вторую - от особенностей природного компонента интеллекта. Кроме того, можно говорить об усилении взаимовлияния всех компонентов умственных способностей студентов, о чём свидетельствует всевозрастающее значение коэффициента корреляции.

Ведущими компонентами корреляционной плеяды студентов старших курсов являются: показатель установления числовых закономерностей, имеющий шесть корреляций на 1%-ом уровне статистической достоверности, и показатель общего интеллекта, взаимосвязанный со всеми входящими в структуру компонентами. В то же время учебная успешность старших курсов взаимосвязана как с вербальными, так и с образными компонентами интеллекта.

Таким образом, резкое увеличение числа статистически достоверных связей (в 2,3 раза по сравнению со студентами 17 - 18 лет) к концу студенческого возраста свидетельствует об усилении процесса интеграции в функционировании интеллекта. В процессах взаимодействия познавательных функций большую роль играют такие характеристики, как математическое мышление, умение решать задачи и устанавливать числовые закономерности. Ведущим компонентом в структуре общих умственных способностей студентов Академии Физической Культуры и Спорта является показатель общего интеллекта. Он взаимосвязан с такими показателями, как группировка, обоб-

щение, логическое мышление, решение арифметических задач, установление числовых закономерностей и произвольное запоминание. Кроме того, большим числом связей обладают компоненты вербального интеллекта. Что касается образных компонентов (показатели пространственного представления, образного синтеза) интеллекта студентов Педагогического Университета это студенты I и II курса – той же возрастной группы, то они не имеют ни одной статистически значимой связи ни с одной из изучаемых характеристик. Таким образом, можно говорить о переструктурировании интеллекта в группах студентов Педагогического Университета по сравнению со студентами Академии Физической Культуры и Sports, разница в специализации и рода занятий, студенты спортивной академии помимо занятий в академии занимаются спортом на тренировках у себя в клубах, спортивных обществах. В отличие от них у первых в структуре интеллекта отмечается относительно равноценное, равнозначимое включение всех выделенных компонентов интеллекта, как вербальных, так и образных при сохранении ведущего значения

вербальных показателей интеллектуального потенциала. В целом, практически на протяжении всего периода обучения в ВУЗе отмечаются корреляции между учебной успешностью и различными интеллектуальными характеристиками. При этом уровень развития интеллекта в большей степени оказывает влияние на учебную успешность студентов на младших курсах. Таким образом, в период студенческой жизни в процессе учебной деятельности происходит дальнейшее становление и развитие интеллектуального потенциала как сложного, динамического и структурного образования.

Заслуга постановки проблемы студенчества, выступающего в качестве особой социально - психологической и возрастной категории, принадлежит психологической школе Б.Г.Ананьева. В исследованиях Б.Г.Ананьева, Н.В.Кузьминой, Ю.Н.Кулюкина, А.А.Реана, Е.И.Степановой, а также в работах других исследователей (П.А.Просецкий, В.А. Слостенин) накоплен большой эмпирический материал наблюдений, результаты экспериментов и теоретических обобщений по этой проблеме. Данные многочисленных исследований позволяют охарактеризо-

вать студента как субъекта учебной деятельности с социально - психологической и психолого-педагогической позиций. Студенчество - это особая социальная категория, специфическая общность людей, организационно объединенных институтом высшего образования. Исторически эта социально - профессиональная категория сложилась со времени возникновения первых университетов в XI - XII вв. Студенчество включает людей, целенаправленно, систематически овладевающих знаниями и профессиональными умениями, занятых, как предполагается усердным учебным трудом. Как социальная группа оно характеризуется профессиональной направленностью, сформированностью отношения к будущей профессии, которые суть следствие правильности профессионального выбора и адекватности и полноты представления студента о выбранной профессии. Последнее включает знание тех требований, которые предъявляет профессия, и условий профессиональной деятельности. Результаты исследований психологов свидетельствуют о том, что уровень представления студента о профессии (адекватно - неадекватно) непосредственно соотносится с

уровнем его отношения к учебе: чем меньше студент знает о профессии, тем ниже у него положительное отношение к учебе. При этом показано, что большинство студентов положительно относится к учебе [3]. В социально - психологическом аспекте студенчество по сравнению с другими группами населения отличается наиболее высоким образовательным уровнем, наиболее активным потреблением культуры и высоким уровнем познавательной мотивации. В то же время студенчество - социальная общность, характеризующаяся наивысшей социальной активностью и достаточно гармоничным сочетанием интеллектуальной и социальной зрелости. Учет этой особенности студенчества лежит в основе отношения преподавателя к каждому студенту как партнеру педагогического общения, интересной для преподавателя личности. В русле личностно - деятельностного подхода студент рассматривается как активный самостоятельно организующий свою учебную деятельность субъект педагогического взаимодействия. Ему присуща специфическая направленность познавательной и коммуникативной активности на решение конкретных профессио-

нально - ориентированных задач. Основным направлением обучения для студенчества является контекстное [5]. В социально - психологической характеристике студенчества важно также учесть, что этот этап развития его жизни соотносится с формированием относительной экономической самостоятельности, отходом от родительского дома и образованием собственной семьи. Студенчество - центральный период становления человека, личности в целом, проявления самых разнообразных интересов. Это время установления спортивных рекордов, художественных, технических и научных достижений, интенсивной и активной социализации человека как будущего «деятеля», профессионала, что учитывается преподавателем в содержании, проблематике и приемах организации учебной деятельности и педагогического общения в вузе. Полученные исследователями школы Б.Г.Ананьева данные свидетельствуют о том, что студенческий возраст это пора сложнейшего структурирования интеллекта, которое очень индивидуально и вариативно. Мнемологическое «ядро» интеллекта человека этого возраста характеризуется постоян-

ным чередованием «пиков» или «оптимумов» то одной, то другой из входящих в это ядро функций [6]. Это означает, что учебные задания всегда одновременно направлены как на понимание, осмысление, так и запоминание, и структурирование в памяти студента усваиваемого материала, его сохранение и целенаправленную актуализацию. Такая постановка вопросов уже находит отражение в целом ряде учебников, учебных пособий, разработок, где отмечается неразрывность осмысления, понимания и закрепления учебной информации в памяти студентов при решении проблемных задач. Активизация познавательной активности студентов постоянно сопровождается организацией запоминания и воспроизведения учебной информации.

Являясь репрезентантом студенчества, студент выступает в качестве субъекта учебной деятельности в нашей исследовательской работе, которая, прежде всего, определяется мотивами. Как отмечалось выше, два типа мотивов характеризуют преимущественно учебную деятельность - мотивация достижения и познавательная мотивация, к которой мы еще вернемся в следующем параграфе.

Она является основой учебно – познавательной деятельности человека, соответствуя самой природе его мыслительной деятельности, и возникает в проблемной ситуации, развивается при правильном взаимодействии и отношении студентов и преподавателей. В обучении мотивация достижения подчиняется познавательной и профессиональной мотивации. Во время обучения в ВУЗе формируется прочная основа трудовой, профессиональной деятельности. «Усвоенные в обучении знания, умения, навыки выступают уже не в качестве предмета учебной деятельности, а в качестве средства деятельности профессиональной». Однако результаты опросов проведенных психологами показывают, что в гуманитарных ВУЗах у половины студентов нет мотива интереса к профессии при выборе ВУЗа. Более трети студентов не уверены в правильности выбора или отрицательно относятся к будущей профессии. Существенным показателем студента - субъекта учебной деятельности - служит его умение выполнять все ее виды и формы. Однако результаты специальных исследований показывают, что большинство студентов не умеют слушать и записывать

лекции, конспектировать литературу (в большинстве случаев записывается только 18—20% лекционного материала). Они не умеют выступать перед аудиторией (28,8%), вести спор (18,6%), давать аналитическую оценку проблем (16,3%). На материале конкретно - социологического исследования было показано, что 37,5% студентов стремятся хорошо учиться, 53,6% не всегда стараются, а 8% не стремятся к хорошей учебе. Но и у тех, кто стремится хорошо учиться, в 67,2% случаев учеба не идет хорошо [2 стр. 35]. Перед преподавателем возникает ответственная психолого-педагогическая задача формирования студента как субъекта учебной деятельности, что предполагает, прежде всего, необходимость обучить его умению планировать, организовывать свою учебную деятельность. Подобная постановка вопроса требует определить учебные действия, необходимые для успешной учебы, программу их выполнения на конкретном учебном материале и четкую организацию упражнений по их формированию, к этому вопросу мы вернемся более подробно в следующей главе. При этом образец выполнения этих действий должен демонстриро-

вать сам преподаватель, учитывая трудности адаптационного периода обучения студентов на I курсе. Его влияние на характер освоения новых ценностных ориентаций студента, его мотивации и такие индивидуальные свойства, как тревожность, эмоциональность, самооценку, уровень притязаний личности неопределимо. Отношение к студенту как социально зрелой личности, носителю научного мировоззрения предполагает учитывать, что это не только система взглядов человека на мир, но и на свое место в мире.

Другими словами, формирование личности студента в зависимости от успеха и неудач учебной деятельности означает развитие его рефлексии, осознание им себя субъектом деятельности, носителем определенных общественных ценностей, социально полезной личностью. Это в свою очередь означает для преподавателя необходимость усиления диалогичности обучения, специальной организации педагогического общения, создания для студентов условий возможности отстаивать свои взгляды, цели, жизненные позиции в учебно-воспитательной работе.

Научная новизна данной работы в первую очередь выражена

в самой постановке проблемы исследования – становление и развитие личности студента в период обучения, она так же заключается в рассмотрении процесса формирования личности студента в качестве педагогической цели обучения специалиста в гуманитарном вузе, в актуализации возможностей влиять на процесс обучения специалистов гуманитарных вузов, в разработке, научном обосновании и апробации модели формирования личности будущего специалиста в зависимости от влияния на него такого психологического фактора как успех и неудача, реализации установок на гуманизацию и гуманитаризацию высшего образования.

Практическая значимость исследования так же связана с возможностью использования содержащегося в нем теоретического и эмпирического материала и выводов для повышения качества обучения в гуманитарном вузе; в возможности применения разработанной модели формирования личности специалиста в процессе обучения и влияния на сам процесс обучения в высшей школе. Результаты данного исследования позволяют расширить диапазон психологических средств высшей школы, влияющих на учебный

процесс и формирование личности студента высшей школы в сторону повышения его теоретич-

ности-практичности, интеллектуальной глубины.

Литература:

1. Байрамов А.С. Психологические этюды. Баку, 1989, 219 с.

2. Гусейнов Э.А., Исследование личности студента в процессе обучения //Актуальные проблемы психологии, педагогики и общественных наук, выпуск 1, часть 1, Москва, РГСУ, 2006, с. 223-226.

3. Асмолов А.Г. О предмете психологии личности. //Вопросы психологии. 1983, №3. с.118-125.

4. Горностаева З.Я. Некоторые психологические особенности первокурсников и учет их учебно-

воспитательной работе, В кн.: Профессионально – педагогическая деятельность студентов, Москва, 1974, с. 5-6.

5. Гусейнов Э.А., Психологические особенности формирования личности студента, Махачкала, ДГУ, 2006, 55 с.

6. Актуальные проблемы улучшения подготовки специалистов в университете. – Воронеж: Изд-во Воронеж, ун-та, 1975, 234 с.

TƏLƏBƏLƏRİN TƏDRİS ƏRƏFƏSİNDƏ ŞƏXSİYYƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI

Tələbələrin təlimi çox tərəfli və çox aspektli prosesdir. Tələbələrin şəxsiyyətinin formalaşması, müvəffəqiyyət və uğursuzluğun tələbələrin təliminə təsiri baxımından bu problemin öyrənilməsi aktual məsələdir və psixoloji nəzəri nöqteyindən məqsədəuyğundur. Müvəffəqiyyət və uğursuzluq psixoloji iqlimə, tələbələrin psixoloji vəziyyətlərinə, onların tədris fəaliyyətinə, ümumi və ayrı ayrılıqda hər bir fənə olan münasibətlərinə təsir edir.

FORMATION AND DEVELOPMENT TO PERSONALITIES OF THE STUDENT AT PERIOD OF THE EDUCATION

Improvement intercepting is required on modern stage of the development of the system of the formation with the market of the labor and realization of searching for of the ways of increasing quality preparation specialist before level, reached in developed country. The possession information technology is an integral part practically any type to activity. The Requirements presented to modern specialist presently, different from that, which were presented earlier to graduate of the high school.

Статья была допущена к печати на заседании ученого совета факультета «Спортивных единоборств» Азербайджанской Государственной Академии Физической культуры и Спорта (протокол №10).

Rəyçi H.Əl.Əizadə, pedaqoji elmlər doktoru, professor

İNTELLEKT MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA TƏHSİLİN ROLU

Abdullayeva S.M.

*BDU-nun "Sosioloji tədqiqatlar" laboratoriyasının
elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: Seadet-1973@mail.ru*

Açar sözlər: *Mədəniyyət, intellekt, təhsil, davranış, təfəkkür, mənəvi*

Ключевые слова: *Культура, интеллект, образование,
поведение, мышление, духовный*

Keywords: *Culture, intellect, education, consciousness,
behaviour, spiritual*

Indiki şəraitdə təhsilin başlıca funksiyası sosial təfəkkürü formalaşdırmaqdan, sosial problemləri dərk etdirməkdən, bu problemlərin təzahür mənbəyini üzə çıxarmaqdan və müvafiq üsullarla həll etməkdən ibarətdir. Təhsil haqqında qanunun ən əhəmiyyətli cəhətlərindən biri məhz onun məqsədinin yeni reallığa uyğun olaraq dəyişdirilməsi, konkret insanların, şəxsiyyətin ehtiyac və tələbatının ödənilməsi naminə yeni qaydada, müasir səviyyədə istiqamətləndirilməsidir. Həmin prosesin mühüm tərkib hissəsi təhsilin humanistləşdirilməsi və humanitarlaşdırılmasıdır. Cəmiyyət üzvlərinin sosial-humanitar hazırlığına təhsil ciddi təsir göstərir.

Mənəvi həyatın spesifik əhəmiyyətə malik sferası olmaq etibarilə, təhsilin rolu, funksiyaları, bir sözlə sosiologiyası ilə bağlı problemlərin

öyrənilməsinin zəruriliyi XIX-XX əsrlərin hədudlarında E.Dürkheyim, C.Dyui və başqaları tərəfindən əsaslandırılmışdır.

Şəxsiyyətin və cəmiyyətin mənəvi həyatında təhsil xüsusi yer tutur. O, insanların yüksək intellektual səviyyəyə yiyələnməsi, sosial-mənəvi prosesləri düzgün və məqsədyönlü izlənməsi üçün ilkin mənəvi müqəddəm şərtidir. Sözünl əsl və geniş mənasında təhsilin məqsədi təbiətin, cəmiyyətin, insanın idrakının və davranışının qanunları barədə elmi bilikləri mənimsətməkdən və yaymaqdan ibarətdir. Bu mənəvi həyat hadisəsi təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən hadisələri, onların əlaqələrini və inkişaf meyillərini dərk etməyə kömək edir [1, 104].

İnsanlar arasında ictimai və şəxsi xarakterli sağlam, təmənnasız ünsiyyətin təşəkkülü, formalaşması və

inkışafı, eləcə də hər bir fərdin mənsub olduğu xalqa bağlılığı xeyli dərəcədə onun əxlaqi mədəniyyəti ilə formalaşır. Bununla yanaşı, bu məsələlərdə təhsilin spesifik tərbiyəvi və idraki rolunu yaddan çıxarmaq olmaz. İctimai praktika birmənalı olaraq təsdiqləyir ki, sosial baxımdan ədalətli, humanist tələbləri əks etdirən mənəvi-əxlaqi normaların şəxsiyyət tərəfindən mənimsənilməsi xeyli dərəcədə təhsil səviyyəsi ilə bağlıdır. Bu sosial fenomen hər bir fərdin öz xalqının mənəvi sərvətlərinə, adət-ənənələrinə şüurlu münasibətini, ictimai tələbatını doğrur, şəxsiyyətin fəaliyyət xarakterini mükəmməlləşdirir, nəcibləşdirir və ictimai həyatın bütün sferalarında keyfiyyət dəyişikliklərinin təzahürünə ciddi təsir göstərir, bir sözlə, sözün əsl mənasında insanda dərin və yüksək səviyyəli təfəkkür mədəniyyətinin formalaşmasında böyük rol oynayır.

Transformasiya şəraitində təhsilə bağlı olan spesifik vəzifələr təzahür edir:

- təhsilə olan tələbatın öyrənilməsi, ictimai həyatın sferalarında onun əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi;

- təhsilin rolunun və əhəmiyyətinin üzə çıxarılması və funksiyalarının müəyyənləşdirilməsi;

- təhsilin və şəxsi təhsilin qarşılıqlı münasibətinin dəyərləndirilməsi;

- mənəvi proseslərə təhsilin təsir mexanizminin aydınlaşdırılması;

- cəmiyyətin mənəvi həyatına, şəxsiyyətin mənəvi tələbatına və marağına onun təsir dərəcəsini müəyyənləşdirmək.

Əlbəttə, təhsil öz funksiyaları baxımdan nisbi müstəqillik kəsb edir, lakin cəmiyyətin və hər bir fərdin həyat fəaliyyətinin formalarına və inkışafına ciddi təsir göstərir.

Təhsil mənəvi həyatın xüsusi komponenti olmaq etibarilə, ancaq təlim vəzifələrinin deyil, eləcə də tərbiyə funksiyalarının reallaşmasına xidmət edir. Həmin prosesdə bu və ya digər fərd mənsub olduğu cəmiyyətin müəyyənləşdirdiyi mənəvi-əxlaqi, estetik və siyasi bilikləri mənimsəməyə səy göstərir, milli və bəşəri dəyərləri mənalandıra bilmək səviyyəsinə yüksəlir. Təhsilin tərbiyəvi funksiyası sosial subyektlərin, şəxsiyyətin mənəvi yeniləşməsi, idraki fəallığı probleminin həllinə faydalı təsir göstərir. Belə təsir isə məhz şüurda və eləcə də hüquq normalarında təsdiqlənən və möhkəmləndirilən sabit sosial-mədəni davranış qaydalarının mənimsənilməsi vasitəsilə reallaşır. Bununla bağlı belə bir cəhəti qeyd etmək vacibdir ki, hər bir fərd müəyyən biliklərə, əxlaqi prinsiplərə və normalara müəyyən dərəcədə yiyələnə bilər, lakin bunları öz davranışının meyarına

çevirməyə cəhd etməz. Unutmaq olmaz ki, təhsil ancaq faydalı, ictimai cəhətdən dəyərli fəaliyyətin meyarı kimi mənalanmır, o müəyyən hallarda insani neqativ xüsusiyyətlərə də sövq edir, başqa sözlə əliəyriliyə, rüşvətxorluğa, mənəbpərəstliyə və digər yaramaz hallara istiqamətləndirir. Bu mənada təhsil yüksək idraki qabiliyyətlə yanaşı, ziddiyyətli, mənfi təfəkkür tərzinin formalaşmasına da təsir göstərir. Təhsil mədəni səviyyənin, biliklərə yiyələnməyin müəyyən mənbəyi kimi çıxış etsə də, bütövlükdə yüksək mənəviyyətə, əxlaqi təfəkkür tərzinə malik olmağın göstəricisi kimi səciyyələnmir. Məhz bu baxımdan təlim-tərbiyə prosesinin məqsədi yalnız müəyyən biliklərə dərinlən yiyələnmənin şəxsiyyətin formalaşdırılması deyil, ən başlıcası ləyaqətli insan, xalqını dərinlən sevən dərin əqidəli insan və vətənpərvər, fəal, işgüzar və əxlaqi mədəniyyətə malik şəxsiyyətin insan yetişdirilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Hər bir təhsilli insan ilk öncə dərin düşüncə tərzinə, yetkin mənəvi davranış nümunələrinə, vərdişlərinə və adətlərinə yiyələnməlidir.

Transformasiya şəraitində təhsillə bağlı bir sıra ciddi, aktual problemlər üzə çıxır. Məsələn, gələcək mütəxəssislərin peşəkarlığı kəskin şəkildə qarşıda duran məsələlərdən

birdir. Bu reallıq ondan irəli gəlir ki, həmin mütəxəssislərin indiki hazırlığının keyfiyyəti, dərəcəsi və səviyyəsi bugünkü bazar iqtisadiyyatının tələblərinə kifayət qədər cavab vermir. Son illərdə aparılan sosioloji tədqiqatların nəticələri təsdiqləyir ki, bu məsələ ilə bağlı xeyli problemlər yaranmışdır. Məsələn, gənclərin peşə marağında hələ də aşağı səviyyəli sabitlik qalmaqdadır.

Qeyd etmək vacibdir ki, orta və ali ixtisas təhsilinin inkişafında müəyyən ciddi maneələr üzə çıxır. Onlardan biri məhz elmlə hazırki təlim prosesinin sıx inteqrasiyasının mövcud olmamasıdır. İndiki şəraitdə dünyada elm və təhsilin yeni imkanlarının təzahürü xeyli dərəcədə onunla bağlıdır ki, ekstensiv iqtisadiyyat mütəxəssislərin hazırlığına yüksək tələblər irəli sürmür. Yadda saxlamaq lazımdır ki, insanın həyat səviyyəsi onun peşə səriştəliliyi ilə şərtlənmir, hər şeydən əvvəl biliyi, qabiliyyəti və istedadı ilə bağlıdır.

Keçid dövründə gənclərin təhsil səviyyəsinin hərtərəfli və mükəmməl sosioloji təhlili belə qənaətə gəlməyə imkan yaradır ki, onların əksəriyyətinin görüş dairəsi bəsit biliklərlə səciyyələnilir. Cəmiyyətdə elə qruplar nəzərə çarpır ki, onları təmsil edənlər yüksək ixtisas təhsilə yiyələnmələrinə baxmayaraq, müvafiq, tələb olunan mədəni poten-

siala, yaradıcılıq imkanlarına malik deyillər.

Şəxsiyyətin təfəkkür mədəniyyətinin, sosial kamilliyinin formalaşmasında təhsilin əhəmiyyəti onun bir sıra sosial göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqəsi prosesində üzə çıxır. Təhsilin peşə, sərvətyönümü, həyatı ideallar və digər göstəricilərlə sıx əlaqəsi buna aydın misal ola bilər. Belə qarşılıqlı əlaqə ali və orta ixtisas məktəbləri məzunlarının ayrı-ayrı sosial statuslara üstünlük vermələrini də ifadə edir. Təhsil cəmiyyətin həyat tələbatını təmin edən əhəmiyyətli vasitə olmaq etibarilə, insanda onu əhatə edən aləmə qarşı çoxcəhətli, mənalı münasibət formalaşdırmalıdır. Hər cür təhsil prosesində əldə olunan biliklər məhz xalqa, cəmiyyətə insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına xidmət etməlidir.

Hər bir fərdin ictimai varlığa fəal müdaxiləsi şüurlu, düşüncəli və məqsədyönlü prosesdir. Həyata qətiyyətli, sağlam və işgüzar xarakterli nüfuz etmək insanların bütün qüvvələrinin, zehni yaradıcı qabiliyyətinin təkmilləşməsi, inkişafı, bacarıq və vərdişlərinin formalaşması kimi mənalıdır.

Təhsilin başlıca funksiyası sosial təfəkkürü formalaşdırmaqdan, sosial problemləri dərk etdirməkdən, bu problemlərin yaranması mənbəyini və səbəblərini üzə çıxarmaqdan və

onları müvafiq rəşional vasitələrlə həll etməkdən ibarətdir. Bu prosesin əhəmiyyətli tərkib hissəsi təhsilin humanistləşdirilməsi və humanitarlaşdırılmasıdır. Təhsilin humanistləşdirilməsi və humanitarlaşdırılması bir sıra sosial-mənəvi amillərlə şərtlənir. Həmin amillərdən ən əhəmiyyətli təhsil ocaqları və burada fəaliyyət göstərən pedaqoji kollektivdir. Təhsilin sosiologiyasında həmin kollektivin mahiyyəti və sosial rolu xüsusi aktualıq kəşb edir.

Təhsil və təlimin idarə edilməsi kimi mürəkkəb və məsuliyyətli sosial funksiyanın aparıcı qüvvəsi olan müəllimlər, tərbiyəçilər gənclərdə yeni iqtisadi, siyasi və mənəvi sistemin tələbləri səviyyəsində fəaliyyət göstərməli, gənclərin təşəbbüskarlıq, yaradıcı axtarışlar ruhunda tərbiyələndirilməsinə kömək etməli, onların dərin biliklərə yiyələnmələrinə və əsl vətəndaş kimi formalaşmasına ciddi təsir göstərməlidirlər. Bu məqsədlə təhsil təsisatının qiymətləndirilməsi olduqca vacibdir. Bu qiymətləndirilmə ilk öncə, təhsilin bütün növlərində biliklərin yüksəlməsinə səy göstərən insanların mövqeyi ilə şərtlənməlidir. İkinci, təhsilə cəlb edilənlərin, başqa sözlə peşə vəziyyətinə görə biliklərin təkrar istehsalını, verilməsini və mənimsənilməsini təmin edənlərin hamısının sosial mövqeyinin, məqsədinin və oriyen-

tasiyasının qiymətləndirilməsi çox zəruridir. Üçüncüsü, təhsil ocaqlarının verdiyi bilikləri istehsal edənlərin, milli iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olaraq hazırlanan gənc məzunların qiymətləndirilməsi diqqətdən yayınmamalıdır. Nəhayət, haqqında mülahizələr yürütdüyümüz və cəmiyyətin əsaslandığı bu normativ baza təhsilin effektiv olması ilə əlaqədar onun fəaliyyətinin real göstəricisi kimi müqayisə olunmalıdır. Təhsilin bütün sistemi və onun hər cür səviyyəsinin başlıca göstəriciləri bu mənada sosioloji cəhətdən ciddi öyrənilməlidir. Sosial təsisat olmaq etibarilə, təhsilin sosial oriyentasiyası bazar münasibətləri şəraitində xeyli güclənir. Heç də təsadüfi deyil ki, maliyyə, hüquq və iqtisadiyyat ixtisaslarına yiyənlənmək arzusunda olan gənclərin kəmiyyət artımı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir. Belə meyl təsadüfi deyil. Məhz təhsilin həmin növləri cəmiyyətdə liderlik statusu qazanmağa, yüksək təminatlı vəziyyət əldə olunmasına imkanlar yaradır. Qeyd edək ki, cəmiyyətin intellektual potensialının zənginləşməsində ilk öncə, ali təhsil müəssisələri xüsusi rol oynayırlar. Bununla belə həmin müəssisələrin məzmununda, fəaliyyət istiqamətində və strukturunda təzahür edən dəyişikliklər ləng nəzərə çarpır.

Keçid dövründə mənəvi həyatın xüsusi yarım sistemi olan təhsil sisteminin səmərəli olması aşağıdakı ziddiyyətlərin həlli ilə bağlıdır:

- cəmiyyətin sosial, mədəni-mənəvi inkişafının ümumi tələbləri ilə onun differensiasiyasının saxlanması arasında. Bu ziddiyyət ilk növbədə əldə edilən ümumi və peşə təhsilinin səviyyəsi və keyfiyyəti ilə müəyyən olunur;

- istehsalın artan tələbatı ilə sosial-peşə yönümü arasında. Düzgün, məqsədyönlü peşə seçimi əhəmiyyətli sosial göstəricilərdəndir;

- şəxsiyyətin inkişafının səviyyəsi və yaradıcılıq imkanları ilə təhsil ocaqlarının məzunlarının ümumi inkişafının real vəziyyəti arasında.

Həmin ziddiyyətlərin məqsədyönlü həlli bütövlükdə cəmiyyətin yarım sistemi olmaq etibarilə, mənəvi həyatın daha da təkmilləşdirilməsinə, ayrılıqda isə fərdlərin sosial təfəkkürünün, təfəkkür mədəniyyətinin formalaşmasına səmərəli təsir göstərmiş olar. Bu baxımdan sosial reallığın, real vəziyyətin inkişaf meyillərinin müəyyənləşdirilməsi, cəmiyyətin intellektual potensialının formalaşmasının aktual problemlərinin həlli indiki şəraitdə xüsusi həyati zərurətə çevrilir.

Təhsil bu və ya digər fərdin davranış mədəniyyətinin formalaşmasına və inkişafına ciddi təsir göstərir,

ən başlıcası isə sosial təfəkkürlə mənəvi-əxlaqi davranışın pozitiv əlaqələndirilməsinə istiqamətlənir.

Ləyaqətli sosial davranış, dərin düşüncə tərzinə malik olmaq, şəxsiyyətin mənəvi-əxlaqi qabiliyyətinin çoxcəhətliliyi, hərtərəfli inkişafı və xüsusilə mədəniyyət sferasında fəal, faydalı və yaradıcı fəaliyyətini nümayiş etdirməsi deməkdir. Sosial hadisələrin və proseslərin mənəvi axarına düşünlü, teleoloji (məqsədyönlü) istiqamət vermək fərdin mədəniyyət sisteminin daxili mexanizminin tənzimlənməsinə spesifik təkan kimi səciyyələnir.

"Mədəniyyət elə sərvətləri özündə birləşdirir ki, bunların daşıyıcıları qrupların üzvləridir. Mədəniyyət cəmiyyət üzvlərinin bütün həyat tərzinə xasdır" [2, 43-44].

Şəxsiyyətin sosial təfəkkürünün mədəni-mənəvi sferaya idraki təsiri onun həyat fəaliyyətinin çox mühüm təzahür xüsusiyyətlərindəndir. Bununla belə sosial-mənəvi sferada həyat fəaliyyətinin, daha çox isə sosial davranışın başlıca məzmunu sadəcə fəaliyyətlə deyil, fəaliyyətin sərvət yönümü ilə şərtlənir.

Fərdlərin həyat fəaliyyətində ifadə edilən mədəniyyəti sosial davranış iki əhəmiyyətli cəhətlə səciyyələnilir: birincisi, mənəvi həyat sferasında fərdin sosial davranışı onun fəallığının dərəcəsini təcəssüm etdirir.

Çünki şəxsiyyət kimi formalaşan fərdin inkişafı mahiyyət etibarilə, onun sərvət yönümlü sosial fəallığında ifadə olunur. Başqa sözlə, hər bir fərd mənsub olduğu sosial mühitin və onu əhatə edən mədəniyyət sferasının yaradıcısı kimi çıxış edir. İkincisi, sosial mühitdə və mədəniyyət sferasında, eləcə də təhsil prosesində şəxsiyyətin həyat fəaliyyətinə onun təfəkkür mədəniyyətinin, bütövlükdə isə həyat tərzinin sinonimi kimi baxılmalıdır.

Şəxsiyyətin səviyyəsi və xarakteri yalnız onun sosial-mədəni sferaya mənsubiyyəti ilə məhdudlaşmır. Eləcə də fərdin öz daxili aləmi mövcuddur. Təfəkkür mədəniyyətinə yiyələnmək prosesində həm şəxsiyyətin bu və ya başqa tipi formalaşır və eləcə də o öz tələbatına və maraqlarına normalar, davranış nümunələri bəxş edir. Şəxsiyyətin zənginliyi onun real fəaliyyətinin zənginliyində və cəmiyyətlə ünsiyyətinin məzmununda ifadə olunur [3, 250].

Şəxsiyyətin təfəkkür mədəniyyətinin formalaşması, onun idraki imkanlarının təşəkkülü daha çox özünü realizəsinə zəkalı-yaradıcı mövqedən yaşamasından asılıdır. Mədəni-mənəvi inkişaf prosesinin dialektikası bundan ibarətdir ki, şəxsiyyət özünü realizə gedişində keçmişə aid olan sərvətləri daim indiyə və gələcəyə bəxş etməyə səy göstərir.

Şəxsiyyəti əhatə edən mövcud konkret mühitin spesifikliyi, mənəvi həyatın sferalarında, eləcə də təhsil prosesində əldə olunan təcrübənin özünəməxsusluğu mövcud şəxsiyyətin keyfiyyətlərində də özünü əks etdirir. Hər bir şəxsiyyət bütövlüyü ilə yalnız o zaman səciyyələnir ki, ona xas olan həyatı təzahürlər təcrid olunmuş halda deyil, məhz qarşılıqlı əlaqədədir. Şəxsiyyətin yaradıcılıq səyləri, sosial fəallığı nəinki cəmiyyətlə bağlıdır, eləcə də cəmiyyətin özü üçün vacibdir. Bu mənada demokratik cəmiyyətlərdə vətəndaşların yaradıcılıq azadlığı təmin edilir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında bu məsələ qanunvericiliklə təsbit olunmuşdur. Konstitusiyanın 51-ci maddəsində deyilir: "Dövlət ədəbi-bədii, elmi-texniki və başqa yaradıcılıq növlərinin azad həyata keçirilməsinə təminat verir [4].

Cəmiyyətimizin indiki şəraitində hər bir fərdin öz bilik və təcrübəsini zənginləşdirməsi, cəmiyyət üçün vacib olan peşə və fəaliyyət növlərinə yiyələnməsi, yaradıcı sosial fəallığa istiqamətlənən qabiliyyətini inkişaf etdirməsi çox zəruridir. Son nəticədə cəmiyyətin tələb etdiyi, ona lazım olan əsl şəxsiyyət səviyyəsinə yüksəlməyə, dərin təfəkkür mədəniyyətinə yiyələnməyə cəhd edilməlidir. Şəxsiyyətin sosial ləyaqətli

varlıq kimi formalaşması və inkişafı yalnız onun özü üçün deyil, həmçinin cəmiyyətə lazımdır. Unutmaq olmaz ki, şəxsiyyət və cəmiyyət birbirindən təcrid olunmuş halda mövcud olan yox, məhz bir-birini qarşılıqlı surətdə şərtləndirən fenomenlərdir. Hər bir ayrıca insan münasibətlərin və şüurlu fəaliyyətin subyektı olmaqla, bu prosesdə sosial reallığı yaradır, təkrar istehsal edir və dəyişir [5, 161].

Ən ümumi və mürəkkəb sosial sistem olmaq etibarilə, cəmiyyətin inkişafı, həm də insan şəxsiyyətinin təşəkkülü və formalaşması prosesidir. İnsan universal əlaqələr, münasibətlər sisteminə cəlb olunmaqla, bütöv fərd kimi formalaşmaq və inkişaf etmək imkanı əldə edir. Şübhəsiz, cəmiyyətin özü də şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına, qabiliyyətinin və seçiminin azad təzahürünə və məqsədyönlü, faydalı fəaliyyətinə maraqlıdır. Hər bir fərd mənəvi-idraki cəhətdən nə qədər zəngin, yetkin, çoxcəhətlidirsə, onun sosial-iqtisadi, siyasi-hüquqi və mənəvi əxlaqi fəaliyyət prosesi də bir o qədər zəngin və rəngarəng təzahür edir. Şəxsiyyətin inkişafının və fəaliyyətinin bu qanunauyğunluğu, sözün əsl mənasında onu mənəvi fəaliyyət prosesinin fəal subyektına çevirir. Şəxsiyyətin belə subyekt kimi çıxış etməsi bir çox amillərlə,

Ədəbiyyat:

1. Əfəndiyev M. Sənin mənəvi dünyan. B., 1991	4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2004
2. Тунденс Е. Социология. М., 1999	5. Социологический энциклопедический словарь. М., 1998
3. Ерасов В.С. Социальная культура. М., 2000	6. Demokratiya: Dövlət və cəmiyyət. B., 1999.

**РОЛЬ ОБРАЗОВАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ
КУЛЬТУРЫ ИНТЕЛЛЕКТА**

В статье анализируется проблема формирования культуры интеллекта личности, раскрывается роль и значение функций образования в этом процессе. Образование рассматривается как специфический компонент системы духовной культуры. Значительное внимание уделено изучению его взаимосвязей с другими социальными параметрами, механизма влияния на совершенствование духовной жизни общества в целом.

**THE ROLE OF EDUCATION IN THE FORMATION
OF CONSCIOUSNESS OF CULTURE**

In the article the matter of formation of consciousness of culture of personality in the educational process is analysed, in this process the role of educational functions and its importance is lightened as well.

And also education is investigated as the specific component of spiritual and cultural system. Its mutual links with other social indicators and the mechanism of its influence for developing of spiritual life of society is analysed.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №8).

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

TƏLƏBƏLƏRDƏ ÖZÜNƏNƏZARƏTİN TƏZAHÜR FORMALARI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əliyev M.S.

ADPU-nun Ümumi psixologiya kafedrasının müəllimi

E-mail: m_a_1977@mail.ru

Açar sözlər: özünənəzarət, özünənəzarət şəraiti, emosional özünənəzarət, fəaliyyətdə özünənəzarət, sosial özünənəzarət, xarici nəzarət, nəticəvi özünənəzarət, ilkin özünənəzarət

Ключевые слова: самоконтроль, условия самоконтроля, эмоциональный самоконтроль, деятельностный самоконтроль, социальный самоконтроль, внешний самоконтроль, результирующий самоконтроль, исходный самоконтроль

Keywords: self-control, condition of self-control, emotional self-control, self-control in the activities, social self-control, foreign self-control, effective self-control, primary self-control

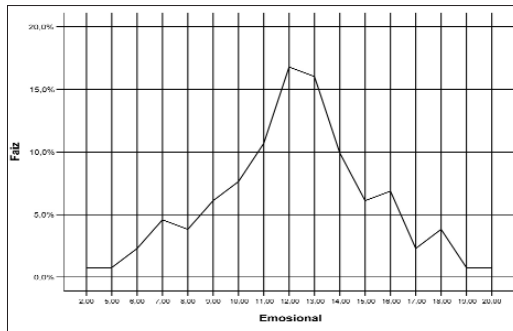
Tələbələrdə özünənəzarətin öyrənilməsi məsələsi gələcək elmi perspektivlərin spektrini müəyyən etmək baxımından aktual əhəmiyyət kəsb edir. İlk olaraq, işçi fərziyyənin yoxlanılması qarşımızda duran əsas vəzifələrdən biri idi. Özünənəzarət müxtəlif sferalarda təzahür edə və müxtəlif xüsusiyyətlər kəsb edə bilər. Bu məsələnin araşdırılması ilə əlaqədar tələbələrle iki anket sorğusu keçirilmişdir. İlk anket S.V.Firsova tərəfindən 1984-cü ildə Q.S.Nikiforov və V.K.Vasilyevin rəhbərliyi altında hazırlanmış və etibarlılığı yoxlanılmışdır (1,101). Sorğunun diaqnostik imkanları araşdırılmış və tətbiq üçün

məqbul sayılmışdır. Sorğu tələbələrdə emosional sferada, fəaliyyət və davranışda özünənəzarətin ifadəlilik səviyyəsini müəyyən etməyə imkan yaradır. Sorğu 131 tələbə ilə keçirilmişdir. Alınan nəticələr işçi fərziyyənin doğruluğunu bir daha təsdiqləmiş olur. Tələbələrdə sosial özünənəzarətin daha qabarıq ifadə oluna biləcəyini ehtimal edərəkdən yola çıxmışdıq və alınan ilkin nəticələr bunu təsdiqləmiş olur. Aşağıda sorğu əsasında hər şkala üzrə alınmış faiz göstəriciləri göstərilmişdir; nəticələr ilkin olaraq, fərdi qaydada faiz dərəcələri göstərilməklə qrafik olaraq işlənilmişdir, daha sonra isə ədədi ortalar müəyyən edilmişdir. Nəticə-

lər həm faiz, həm də nəfər hesabı ilə aparılmış, bəzi nəticələr tezlik şəkildə ifadəsini tapmışdır.

Qrafik 1-də emosional özünə nəzarət şkalası üzrə toplanmış balların ümumi əyrisi onu göstərir ki, müvafiq olaraq tələbələr 8%-i (10 nəfər) aşağı, 71%-i (94 nəfər) orta, 21%-i (27 nəfər) isə yuxarı ballar toplamışdır.

Qrafik 1

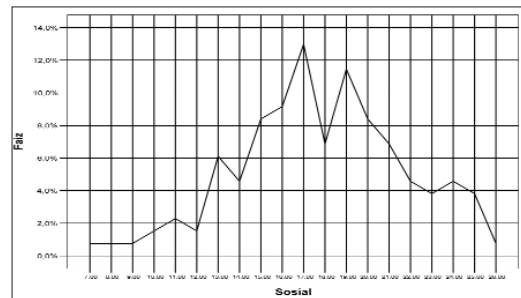
Qrafik 2-də fəaliyyət sahəsində özünə nəzarət şkalası üzrə toplanmış balların ümumi əyrisi onu göstərir ki, müvafiq olaraq tələbələr 9%-i (11 nəfər) aşağı, 60 %-i (79 nəfər) orta, 31%-i (41 nəfər) isə yuxarı ballar toplamışdır.

Qrafik 2

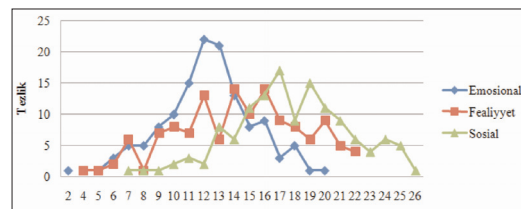
Qrafik 3-də sosial özünə nəzarət şkalası üzrə toplanmış balların ümumi əyrisi onu göstərir ki, müvafiq olaraq tələbələr 2 %-i (3 nəfər) aşağı, 54 %-i (71 nəfər) orta, 44%-i (57 nəfər) isə yuxarı ballar toplamışdır.

Qrafik 3

Alınan nəticələr ayrı-ayrılıqda əsas vəziyyəti yansıtmadığına görə, biz hər üç qrafikin qarşılaşdırılmasını məqsəda uyğun bildik. Belə olan təqdirdə xam ballar həqiqi mahiyyəti əks etdirməyə başlayır.

Qrafik 4

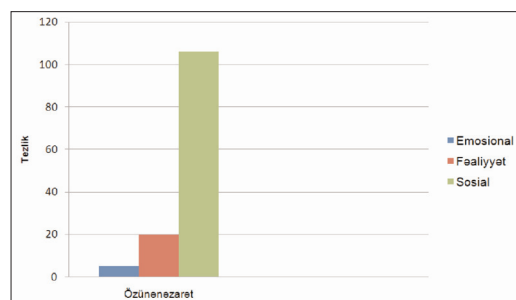
Əlbəttə, toplanma əyrisindən də istifadə etmək olardı. Lakin göstərilən qrafikdə aydınlığı ilə görünür ki, sosial özünə nəzarət tələbələrə üstünlük təşkil edir. Emosional sahədə

özünənəzarətin ehtimal olunduğu kimi aşağı olması psixoloji mühitin gərginliyi və şəxsiyyətin yetkinliyi ilə əlaqələndirilə bilər. Fəaliyyət sahəsində özünənəzarət əsasən alınan orta göstəricilərlə seçilir. Tələbələr fəaliyyət məqsədlərini tam anlamış deyillər. Onlar görəcəkləri işin önəmini deyil, ikinci dərəcəli tərəflərini əsas götürdükləri üçün bu sahədə özünənəzarət onlara aydın məqsəd kimi görünmür. Sosial özünənəzarət isə sosial mənə əlaqədar olduğu üçün tələbələr buna çox böyük önəm verirlər. Onlar üçün başqalarının gözündə necə görünmək daha vacibdir. Əlbəttə ki, mental xüsusiyyətlərin də təsirini unutmaq olmaz. Tələbələr üçün əsasən həyatı önəm daşıyan məkan xarici faktorlardan daha çox asılıdır. Onlar emosional və fəaliyyət sahəsində özünənəzarətin verə biləcəyi imkanları görə bilmirlər. Məhz bu, əsas problem-lərdən biridir. Tələbələrə özünənəzarət şəraiti yaradılmalıdır. “Özünənəzarət şəraiti” ən önəmli anlayışlardan biridir. Tədqiqat işində bu anlayışı istifadə etməyi məqsədəuyğun sayırıq. Anlayış öz-özlüyündə bir çox mahiyyəti daşıyır.

Sorğunun keçirilməsi tədqiqatın gedişində hansı istiqamətdə axtarışları davam etdirməyin zəruriliyini də göz qabağına sərir. Sorğu nəticəsində alınmış nəticələrin ən ümumiləş-

dirilmiş forması qrafik 5-də öz əksini tapmışdır. Qrafikdən göründüyü kimi emosional sahədə 5 nəfər (4%), fəaliyyət sahəsində 20 nəfər (15%), sosial özünənəzarətdə isə 106 nəfər (81%) yüksək ballar toplamışdır.

Qrafik 5

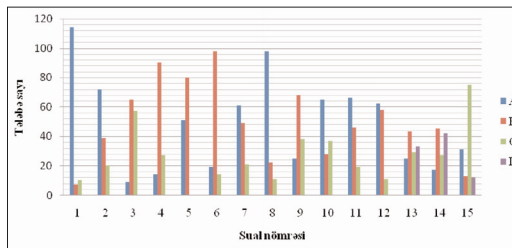

Verilənlərdən çıxış edərək on beş sualdan ibarət anket sorğusu hazırlayaraq tələbələrlə keçirmişik. Anket özündə sırf tələbələrin fəaliyyəti ilə bağlı sualları əks etdirməklə onlarda özünənəzarətin formalaşmasının bəzi xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa şərait yaratmışdır. Anketdə nəzarət və özünənəzarətin, o cümlədən, nəticəvi özünənəzarətin tələbənin təlim fəaliyyətində əhəmiyyətini anlamağın xarakteri ilə, özünənəzarətin davranışda əksini tapması ilə, özünənəzarətin mənimsənilmə və formalaşma səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi ilə, özünənəzarətin paylaşılması ilə, özünənəzarət etalonlarının seçilməsi ilə və s. ilə əlaqədar suallardan istifadə olunmuşdur. 131

tələbə anketləşmədə iştirak etmişdir. Alınmış nəticələr hər sual üzrə ayrı-ayrılıqda təhlil olunmuşdur. Riyazi olaraq nəticələr qrafikdə histqramlar şəklində təsvir olunmuşdur.

Qrafikdən göründüyü kimi nəticələr fərqli şəkildə səpələnmişdir. Ehtimal olunduğu kimi anket sualları maraqlı nəticələr əldə etməyə şərait yaratmışdır. Məsələn, tələbələrin 87%-i (114 nəfər) özünənəzarətə diqqət yetirməyin zəruriliyini vurğulayırlar. Tələbələr zahirən olsa belə özünənəzarətin əhəmiyyətini başa düşürlər. Lakin eyni anda xarici nəzarətin də əhəmiyyətini azaltmırlar. Belə ki, 55% (72 nəfər) tələbə auditoriyada nəzarətin olmasını önəmli sayırlar. Tələbələrin xarici nəzarətdən asılı olmaları onlarda özünənəzarətin istənilən səviyyədə formalaşmaması ilə əlaqədardır.

Qrafik 6

Özünənəzarət tələbələrin inamına çevrilməyib. Bunun baş verməsi üçün onlara “özünənəzarət şəraiti” yaratmalıyıq. “Əgər dərsə davamiyyət (nəzərə alınmasa) yoxlanılmasa,

siz hər gün universitetə gedərsinizmi?” sualına gözlənilirdiyi kimi 61 % tələbə (80 nəfər) “yox” cavabını vermişdir. Sadə görünən bu sual əslində tələbələrdə özünənəzarətin mənim-sənilmə səviyyəsi haqqında müəyyən məlumat verir. Əlbəttə, bir çox səbəblər tələbənin bu cür düşünməsinə yol açar bilər. Lakin bir şeyi əminliklə söyləyə bilərik ki, özünənəzarəti formalaşmış tələbə istənilən halda “hə” cavabını verməlidir. Hətta “hə” cavabını vermiş tələbələr belə bəzən öz cavabları ilə razılaşmırlar.

Nəticəvi özünənəzarətlə bağlı anketdə qoyulmuş suala verilən cavabların təhlili göstərir ki, yalnız 6 % tələbə (9 nəfər) özünənəzarətin bu növünə əhəmiyyət verir. Qalan tələbələrin 58 %-i (65 nəfər) bəzən, 44 %-i (57 nəfər) isə heç vaxt önəm-səmədiklərini qeyd edirlər. İlkən özünənəzarətin xarakteri ilə bağlı verilmiş suala tələbələrin 47 %-i (62 nəfər) müsbət cavab vermişdir. Anketdə olan digər sualların təhlili eksperimentin təşkili və keçirilməsi ilə bağlı olan növbəti məqalədə ətraflı öz əksini tapacaq. Belə ki, məhz anketdə qoyulmuş suallar əsasında ehtimalımızı doğruldan məsələnin eksperiment yolu ilə öyrənilməsi qarşımızda duran ən önəmli məsələlərdəndir.

Elmi yenilik: tələbələrdə özünənəzarətin təzahür formaları və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi Azərbaycanda

ilk dəfə dissertasiya səviyyəsində müstəqil problem kimi işıqlandırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: problemin eksperimental olaraq öyrənilməsi

tələbələrin elmi potensialının artırılması istiqamətində yeni perspektivlər aşkara çıxarır.

Ədəbiyyat:

1. Никифоров Г. С. Самоконтроль человека. Л.:Изд-во Ленинградского Университета,1989, 192 с.

2. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə Н.Ə. Pedaqoji psixologiya. Dərslik. Bakı, 2010, 600 səh.

3. Большая энциклопедия психологических тестов. М.: Эксмо, 2007, 416 с.

4. Психология. Словарь / Под общ.ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990, 494 с.

ФОРМЫ ВЫРАЖЕННОСТИ И ОСОБЕННОСТИ САМОКОНТРОЛЯ У СТУДЕНТОВ

Для выявления выраженности и особенностей самоконтроля у студентов были использованы две специальные анкеты. По данным первого анкетного опроса, у студентов более выражен социальный самоконтроль, чем эмоциональный и деятельностный. По данным второго анкетного опроса, студенты в целом понимают необходимость самоконтроля в процессе учебной деятельности. Но не используют самоконтроль вне контроля.

FORMS OF EXPRESSIVENESS AND FEATURE OF SELF-CONTROL AT STUDENTS

For revealing of expressiveness and features of self-control at students two special questionnaires have been used. According to the first questionnaire, at students social self-control, than emotional and activity is more expressed. According to the second questionnaire students as a whole understand necessity of self-control in the course of educational activity. But don't use self-control out of control.

Məqalə ADPU-nun “Pedaqogika və psixologiya” fakültəsinin elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (Protokol № 2).

Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor

PROBLEMLİ TƏLİMDƏ ANLAMININ ROLU

İsgəndərova S.N.

BPKİYİ-nin əməkdaşı

E-mail:iskenderovasudabe@yahoo.com

Açar sözlər: *problemli təlim, anlama, müşahidə, fərziyyə, tədqiqatçılıq, izahat, ümumiləşdirmə, qiymətləndirmə, bərpaedici təxəyyül, yaradıcı təfəkkür.*

Ключевые слова: *проблемное обучение, понимание, наблюдательность, гипотеза, исследовательность, объяснение, обобщение, оценивание, восстановительное воображение, творческое мышление.*

Keywords: *problematic training, understanding, observation, hypothesis, research, explanation, generalization, assessment, reviving imagination, creative thinking.*

Müasir dövrdə hər bir fərdin yaradıcı olması, öz bacarığından çıxış edərək yeni fikir, ideya yaradıb, onu həyatda tətbiq etməsi vacib məsələlərdən biridir. Bu məqsədlə şagirdin özünü inkişaf etdirməsi, təlimdə və sosial mühitdə qazandığı bilikləri öyrəndiyi və öyrənəcəkləri ilə birləşdirməyə, əsaslandırmağa çalışması və özü üçün yeni, yüksək səviyyədə bilik qazanması onun ən vacib tələbatlarındanıdır.

Problemli təlim prosesində şagirdin öz daxili qüvvəsinə inanaraq onu inkişafa, dərk etməyə, bilik qazanmağa yönəltməsi başlıca amalı olmalıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün konstruktiv təlim üsulu ilə dərslər keçən hər bir müəllim dərslərini inkişafetdirici, düşündürücü istiqamətdə

qurur. Müəllim şagirdin qarşısına qoyduğu məsələnin gözlənilən cavablarını qəbul edib ümumiləşdirərək onları yeni bir sual şəklində meydana çıxarır. Şagirdlər yeni yaranan, özlərinin təfəkkür tərzlərini keçmiş səviyyə ilə əlaqələndirərək daha yüksək təfəkkür səviyyəsinə keçid etmək imkanına malik olurlar. Deməli, problemli təlim prosesində həqiqi bilik şagirdlər tərəfindən öz əvvəlki təcrübələri əsasında anlamaqla yaranır. Bu məqsədlə öyrətmə və öyrənmə prosesi elə qurulur ki, burada mütəşəkkil, fəal əqli fəaliyyət interaktiv davranış fəaliyyətilə müşayiət edilir. Fəal təlim fəaliyyətinə cəlb edilərək şagirdlər öz anlayışlarının genişləndirilməsi üçün biliklər bazası əldə edirlər. Burada biliyin

mahiyyəti şagirdlərin anlama mahiyyəti ilə mütənasib qurulur.

Şagirdlər öz daxili duyğu və idrak səviyyələrindən çıxış etməklə, intellektual səviyyəsi sahəsində yeni bilik qazanaraq yaradıcı olurlar. Həmin yaradıcılıq həm fərdi, həm də kooperativ xarakter daşıyır. Yəni bu yaradıcılıq şagirdin fərdi, yaxud qrup halındakı işindən, fəaliyyətindən asılıdır.

Problemləşdirilməyə əsaslanan təlim fəaliyyətinin təşkili üsulları biliklərin uğurla mənimsənilməsini şərtləndirən mühüm amillərdəndir. Həmin təlim şagirdlərin öyrənilən məsələlərə fərdi yanaşmalarını və eləcə də şüurun refleksiv planda formalaşmasını təmin edir, eləcə də şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün formalaşması üçün zəmin yaradır. [1; 131].

Problemlə təlim prosesində psixi prosesləri aktivləşdirməklə yanaşı, nəzəri təfəkkürü, eləcə də taksonomiyada ayırd edilmiş idrak proseslərini müəyyən sistemlə inkişaf etdirmək zəruridir. Bu məqsədlə anlamanın düzgün təşkilinin böyük əhəmiyyəti vardır. Mahiyyətin anlaşılması isə nəzəri təfəkkürün inkişafında mühüm amildir. Odur ki, fikri proseslər, tədris əməliyyatları, ağıl keyfiyyəti, intellektual bacarıqlar inkişafın səviyyəsinə görə qiymətləndirilir. Təfəkkür fəaliyyəti məcrasında öyrətmə bu ehtiyatlardan istifadə edilməsini

bir neçə dəfə artırır. Şagird problemi dörd mərhələdə həll edir:

1. Məsələnin şərtinin və ya materialın dərinədən təhlili və anlaşılması nəticəsində məqsədin müəyyənləşməsi;

2. Məqsədə nail olmaq üçün yollar və vasitələr axtarılır. Bunun üçün müxtəlif ehtimalların, fərziy-yələrin irəli sürülməsi, yoxlanılması, dəyişdirilməsi;

3. Fərziyyələrin yenidən yoxlanılması. Yəni məsələnin həlli ya mövcud üsullardan passiv surətdə istifadə olunar və ya fəal axtarış yolu ilə cərayan edə bilər. Bu halda problemin həlli üçün tamamilə yeni, daha səmərəli yolların, üsulların tapılması;

4. Həllin gedişinin yenidən yoxlanılması. Məsələ və ya problemin yenidən dərk edilməsi, mənalandırılması; [2; 352].

Problemlə təlim prosesində şagird problemi həll etmək üçün problem situasiyanı təhlil etməlidir. Nəticədə problemin strukturundakı əsas cəhətlər: məlum olan və məlum olmayan, axtarılan cəhətlər ayrılır. Şagirdin özünün mövzu ətrafında suallar verə bilməsi onun mövzu haqqında düşündüyünün göstəricisidir. Bunun üçün isə şagirdə yüksək müşahidəçilik qabiliyyəti tələb olunur.

Müşahidə nəticəsində şagird sualı, problemi görə bilir. Əvvəlcə

ümumi, sonra isə konkret suallar verir. Bu isə materialın şagird tərəfindən daha yaxşı anlaşılmasına səbəb olur. Şagird düşündükcə onda yeni fikir yaranır və o, nəticədə tədqiqatçı qismində çıxış edir. Bu tərzdə düşünmə yeni proseslərə gətirib çıxaran produktiv prosesdir. Şagird yüksək fəallıq şəraitində çalışır. Şagirdə tədqiqatçılıq bacarığının yaranması təlimin səmərəliliyi, keçirilən materialın hərtərəfli və şüurlu mənimsənilməsi üçün əsas şərtlərdən biridir.

Problemli təlimdə irəli sürülən fərziyyələri təsdiq və ya inkar edən, hələ qoyulan tədqiqat sualına cavab verməyə kömək edən biləcək faktları tapmaq zərurəti ortaya çıxır. Bu yeni axtarışlara olan tələbatdır, məhz bu zəmində şagird qarşısına tələbatına uyğun anlama məqsədi qoyur. Anlamada idrak fəaliyyəti üçün ümumi olan təhlil, tərkib, müqayisə vasitələri xüsusi yer tutur. Bundan başqa, müəllimin verdiyi yönəldici sualların köməyi ilə şagirdin məntiqi, yaradıcı, tənqidi təfəkkürü səfərbər olunur.

Problemli təlimdə real ziddiyyətlərdən yaranan emosiyalar şagirdin əqli ehtiyatının səfərbərliyini təmin edərək, idrak fəaliyyətini şövqləndirir, diqqəti uzun müddətli edir. Tədqiqatçılıq zamanı idrak fəallığı təbii öyrənmə fəaliyyəti doğurur ki, bu da şagirdlərdə “ilk kəşf sevinci”ni yaşadır.

Axtarış əsasında yaranan bilgilər

müstəqil surətdə kəşf prosesində mənimsənilir. Əgər şagird öz istəyinə və öz fəaliyyətinə əsasən yeni bilgiləri kəşf edərsə, bu zaman o, dərsə yaradıcı şəkildə və maraq hissi ilə yanaşır, əldə etdiyi bilikləri uzun müddət və möhkəm mənimsəyir. A.Maslou anlamalı “effektli qavrayış” kimi səciyyələndirir. C.Gilforda görə isə anlama cisim və hadisələrin bir-biri ilə, eləcə də şagirdin malik olduğu təcrübə və biliklərlə əlaqəsini müəyyən etmək deməkdir.

M.Ə.Həmzəyev anlamanın inkişaf səviyyələrini aşağıdakı şəkildə göstərmişdir:

Anlamanın ilk səviyyəsi təsviri səviyyədir, belə ki, onun əsasını perspektiv obrazın yaranması təşkil edir. Təsviri səviyyəyə əsasən sadə tapşırıqları həll etmək mümkündür. İki və daha artıq obyektə qarşılaşdıraraq onlar arasındakı oxşarlığı və ya fərqi tapmaq, anlamanın bu səviyyəsi şagirdin yaxşı inkişaf etmiş fərqləndirmə həssaslığı, təhlil və müqayisə kimi fikri əməliyyatlara əsaslanır.

Anlamanın izahlı səviyyəsində şagirdin fikirləşməsi üçün lazım olan bütün zəruri cəhətlər ona hazır şəkildə verilir. Şagirdə yeni öyrəndiklərini əvvəl bildikləri ilə əlaqələndirmək və öz şəxsi təcrübəsindən, idrak imkanlarından istifadə edərək kifayət qədər əsaslandırılmış izahat vermək tələb olunur.

Anlamanın ümumiləşdirilmiş səviyyəsi şagirdlərin ayrı-ayrı hallardan ümumi nəticə çıxarmaq, ümumiləşdirmə apara bilmək imkanları ilə bağlıdır. Bu cür anlama təlim materialının təsnifi və sistemləşdirilməsi ilə bağlıdır. Anlamanın ümumiləşdirilmiş səviyyəsi şagirdlərə hər hansı bir suala dair tam təəssürat əldə etmək imkanı verməklə yanaşı, yeni məlumatları əvvəlkilərin sisteminə daxil etməklə materialı sistematik olaraq başa düşməyə və ümumiləşdirməyə sövq edir.

Anlamanın qiymətləndirici səviyyəsi şagirdlərin obyektlərə - təlim tərbiyə prosesinə, problemli situasiya ilə bağlı qiymət verilməsi bacarığını formalaşdırır. [3; 144].

Problemli təlim prosesində müəlim tərəfindən yönəldici sualların anlamanın inkişaf səviyyəsinə uyğun qurulması, ilk mərhələdən başlayaraq perseptiv fəaliyyətlə, eləcə də qavramanın mənalılığı ilə əlaqəlidir.

Tədqiqedicili fəaliyyət zamanı yeni biliyin mənimsənilməsində perseptiv qavrayışın rolunu önə çəkən P.Fress, İ.Piaje yaşından asılı olmayaraq, persepsiyanı təəssürlərə, duyğulara, hissi qavrayışa əsaslandırmışlar. Perseptiv hazırlıq üçün əlverişli psixoloji şəraitin yaradılması zəruridir. Buna şagirdin emosional vəziyyəti, intellektual fəalılıq dərəcəsi, hətta psixi xüsusiyyətləri də kompleks halda təsir

göstərir. Perseptiv hazırlıq perseptiv obrazın yaradılmasındakı fəallığı təmin edən müşahidədən asılıdır.

Müşahidənin müntəzəm surətdə davam etməsi hadisənin inkişafını, kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərini ayırd etmək üçün şərait yaradır. Müşahidəyə qoşulan fəal təfəkkür, cisim və hadisələrdə mühüm olanı qeyri mühümdən ayırd etməyə imkan verir. Qavrayış, diqqət, təfəkkür və nitq müşahidə zamanı vahid intellektual fəaliyyətdə birləşir.

Müşahidə zamanı insan ixtiyari diqqət sayəsində obyektə dönə-dönə müşahidə edir. Müşahidə imkan verir ki, müşahidəçi təhlil edilən cisim və hadisə arasındakı əlaqə və münasibətləri ayırd etsin, analitik-sintetik fəaliyyət üçün zəmin yaratsın, hadisələri ətraflı öyrənsin. Bunun üçün cisim və hadisəni nəzərdən keçirərkən, yaxud müşahidə edərkən şagirdləri həmin obyektə müəyyən qayda, sistem və ardıcılıqla nəzərdən keçirməyə istiqamətləndirmək zəruridir.

Problemli təlim zamanı yeri gəldikcə qarşıya müşahidə məqsədi qoymaq, müşahidəni diqqətlə aparıb, toplanan faktlardan düzgün nəticə çıxarılmasına nail olmaq planlı, məqsədə uyğun qavrayışın inkişafına ciddi təsir edir. Əyani təəvvürlərdən düzgün istifadə etmək, müntəzəm praktik və laboratoriya məşğələləri

keçirmək, ekskursiyalarda, tədris emalatxanalarında, təlim-təcrübə sahəsində şagirdlərin fəaliyyətini səmərəli təşkili və s. qavrayışın düzgün inkişafı üçün çox əhəmiyyətlidir.

Problemlı təlim zamanı şagird yeni materialı anlamağa səy etdikdə onu əvvəlki bilik və təcrübəsinə görə başa düşməyə, izah etməyə və onun mahiyyətini anlamağa çalışır. İlk mərhələdə perseptiv obrazın yaradılması zamanı informasiyanın keçmiş və gələcək inkişaf meyli əks olunur. Şagird şüurunda yaranmış obrazın inkişaf meylini izləyir. Bunun üçün şagirdin müşahidə qabiliyyəti yüksək olmalıdır. Müşahidə qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün tədris materialında az nəzərə çarpan xüsusiyyətlərə şagirdin diqqətini yönəltmək, onları müqayisə etmək, oxşar və fərqli cəhətlərini tapmaq tələb olunur.

Sonrakı mərhələdə təxəyyül, obrazlı hafizə, ardıcıl, eydetik və s. surətlər inkişaf edir. Burada əyani-liklə ümumilik birləşir. Bu mərhələdə idrak fəaliyyətinin yeni növləri, qaydaları özünü büruzə verir. Ob-yeht fikrən hissələrə parçalanır, vahid bir tam kimi bir yerə yığılır, cəmləşdirilir. Nəticədə, təsəvvürlər qavrayışla təfəkkürü bir-birinə bağlayan mühüm həlqə rolunu oynayır.

Problemlı təlim prosesində anlama o zaman dolğun baş verir ki, an-

lama səviyyəsinə uyğun paralel olaraq bərpaedici təxəyyül obyektin obrazını təsəvvürdə canlandırır. Şagird fəaliyyət göstərəcəyi situasiyanı da təxəyyülündə aydın canlandırdıqda işi daha yaxşı icra edir. Yəni xəyali situasiya işin tən- zim olunmasında mühüm rol oynayır.

Şagird müvafiq cisim və hadisələri öz təsəvvüründə yaxşı inkişaf etmiş təxəyyül sayəsində canlandırır, cisim və hadisələri canlı sözün sayəsində ətraflı təsvir etdikdə bərpaedici təxəyyülünü aktivləşdirir. [4, 112].

Təxəyyülün aktivləşdirilməsi bərpaedici təxəyyüldən mənimsəmə amili kimi istifadə etməyə kömək edir: şagird ədəbi və tarixi materialı öz təxəyyülündə düzgün, dəqiq canlandırdıqda onun mahiyyətini daha yaxşı dərk edir. Şagirdin adekvat bərpaedici təxəyyül surəti yaratması anlamanın mühüm göstəricisidir.

Təxəyyülün köməyi ilə tədqiqatçı fikirləri, anlayışları, sxemləri ya ayrı-ayrı təəsuratlar, ya da yaradıcı vasitələrlə mənimsəyir. Təlim prosesində şagird sxem, xəritə, sözlü və s. kimi təsviri anlama səviyyəsindən asılı olaraq bərpaedici təxəyyülündə canlandırır.

Z.Freydə görə, təxəyyül və yaradıcılıq şüuraltı konfliktlərin ifadəsi kimi təzahür edir. Yaradıcı qavrayışın effekti konflikt zamanı sıxışdırılmış emosiyaların dirçəlməsidir. Af-

fektiv təxəyyül ziddiyyətli situasiyalarda meydana çıxır. O, bir tərəfdən hadisələrin mahiyyətinin mənimsənilməsinin nizamlayıcısı funksiyasını, digər tərəfdən isə, müdafiə funksiyasını yerinə yetirir.

Bəzi yanaşmalara görə, təxəyyül şəxsiyyətin qoruyucu mexanizmidir. Onun funksiyası “mən”lə mühit arasındakı konfliktlərin, anlaşılmazlıqların izahına yönəldilir. Bu zaman təxəyyül problemin həllində fəal çıxış edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təxəyyülün köməyi ilə insan axtarılan məsələni ya yaradıcı vasitələrlə, ya da ayrı-ayrı təəssüratlar əsasında mənimsəyir, qavrayır.

Materialın semantik səviyyədə təhlil olunması şagirdi onu təlim prosesində anlamağa, mənasını başa düşməyə yönəldir və nəticədə şagird qeyri-ixtiyari olaraq onu yadda saxlayır. Başqa sözlə, qeyri-ixtiyari yaddasaxlama əslində anlama effekti deməkdir.

Müstəqil iş kimi şagirdə semantik, mnemik tapşırıqların təklif olunması müvafiq informasiyanın dərinləndirilməsinə və hərtərəfli təhlilinə, materialın hissələri arasındakı məna əlaqələrinin düzgün müəyyən olunmasına müəyyən dərəcədə mane olur.

Şagird materialı həm yaxşı başa düşmür, həm də onu səmərəli yadda saxlaya bilmir. Əgər dərsin hər hansı bir mərhələsində şagird idraki tapşırıq

həll edərsə, bu zaman onun qarşısında həm də mnemik tapşırığın yerinə yetirilməsi faydasız və əhəmiyyətsizdir. Anlamada semantik təhlil başlıca məqsəd kimi meydana çıxır, ixtiyari yaddasaxlama isə vasitə kimi özünü göstərir.

Mənimsənilən material nə qədər ətraflı və geniş təhlil olunarsa, təfəkkür prosesində mənimsənilməyə nə qədər çox qoşulursa, şagird hafizəsi bir o qədər səmərəli fəaliyyət göstərir, onun potensial imkanlarından bir o qədər səmərəli və əhatəli şəkildə istifadə olunur.

Anlamanın ilk təsviri səviyyəsindən başlayaraq daxili nitq fəaliyyətində olur və anlamanın digər səviyyələrinə keçidi təmin edir. Daxili nitqdə fikir ümumiləşmiş şəkildə ifadə olunur. Lakin əqli çətinlik meydana gələn anda daxili nitq olduqca müfəssəl xarakter daşımağa başlayır, daxili monoloqa yaxınlaşır və xarici nitqə çevrilərək, fikri obyektlərin daha dəqiq təhlilinə nəzarət etməyə imkan yaradır.

Problemlə təlim prosesində müəllim hər bir şagirdin cavabına, həm də verdiyi sualına əsasən anlama səviyyəsini müəyyənləşdirib, yönəldici sualları həmin istiqamətdə qura bilər. Şagirdlərə nəinki problemi həll etmək, həm də onu sualla formulə etmək, fərziyyələr irəli sürmək mədəniyyətini aşılmalıdır. Əgər şa-

gird adi sual verirsə, müəllim suala sualla cavab verməlidir, yəni şagirdi aktivləşdirməli və onun öz sualını sinifdə özünün araşdırması üçün şərait yaratmalıdır.

Şagirdə fikrini yazılı surətdə əsaslandırmağı öyrətmək zəruridir. Sinifdə dioloq üçün şərait yaratmaq və şagirdin mühakimə yürütməsinə, qarşıya çıxan sualları həll etməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Öyrənilən cisim və hadisələrin strukturu, funksiyaları və səbəbləri nəzəri təfəkkür ölçüləri ilə izah olunanda, şagirdə məntiqi sualların təşəkkülü üçün öz-özünə şərait yaranır. Şagirdin dərstdə emosional cəhətdən aktivləşdirilməsi də şagird suallarının formalaşmasının önəmli şərtidir.

Hətta tədqiqat sualına cavab verə biləcək faktları tapmaq üçün problemin həllinə məqsədyönlü şəkildə yeni informasiyanı cəmləşdirən çalışmalar da verməlidir. Belə çalışmaların da həll edilməsi şagirdə yeni sualların yaranmasına səbəb olur. Məhz yeni faktların öyrənilməsi və bu suallara cavabların tapılması səmərəli şəkildə düşünmək və yeni bilgiləri kəşf etmək üçün münasib şərait yaradır.

Şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyəti onların həm anlama qabiliyyətini, həm də yaradıcılığını təmin edir. Tədqiqatçılıq fəaliyyətinin aktuallaşdırılması şagird üçün dünyanın qeyri

adi dərkinə, mücərrəd obrazların konkretləşməsinə zəmin yaradır.

Tədqiqatçılığın diapozonu naməlumun səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsinə qədər genişlənir. Bu mərhələdən başlayaraq problemlilik uşaq istedadının əsas struktur komponenti olur və uğursuzluqların, ziddiyyətlərin axtarışında ifadə olunur. Problemin həll olunması yaradıcılıq aktıdır və fəaliyyətin əlavə məhsullarının, təfəkkürün lateral formalarının intuitiv istifadəsi kimi nəzərdən keçirilir.

Elxan Bəylərov qeyd edir ki, “yaradıcı idraki prosesdə anlama mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Anlama prosesində problemin müxtəlif elementləri arasında əlaqələrin axtarılıb tapılması baş verir. Anlanılanın qavranılması elementlər arasındakı münasibətlərin, səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi yaradıcılıq prosesindəki özünü-tənzimləmənin vacib halqalarından biridir”. [1; 28].

Yaradıcılığın inkişafında anlamağın rolunu tədqiq edən Q.Çistyakova göstərir ki, “daha dərin və adekvat anlama nümayiş etdirən şagirdlər materialda məna əlaqələrini geniş şəkildə axtarmaq, informasiyanın mənimsənilməsinin tamlığına can atmaq və yüksək proqnozlaşdırma imkanları ilə seçilir”. [1; 28].

Yaradıcı idrak fəaliyyətinin əsasında duran amillərdən biri təsəvvürlər və təəssüratlardır. Yaradıcılığın psixoloji əsası anlama prosesində qoyulur.

İstedadın psixoloji struktur konsepsiyasına görə, anlamanın yaradıcılıq yolu problemlərin aşkarlanmasından, orjinal həllərin axtarılmasından və prosesin özünütənzimləməsindən, eləcə də obrazlı təsəvvürlərin və təxəyyülün yaranmasından keçir. Daxili motivasiya yaradıcılıq imkanlarının təzahür etməsi üçün başlıca şərtidir.

Elmi yaradıcılıq fəaliyyətində dərk etmə prosesinin iki tərəfi ayırd edilir:

- a) koqnitiv dərk etmə prosesləri.
- b) affektiv dərk etmə prosesləri.

Elmi fəaliyyətdə yeni materialın dərk edilməsi tədqiqatçının mənimsəmə imkanları ilə müəyyən olunur. Deməli, tədqiqatçılıq fəaliyyəti mənimsəmədən başlayır.

Təlim materialını dəqiq anlamaq üçün şagird onu əməli surətdə tətbiq etmək bacarığına yiyələnməli, həmçinin öyrəndiklərinin əsasında suallar qoyub onlara ətraflı cavab verməyə təhrik edilməlidir. Əgər material qavrayışa istinad etmədən şagird tərəfindən canlandırılırsa, qarşıya çıxan suallara düzgün cavab verilərsə və onu tətbiq etmək bacarığı nümayiş olunarsa, deməli material düzgün anlaşılmışdır.

Tətbiq etmə zamanı şagirdlərə onların kəşf etdikləri biliklərin yaradıcı surətdə tətbiqinə dair çalışma verilməlidir. Bu halda həmin bilik həmişəlik olaraq onların şüurunda həkk olunur. Tətbiq etmə həm də mənimsənilənlərin təkrarlanmasıdır, yəni təkrar anlama baş verir.

Təkrar anlayış öyrənmə anlayışı ilə bilavasitə bağlıdır. Təkrarın miqdarı anlamanın səviyyəsindən asılıdır. Əgər material semantik cəhətdən ətraflı təhlil olunursa, o zaman onun yaddasaxlanması üçün lazım olan təkrarların miqdarı azalır. Materialı təkrar etdikcə, şagird onu idrak fəaliyyətinin stimullaşdırılması ilə əlaqələndirməlidir.

Bütün bu hallar təkrar materialın mənasının başa düşülməsi və onun daha ətraflı anlaşılması ilə üzvü surətdə bağlıdır. Eyni bir material yeni əlaqə və münasibətlər kontekstində açığlandığı üçün şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirir, bu da sistemli şəkildə biliklərin möhkəm mənimsənilməsi ilə nəticələnir.

Yekunlaşdırma: Təlimin müasir səmərəli üsulları içərisində dərstdə problemli situasiya yaratmaq xüsusi yer tutur. Problematik situasiya az dərk olunan və bəzən az dərk olunmayan məsələlərin meydana çıxması nəticəsidir. Odur ki, problemli situasiyanın ətraflı təhlili, onun düzgün

anlaşılması intuitiv olaraq problemin həlli yollarının da tapılmasına imkan verir. Bu, problemin müxtəlif elementləri arasında münasibətlərin aydınlaşdırılması ilə əlaqədardır. Dərs prosesində problemin sistemli şəkildə müzakirəsi və müəllimin nəzəri cəhətdən silahlanması onun fasilitator kimi fəaliyyətinə kömək edir və sinfi daha yaxşı yönəltməsinə imkan verir. Nəticədə şagird düzgün məqsəd qoyur və daha çox fərziyələr irəli sürür. Məqalədə həmçinin

anlamanın inkişaf səviyyələri də araşdırılmışdır. Bu isə anlamanın inkişaf səviyyələrinə uyğun yönəldici sualların verilməsi ilə şagirdlərlə müəllimlər arasında daha səmərəli əməkdaşlıq etməyə imkan yaradır. Anlama səviyyələrinə uyğun olaraq bərpaedici təxəyyülün köməyi ilə təsəvvürdə obyektin canlandırılması və yeni təxəyyül obrazının buraya qoşulması daha orjinal fikirlərin yaranmasına kömək edir və tədqiqatçılıq yaradıcılığının əsasını qoyur.

Ədəbiyyat:

1. Bəylərov E. Uşaqlarda istedadın müəyyənləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi. İstedadın işçi konsepsiyası. Bakı, 2008.

2. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya . Bakı, 2006.

3. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı, 1991.

4. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 1998.

5. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı, 2001.

6. Fəal təlim metodları. Dərs vəsaiti. 2008.

РОЛЬ ПОНИМАНИЯ В ПРОБЛЕМАТИЧНОМ ОБУЧЕНИИ

Способы организации обучающей деятельности, основанный на проблематизацию – один из важнейших факторов усвоения знаний. А также прокомментированы автором четыре стадии решения проблем и уровень развития понимания в психологическом аспекте .

Автор обращает внимание и на то что, понимание в процессе проблематичного обучения играет важную роль. В процессе понимания выявляются различные элементы проблематичности. Согласно выводам автора, психологическая основа творчества заложена в процессе понимания.

ROLE OF THE UNDERSTANDING IN THE PROBLEMATIC TRAINING

The article says that the ways of organization of problematic education are the main factors causing the assimilation of the knowledge. The four stages of the solution of the problem, development levels of understanding have been commented in the psychological aspect by the author.

The author mentions that understanding plays an important role in teaching process. Searching the links among different elements of the problem happens in the process of understanding. As to the author psychological base of the creativity is founded in the process of understanding.

Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor

XƏRÇƏNGDƏN ƏZİYYƏT ÇƏKƏN XƏSTƏLƏRDƏ BAŞ VERƏN PSIXOLOJİ DƏYİŞİKLİKLƏR

Qurbanova L.A.

BDU-nun psixologiya kafedrasının magistrantı

E-mail: Q_Leman@mail.ru

Açar sözlər: *xərçəng, xəstə, mərhələ, müalicə, davranış, insan*

Ключевые слова: *рак, больной, период, лечения, поведения, человек*

Keywords: *cancer, ill, step, treatment, behavior, human*

Sənayeləşən və daim dəyişən cəmiyyətimiz ilə birlikdə həyatımızda müsbət istiqamətdə inkişaf olur. Bütün bunlarla yanaşı, vərdişlərimiz də mənfi təsirlərlə birlikdə bəzi xəstəliklərin artmasına zəmin yaradır. Bütün bunlar da həm yüksək səviyədə ölümlərə səbəb olmaqda, həm də orqanik və psixoloji təsirləri ilə həyat şəraitinə mənfi təsir etməkdədir. Müəyyən şərtlərə görə indiki dövrdə xərçəng və ürək xəstəlikləri ölümə səbəb olan xəstəliklər arasında ilk sıralarda yer tutur. Bu xəstəliklərin bir çoxu insanların şüur səviyyəsinin və təhsil səviyyəsinin yüksəlməsiylə qarşısı alına bilinəcək xəstəliklərdir. Bununla birlikdə təhsil səviyyəsi yüksəldikcə həyatımıza səhv vərdişlərin girməsi çox kədərlidir. Xərçəng və ürək xəstəliklərinə gətirib çıxaran səbəblərin başında siqaret və səhv bəslənmə vərdişləri (ayaqüstü və daha çox quru və qızardılmış yeməklər yemə, tərəvəz və meyvəni az istehlak etmə

və s.) gəlməkdədir. Bununla birlikdə ənənəvi bəslənmə vərdişlərimizdən getdikcə uzaqlaşmaqdayıq. Siqaret istehlakı, zərəri bütün istiqamətləri ilə izah edildiyi halda sürətlə artmaqdadır. əslində şüur və təhsil səviyyəsi artdıqca siqaret istehlakının azalması gözlənilərkən bu hələ həyata keçmir. (1,45)

Psixosomatik xəstəliklərin inkişafına səbəb olan faktorlar arasında daha çox müşahidə olunan psixosial stressorlardır ki, bunlarada aşağıdakıları göstərmək olar: sosial təmin olunmazlıq, sosial statusun dəyişilməsi, urbanizasiya, coğrafi və sosial mobillik, işdən narazılıq, dramatik həyati hadisələr (yaxın adamın itirilməsi), depressiya və ümitsizlik. Xəstənin psixosial stressə reaksiyası onun bu hadisəni necə qəbul etməyindən, stressi necə yaşamağından, ona düzgün yanaşma bacarığından, onun xəstəliyə uyğunlaşma imkanlarından asılıdır. Sübut edilmişdir ki, xəstə öz həyatından razı deyilsə, daim qorxu və narahat-

lıq içərisində olursa, öz həyatını çəkilməz, həyatında konfliktlər çox olarsa və bütün bu vəziyyətlərdən özünün sərbəst çıxacağını düşünürsə bu zaman onda emosional müvazinət pozulur və buda xəstəliyin daha da sürətlənməsinə gətirib çıxarır. (2,28)

Güclü emosional reaksiyalara, psixonevroloji pozuntulara səbəb olan, bəzi müəlliflərin distress kimi təsvir etdikləri halları yaradan xərcəng xəstəliyi ümumi təbabətlə yanaşı psixiatriyanın da probleminə çevrilmişdir. Xərcəng yüzillərdir ki, tam müalicəsi olmayan bir xəstəlik kimi tanınmışdır. Çünki bir çox ağır xəstəliklərə qarşı müalicə üsulları tapılsa da, xərcəng xəstəliyinin dəqiq səbəbinin müəyyən olunmaması və hələ tam müalicəsinin tapılmaması insanlardakı inamı itirmişdir. Hətta bəzi tibb kitablarında xərcəngə yoluxan şəxslərdə intihara təşəbbüs edənlərin olduğu da qeyd olunur.

İnsanlarda xərcəng xəstəliyinə qarşı qorxunun yaranması əsasən müəyyən ağrıların olması və bu haqda aldıkları yalnız məlumatlarla bağlıdır. Çox insan hər hansı bir yerində ağrı hiss etdikdə dərhal onda xərcəng xəstəliyinin olduğunu düşünür və müəyyən həyəcan, təşviş keçirməyə başlayır. Halbuki, çoxumuzun belində, kürəyində, qarnında və ya başqa bir yerində duyduğu ağrının səbəbi

çox vaxt sadə bir xəstəliyə söykənir. Beləliklə, yersiz narahatlıq və əsəbiləşmələr çox vaxt zərərli olur. (2,32)

Xərcəng ilə maraqlanan tibb adamları ruhi böhranların, çətinliklərin, narahatlıq və əsəbiliyin xərcəngə gətirib çıxardığını ifadə edirlər. Onlara görə xərcəngə tutulmaq üçün insanların ən çox diqqət yetirəcəkləri şey həyəcanlanmamaq və əsəbiləşməməkdir. Hətta insana belə bir diaqnoz qoyulsa belə yuxarıda sadalananlara diqqət yetirilməlidir.

Xərcəngin dağ yerlərində yaşayan, daha sadə və rahat həyat tərzini keçirənlərlə nisbətə, şəhərdə yaşayan və işdə yorulan insanlarda daha çox müşahidə olunmasının səbəbini çoxsaylı narahatlığın, stressin, gərgin həyat şəraitinin və əsəbiləşmələrin bu yerlərdə daha çox olması ilə əlaqələndirirlər.

Əvvəla, uzun müddət davam edən gərginliklər, çətinliklər, əsəbilik və hirsələnmələr insan orqanizmində bəzi hormonal pozğunluqlara və nizamsızlıqlara, daha sonra isə hüceyrələrin daha tez və pis bir şəkildə dağılmasına gətirib çıxarır. Məlumdur ki, hormonal pozğunluq hüceyrələrə mənfi təsir edir. Halbuki, xərcəngin bir hüceyrə xəstəliyi olduğu hər kəsə məlumdur.

İnsanın psixoloji vəziyyəti ilə xərcəngə tutulması arasında da əlaqə

vardır. Depressiya bədənini iş nizamına, iç ifrazat orqanlarının işinə, immunitet sisteminə mənfi şəkildə təsir edərək xərçəngin ortaya çıxmasını və mövcud xərçəngin artmasını asanlaşdırmaqdadır. Digər tərəfdən, depressiya çox zaman xərçəng xəstəliyi ortaya çıxmazdan əvvəl nəzərə çarpmır. Xəstəlik ortaya çıxdıqdan sonra isə depressiya daha çox nəzərə çarpır. Buna xəstənin çəkdiyi ağrılar, həyat nizamının pozulması, qəbul etdiyi dərmanların mənfi təsirləri, keçmişdəki həyat tərzləri, ətraflarındakılarla əlaqələri və zərərli vərdisləri və s. səbəblərlə inkişaf edən günahkarlıq duyğusu kimi bir çox faktor gətirib çıxarır. Bu xəstəlik ilə psixoloji vəziyyəti pozulan xəstələrin çoxu günahkarlıq duyğusu ilə inkişaf edən həyəcanlarını ətraflarındakılara hirslilik olaraq əks etdirirlər. Müalicədə psixologiyanın əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, xərçəngdən sonra ortaya çıxan depressiyanın təməlindəki həyəcan səviyyəsinə təsir edən faktorları üç ana qrupda birləşdirir: 1- Xərçəngin tipi, mərhələsi, seyri, ağrı, ürəkbulanma kimi mənfi təsirləri. 2- Psixoloji faktorlar: Daha əvvəlki həyat tərz, qabiliyyətləri, vərdisləri, həyatdakı məqsədləri və gözləmələrini inkişaf etdirmə potensialı. 3- İctimai faktorlar: Ailədən, ətrafdan- yoldaşlarından, tibbi qrupdan psixosozial

dəstək görə bilmə dərəcəsi. Xərçəngin müalicəsində xəstənin psixoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması da çox əhəmiyyətlidir. Müalicədə dərmanlardan istifadə edildiyi qədər, müxtəlif psixoterapiya növlərindən, hipnozdan da istifadə olunmalıdır. Bütün bunlarla birlikdə xəstə yaxınlarının xəstəyə göstərdiyi şərtsiz sevgi, özünü xəstənin yerinə qoyma (empatiya), xəstənin xəstəlik dərəcəsinə görə özünü itirməsinin önəlməsi, həyata bağlanması üçün bir məqsədinin olmasının, özünü inkişaf etdirmə imkanlarının təmin edilib təşviq edilməsi, başqalarına ən az dərəcədə ehtiyac duyacaq şəkildə həyat şərtlərinin asanlaşdırılması, bununla birlikdə xəstənin tək buraxılmayıb ona zaman ayrılması və məsuliyyətlərinin paylaşılması, xəstəliyin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərdiyi qədər psixoloji problemlərin də öhdəsindən gəlməyi asanlaşdırır.(3,78)

Xərçəngdə meydana çıxan tipik davranış reaksiyaları kimi xəstəliyi inkar etmə, qəzəb, depressiya, qəbul etməmə və sonda qəbul etməni göstərmək olar. İlk dövrdə özünü göstərən ən geniş yayılmış reaksiya şok və inkar etmədir. İnkər xəstənin öz xəstəliyini kiçiltməsi və yaxud yox saymasıdır. Xəstəliyin inkar edilməsi xəstənin öz xəstəliyindən doğan həyəcan və çarəsizliyə qarşı

bir müdafiə mexanizmidir. Ancaq müəyyən müddət keçdikcə xəstənin öz xəstəliyini inkar etməsi azalır və xəstə xəstəliyini getdikcə qəbul etməyə başlayar. Daha sonra isə qəzəbilik dövrü adlanan ikinci dövr gəlir ki, bu zaman xəstə “niyə görə mən” sualını verir. Bu dövrdə xəstə öz xəstəliyinə müxtəlif səbəblər axtarmağa çalışır. Xəstənin keçirdiyi qəzəb hissi başqalarına və yaxud özünə doğru istiqamətlənmiş olur. Bu dövrdən sonra xəstədə depressiya, əsəbilik, yuxusuzluq, iştahanın pozulması, özünə qapanma, gündəlik hərəkətləri yerinə yetirə bilməmə və gələcək qorxusu yaranır. Bu dövrdə depressiya artaraq həftələr hətta aylarca davam edə bilər. Vaxt keçdikcə isə xəstənin öz xəstəliyini qəbul edib, bütün enerjisini, gücünü yaxşılaşmasına doğru sərf etdikcə xəstədə öz xəstəliyinə uyğunlaşma dövrü başlayır.

Xərçəng xəstələrinin öz xəstəliklərinə uyğunlaşmasında bir sıra tibbi, psixoloji, psixososial faktorlar vardır. Xəstəliyin özü hansı orqan xərçənginin yaranması, tipi, xəstəliyin əlamətləri, xəstənin yaşı, xəstəliklər haqqında olan fikirləri, milli və sosial tutumları, xəstəliklə başa çıxma zamanları, ətrafdakı insanların dəstəyi xəstəliyə uyğunlaşmada böyük rol oynayır. Bütün bu sadalanan faktor-

lar xəstəliyə psixososial uyğunlaşmada həkimlərin fikir verməsi əsas olan faktorlardır.

Fərdi fərqliliklər olsada dünyanın demək olarki, hər yerində xərçəng kimi həyatı əhəmiyyətli dərəcədə təhlükə altına alan xəstəliklər insanın həyatının faciəvi olaraq azalmasına gətirib çıxarır. Xərçəng ilə əlaqədar aparılan təcrübələr insanların bu xəstəlik ilə əlaqədar bir sıra psixoloji uyğunlaşma müddətləri yaşadıklarını ortaya çıxarmışdır. Bu dövrlər:

- * Xəstəliklə tanışlığın ilkin başlanğıcı
- * Xəstəliklə tanışlıq
- * İlkin müalicə
- * Müalicədən sonrakı dövr
- * Metastaz
- * İrəliləyən xəstəlik və son dövr

Xəstəliklə tanışlığın ilkin başlanğıcı

Bu dövrdə xəstə üçün xərçənglə tanışlıq bir sual işarəsidir və xəstənin həkimi tərəfindən xəstənin probleminə istiqamətli bir silsilə tədqiq və araşdırmaların edildiyi dövrdür. Xəstənin bu dövrdə müəyyən səviyyədə bir qayğı, həyəcan, qorxu yaşamağı normal uyğunlaşma müddətinin içində yer ala bilər. Ancaq xəstənin vəziyyəti onun gündəlik həyat tərzini pozacaq şəkildə olarsa, bu zaman bu müalicə tələb edə bilər.

Xəstəliklə tanışlıq

Bu dövrdə ən vacib olan şey həkimin xəstəliklə yeni tanışlıq zamanı xəstəliyin xəstəyə düzgün bir şəkildə başa salınmasıdır. Ancaq bəzən xəstənin anlama səviyyəsindən asılı olaraq xəstəlik bir neçə dəfəyə başa salına bilər. İnsanlar xəstəlik başa salınarkən müxtəlif reaksiyalar göstərə bilərlər. Ancaq çox zaman bu fazanın ilkin vaxtlarında xəstə ilk olaraq təəccüblənir, baş verənlərə inanmır, inkar edir, kədərlənir, əsəbləşir, gərginlik keçirir, yuxusu pozulur.(1,46) Maraqlısı isə budur ki, çox vaxt tibb təhsilli insanlar, hətta həkimlər özlərində onkoloji xəstəliyin kliniki mənzərəsini gördükləri halda ona inanmır, daha çox onun ağır terapeutik xəstəlik olduğunu düşünürlər. Onlar təsirli yeni preparatları qəbul edir və heç bir dəyişiklik olmadıqda belə özlərində yaxşılaşma görürlər.(4,65) Xəstənin öz xəstəliyini inkar etməsi, əsəbiliyi, gərginliyi daha da ağır olarsa, bu xəstəyə özünü toplamağa imkan vermir. Buda xəstənin müalicəsinə mənfi təsir göstərir. Məsələn, erkən dövrdə dərhal bütün xəstələrin vəziyyəti inkar etməsi müalicə tələb edən bir vəziyyət deyil, ancaq bu uzanaraq xəstənin müalicəsinə rədd etməsinə gətirib çıxarsa, bu psixoloji bir konsultasiya tələb edə

bilər. Çünki bu cür vəziyyətlərdə xəstələr həkimini, yoldaşlarını və ailəsini rədd edə bilər. Belə xəstələrdə onlar üçün həyatın mənası dəyişir, onlarda yaşamaq arzusu zəifləyir və xəstəlikdən başqa bir şey fikirləşmirlər.

Müalicə ilə əlaqədar olan dövr

Cərrahı müalicə zamanı ağrı, ölüm və s. ilə əlaqədar qorxular özünü göstərir. Bu dövrdə xəstələr sinələrini, qol və yaxud ayaqlarını itirə bilərlər və bu da onların aktivliklərinə, fəaliyyətlərinə, sosial əlaqələrinə mənfi təsir göstərir. Bu zaman müalicənin aparıldığı mühit, cihazlara qarşı yaranan qorxu və müalicənin mənfi təsirlərinə qarşı yaranan ağrılar mühüm yer tutur. Çəkinin azalması, saçın tökülməsi, müxtəlif dərmanların mənfi təsiri ilə əlaqədar yaranan qorxular özünü göstərir.

Müalicədən sonrakı dövr

Müalicələr və onlardan alınan yaxşı nəticələr xəstənin narahatlıqlarını tamamilə ortadan qaldırmasa da azaldır, o öz xəstəliyi haqqında daha az düşünür, bir qədər az həyəcan keçirir. İlkin müalicədən sonra xəstələri ən çox narahat edən xərcəngin təkrar yaranması və yaxud metastaz (xərçəng hüceyrələrinin bədənin başqa yerinə yayılması) olması

dır. Bu zaman xəstə həkimlərin onu yetəri qədər müalicə etmədiyini və xərcəngin yenidən yaranacağını fikirləşir. Buna görə də onlarda yaranan hər cür ağrını xərcənglə əlaqələndirirlər.

Metastaz

Xəstəliyinin təkrarlandığını və yaxud da metastaz olduğunu eşidən xəstədə təşviş, inanmama, inkar, əsəbilik, depressiya yaranır. Bəzi xəstələrdə isə yuxusuzluq, yorğunluq özünü göstərir.

İrəliləyən xəstəlik dövrü

Bu dövrdə xəstə öz xəstəliyinin qarşısı alınmaz dərəcədə irəlilədiyini görür və buna görə də xəstəliklə əlaqədar yeni məlumatlara, həkimlərə, müalicə üsullarına müraciət edir.

Son dövr

Bu dövrdə xəstə artıq xəstəliyinin tamamilə müalicə olunmayacağını fərfinə varır.

Xərcəngli xəstələrdə ən sıx rast gəlinən ruhi pozğunluq depressiyadır. Xərcəngə tutulan şəxslərdə depressiyaya səbəb olan bəzi faktorlar vardır. Xərcəng xəstəliyində depressiyaya gətirib çıxaran faktorlar bir çox şeylə əlaqədardır:

1. Xəstə ilə əlaqədar xüsusiyyətlər: Yaş, cinsiyyət, təhsil, şəxsiyyət xüsusiyyətləri, psixiatrik əhval (depressiya, psixiatrik pozğunluq və s.).

2. Xəstəliyə aid xüsusiyyətlər: Xərcəngin yerləşməsi, diaqnoz, ağrı, həyat keyfiyyətinin nə nisbətdə düşdüyü (həyat məqsədləri, karier, evlilik, ailə kimi).

3. Müalicə ilə əlaqəli xüsusiyyətlər: kemoterapiya, müxtəlif dərmanlar.

4. Ekoloji xüsusiyyətlər: İctimai dəstəyin olmaması, ona güclü dəstəkləyici hesab edilən bir adamın yoxluğu, iqtisadi gücsüzlük, həyat stressləri, ailədə xərcəng xəstəliyinin olması.

5. Xərcənglə bağlı məlumatların azlığı: Xərcəngli xəstələrin əksəriyyəti psixiatra və ya psixoloqa müraciət etməkdən çəkinir. Bir xəstənin gündəlik həyatına təsir edən və həyatında hər hansı bir problem olduğunda vaxt itirmədən müalicəyə başlamaq xəstənin bu dövrünü daha rahat keçirməsini təmin edir.

Psixoloji müalicə zamanı psixoloji qaygını, acını azaltmaq, rahat atmosfer yaratmaq, insanın öz keçirdiyi hisslərini ifadə etməyə kömək etmək, yaşamağa olan həvəsi artırmaq, xəstəliyin yaratdığı ağrılara qarşı dözümlü olmağa kömək etmək, yaranan yanlış fikirləri, düşüncələri aradan qaldırmaq, sosial dəstək və

əlaqəni gücləndirmək lazımdır. (2,36)

Xəstəlik xəstə insanın özündə olduğu qədər, ailədə də gərginliyə, narahatlığa səbəb olur. Xəstəlik yarandıqdan sonra xəstə ilə ailəsi arasındakı münasibətlərdə çətinliklər meydana çıxı bilər. Xoş münasibətlərin yarandığı, öz hisslərini sərbəst ifadə etməyə imkan verən, konfliktlərin az, doğma münasibətlərin daha çox olduğu ailələrdə xəstənin müalicəsində daha çox müsbət nəticələr əldə olunur. Ailə xəstəyə qarşı qayğıkeş olmalı, ona xüsusi diqqət yetirməlidir, amma buda həddini keçməməlidir. Xərçəng xəstəsi ilə yanaşı onların ailələrinin də psixoloji dəstək və müalicəyə ehtiyacları vardır. Xərçəngin psixoloji müalicəsində bioloji psixiatrik müalicələr (dərman müalicələri), tibbi psixoterapiya (koqnitiv davranış terapiyası və s.), psixososial dəstək və lazım olan zaman qrup psixoterapiyası tətbiq olunur. (7,64)

Xərçənglə məşğul olan həkim hər şeydən əvvəl xəstənin tibbi vəziy-

yətini, xəstədə müşahidə etdiklərini dəyərləndirə bilməli, tibbi xəstəlik və onun müalicəsində mənfi təsirləri anlamalıdır. Psixoterapiya ilk əvvəl xəstənin və xəstəliyin anlaşılması, xəstənin öz vəziyyətini və xəstəliyinin nə cür qavraması ilə başlayır. Xəstənin məlumatlandırılması, ümidi kəsmədən xəstəliyi qəbul etməsi, müalicələrin nə cür aparılmasının başa salınması, yalnız fikir və məlumatların düzəldilməsi və xəstənin rahatlandırılması əsasdır. Tibbi psixiatr xəstəyə xəstəliyi, müalicəsi, onun nəticəsi haqqında onkoloq ilə görüşüb məlumat verməlidir. Xəstənin psixoloji və emosional reaksiyalarını ifadə etməsinə kömək etməlidir. Tanışlıq, müalicə, müalicə zamanı baş verən uğursuzluqlardan yaranan ümitsizlik, çarəsizlik kimi halların yarandığı bir vaxtda xəstənin kriz keçirməsinə mane olmaq üçün müxtəlif müalicələr tətbiq edilməlidir. Edilən bütün müalicələr xəstəni müalicə edən onkoloq və digər həkimlər ilə birgə aparılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. İsmayılov N.V., İsmayılov F.N. "Tibbi psixologiya və psixoterapiya" Bak-2008.

2. Бройтигам В. «Психосоматическая медицина». Москва, Наука

3. Зиглер Д., Хьелл Д. «Теории личности». Москва, Питер, 2002

4. Лакосина Н. Д., Ушаков Г. К. Учебное пособие по медицинской психологии. Москва, Медицина, 1976

5. Малкина-Пых И.Г. «Психосоматика»: Справочник практического психолога.- М. Изд-во Эксмо: 2004

6. www.healthy.net
7. www.psychcentral.com
8. www.psyc1.com

ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМАХ ВОЗНИКАЮЩИХ ВО ВРЕМЯ БОЛЕЗНИ У БОЛЬНЫХ С РАКОВЫМ ЗАБОЛЕВАНИЕМ

В статье говорится о ряде психологических проблемах возникающих во время болезни у больных с раковым заболеванием, а также о том какую большую роль играет отношение больного к своей болезни во время лечения. Также идет речь о роли психолога во время лечения заболевания.

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS ARISING DURING ILLNESS AT PATIENTS WITH CANCER DISEASE

Article deals with the origin of some psychological problems in the course of cancer and about the big role his realition to his illness during the t treatment. Also, deals with the role of psychologist during the treatment.

Məqalə ADPU-nun “Pedaqogika və psixologiya” fakültəsinin elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (Protokol № 2).

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

PSİXİ ANOMALİYALI ŞƏXSLƏRİN CİNAYƏT TÖRƏDƏN ZAMAN YARANMIŞ ANLAQLILIQ VƏ ANLAQSIZLIQ VƏZİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Vəliyeva Y. Ə.

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: yamen@mail.ru

Açar sözlər: realizasiya, anlaqlılıq, anlaqsızlıq, prezumpsiya, məhkəmə-psixiatrik ekspertizası, psixi çatışmazlıqlar, psixi anomaliyalı şəxslər, tibbi meyar, müstəntiq, zərərçəkmiş, şahid, iradə və düşüncə

Ключевые слова: реализация, вменяемости, невменяемости, презумпция, судья, судебно-психиатрическая экспертиза, лиц с психическими аномалиями, медицинские критерии, следователь, свидетель, потерпевшие, воля и рассудок

Keywords: Arisen in crime, responsibility, diminished, personos with mental psychiatrist, expert- psychiatrist, inspector, judge, medical-criterion, eyewitness, mental shortcominc, gilder, will and mind

Anlaqlılığın olması və ya olmaması haqqında sual cinayi işin başlanması zamanı yaranmır, çünki iş törədilmiş cinayət faktına əsasən başlanıla bilər. Əgər törədilmiş iş konkret şəxsə münasibətdə başlanırsa da bunun üçün cinayət tərkibinin müəyyənləşdirilməsi yox, yalnız cinayət əlamətini göstərməyə kifayət olan məlumatlar tələb edilir. Bu təqsirin irəli sürülmək üçün dürüst ifadə edilməsi zamanı yaranır, çünki bu ana qədər cinayət tərkibinin bütün əlamətləri, o cümlədən təqsirləndirilən şəxs - subyekt aşkarlanmalıdır. Əgər bu ana qədər şübhəli şəxs və ya təqsirlən-

dirilən şəxsin anlaqlılığına aid şübhə yaranıbsa müstəntiq məhkəmə-psixiatrik ekspertizası təyin etməlidir. Belə qərar yalnız, haqqında cinayət məsuliyyəti başlanmış və istintaq aparılan şəxsin məhz ictimai təhlükəli əməl törətməsini göstərən kifayət qədər məlumatların olması zamanı mümkündür. Anlaqlılıq haqqında şübhə, istintaqın gedişində müstəntiqin təqsirləndirilən şəxsi bilavasitə müşahidə etməsi nəticəsində və eyni zamanda cinayət törədilməsi zamanı təqsirləndirilənin cinayi hərəkətlərinin xarakteri, onda ağır psixi xəstəliyin, (əvvəllər yaşanmış psixi xəstəliklərin) olması fikri

ilə şərtlənə bilər. Onlar cinayi mühakimənin hər bir anında yarana bilər və bununla əlaqədar olaraq hökmün qanuni qüvvəyə minməsinə qədərki hər bir mərhələdə məhkəmə təyin edilməlidir. Məhkəmədə cinayətkarın anlaqlılığı haqqında şübhə yaranmış hallarda işin əlavə təhqiqata göndərilməsi nəzərdə tutulur, çünki ibtidai istintaq və birinci instansiya məhkəməsində onun cinayət törədilən zaman motivsiz və izahsız davranışı tədqiq edilməmiş qalmışdır.

Anlaqlılığın faktiki prezumpsiyası (doğruluğu rədd edilmədikcə həqiqi sayılan fərziyyə) təsdiqlənərək bildirilir ki, “əksər hallarda o kifayət qədər aşkarcasına müəyyənləşdirilir, lakin avtomatik olaraq yox, subyekt və onun törətmiş olduğu hərəkəti xarakterizə edən digər sosial əlamətləri (cinayi-hüquqi əhəmiyyətə malik) sübut etmək yolu ilə təyin edilir”(1.s.45). Əgər anlaqlılıq prezumpsiyadırsa o zaman onu hər işdə sübut etmək lazım deyil. Qanunla ifadə olunmuş prezumpsiya yalnız sübutu olmayan bu və ya digər fikrin həqiqiliyini təsdiq etmir, həm də bu təsdiqlə müəyyən nəticəni əlaqələndirir. O rədd edilməyə qədər həqiqət sayılan prezumpsiyadır. Təsadüfi deyil ki, qanun sübut etməni – məhkəmə-psixiatrik ekspertizasının təyin edilməsini yalnız cinayətkarın psixi mükəmməlliyinə şüb-

hə yarandıqda nəzərdə tutur. Cinayi mühakimədə anlaqlılığın sübut edilməsinin digər vasitəsi yoxdur. Deməli, hər dəfə anlaqlılığı sübut etməyin zəruri olduğu etiraf edilərsə hər bir iş üzrə məhkəmə-psixiatrik ekspertizasının təyin edilməsi lazım olardı. Bu da qanunun tələblərinə müvafiq deyil.

Bundan əlavə qeyd etmək lazımdır ki, anlaqlılığın hüquq prezumpsiyası qismində təsdiq edilməsi cinayət törətmiş şəxs üçün anlaqlılığını sübut etmədən cinayət məsuliyyəti yaranmasına səbəb olar. İbtidai istintaq gedişində və ya məhkəmə araşdırması zamanı anlaqlı olmanı müəyyən etmək – təqsirləndirilən şəxsin psixi tamlığına şübhə olmadığını etiraf etməkdir. Əksinə, anlaqsızlıq yalnız təqsirləndirilən şəxsin anlaqlılığına şübhə yarandığı hallarda hər dəfə sübut edilməlidir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, sübut olunmuş anlaqsızlıq anlaqlılığı istisna edir, prezumpsiya kimi sübut və ya təsdiq edilmiş anlaqlılıq isə anlaqsızlığı istisna edir, lakin təqsirləndirilən şəxsdə cinayi-hüquqi mənada psixi çatışmazlıq və məhdud anlaqlılıq olduğunu göstərən psixi anomaliyanın olmasını istisna etmir.

İndi psixi çatışmazlıqların müəyyənləşdirilməsi və bu çatışmazlıq anlayışının məhdud anlaqlılıq anlayışı ilə əlaqəsi haqqında məsələlərin

nəzərdən keçirilməsi zəruridir. Bizim fikrimizcə, bütün hallarda məhdud anlaqlılığın müəyyən edilməsi təqsirləndirilən şəxsə psixi çatışmazlığın olmasına işarədir. Bununla birgə, psixi çatışmazlıq məhdud anlaqlılığa nisbətən daha geniş anlayış deyilmi, sualına cavab vermək lazımdır. Belə fikir irəli sürülür ki, psixi çatışmazlıqlara “o pozuntuları aid etmək lazımdır ki, psixi fəaliyyətin bu və ya digər dayanıqlı xəstə pozuntusunun yaranması şəxsi öz hərəkətləri haqqında özünə hesabat vermək və onları idarə etmək hüququndan məhrum etmir. Lakin onun şəraiti düzgün qavramaq, dərk etmək və yadda saxlamaq qabiliyyətini məhdudlaşdırır, deməli, o müdafiə hüququnu tam həyata keçirmək və bunun üçün qanun tərəfindən imkan verilmiş vasitələrdən müstəqil istifadə etməkdən məhrum edilmir” (3.s.68). Psixi çatışmazlığın (onun olması zamanı müdafiəçinin iştirakı və həmçinin ibtidai istintaqın keçirilməsi mütləqdir) belə anlaşılması məhdud anlaqlılıq anlayışından daha ətraflı deyil.

Psixi çatışmazlıqların olmaması, anlaqlılıq çərçivəsində olan məhdud anlaqlılıq kimi eyni dərəcədə hüquq prezumpsiyasının tərkib hissəsi qismində nəzərdən keçirilməlidir və bu səbəbdən də sübuta ehtiyacı yoxdur. Əksinə, onların olması haqqında

fikir məhkəmə-psixiatrik ekspertizasının təyin edilməsi yolu ilə sübut edilməlidir. İndiki dövrdə qanun belə hallarda məhkəmə-psixiatrik ekspertizasının mütləq təyin edilməsini nəzərdə tutmur. Bu da onun nöqsanıdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bütün hallarda məhkəmə-psixiatrik ekspertizasının mütləq təyin edilməsinin ümumi əsası təqsirləndirilən şəxsin psixi tamlığına şübhənin olmasıdır. Həm də ki, çox vaxt məhkəmə-psixiatrik ekspertizasının hansı nəticəyə gələcəyini əvvəlcədən müəyyən etmək çətindir.

Fərq ondan ibarətdir ki, anlaqlılıq ictimai təhlükəli əməlin törədilməsinə aiddir, psixi çatışmazlıqlar isə cinayətin istintaqı və məhkəmə araşdırması zamanı müəyyən edilir. Bu səbəbdən də bizə belə gəlir ki, təqsirləndirilən şəxsin psixi çatışmazlığının müəyyənləşdirilməsi üçün məhkəmə-psixiatrik ekspertizasının təyin edilməsinin mütləqliyi haqqında xüsusi normaların əlavə edilməsi haqqındakı fikri ilə razılaşmaq lazımdır. Məhdud anlaqlılıq kateqoriyasının təsdiqi zamanı da söhbət onun həmin məqsədlə təyin edilməsi haqqında gedir. Ekspertiza qarşısında qoyulmuş sualın xarakterindən asılı olaraq məhdud anlaqlılıq, ya cinayət törədilən zaman (cinayəthüquqi əhəmiyyətə malik) və ya ibtidai istintaq zamanı ya da

məhkəmə araşdırması zamanı (cinayi-prosessual əhəmiyyət malik) üçün müəyyən edilir.

Cinayi mühakimədə digər vacib məsələ - müstəntiq və ya hakim tərəfindən anlaqsızlıq, anlaqlılıq və anlaqlılıqla əlaqədar psixi anomaliyalar haqqında qəbul edilmiş qərarlarda məhkəmə-psixiatrik ekspertizasının əhəmiyyətinin aşkarlanmasıdır. Burada iki aspekt var: anlaqlılıq və anlaqsızlıq haqqında məsələnin həlli zamanı ekspert-psixiatr, müstəntiq və hakim sənədləşdirmələri və psixi anomaliyanın əhəmiyyəti rəy verən zaman ekspert-psixiatrın səlahiyyətləri haqqında.

Burada cinayət törədilməsində təqsirləndirilən şəxsin anlaqlı və ya anlaqsız olması haqqında ekspert-psixiatrın rəy vermək hüququna malik olub olmaması məsələsi aydınlaşdırılmağa cəhd edilir.

Ekspert-psixiatrın belə hüququnun olmasının əleyhinə olanlar (M.S.Stroqoviç, İ.D.Perlov, S.S.Stepiçev və A.A.Xomovskiy və digərləri) bu haqda bir sıra arqumentlər gətirirlər. “Məhkəmə-psixiatrik ekspertizaya təqsirləndirilən şəxsin psixikasının durumu haqqında öz rəyini verir, lakin təqsirləndirilən şəxsin anlaqsızlığının təsdiqlənməsi haqqında məsələ müstəntiq və ya məhkəmə tərəfindən həll edilir. Bu onunla izah edilir ki, anlaqlılıq və ya

anlaqsızlıq tibbi (psixiatrik) əsasən malik olsalar da hüquqi anlayışlardır”. Bu mövqeyin tərəfdarlarının fikrincə, “ekspert-psixiatrlar təqsirləndirilən şəxsin anlaqlı və ya anlaqsız olması haqqında deyil, psixi vəziyyəti haqqında rəy verməlidir”. Aşağıdakı fikirlər də irəli sürülmüşdür: “Tibbi meyarın – xəstə vəziyyətin müəyyənəşdirilməsi ekspert-psixiatrın istisna səlahiyyətidir... hüquqi meyarı məhkəmə (müstəntiq), yalnız ekspertin rəyindən deyil, həm də zərərçəkmiş və şahidlərin ifadələrindən, yazılı sübutlardan və s. çıxış edərək müəyyənəşdirir”.

Psixi xəstəliyin təsdiqlənməsi ekspertin əsas vəzifəsidir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, anlaqlılıq və anlaqsızlıq haqqında fikir irəli sürmək məhz ekspert-psixiatra aiddir. Qeyd edilir ki, “iradə və düşüncə vəziyyəti” hüquqi deyil, hüquqşünasların qiymətləndirə bilmədikləri psixoloji anlayışlarla xarakterizə olunur. “Subyektin anlaqlılığını (anlaqsızlığını) müəyyənəşdirmək müstəntiq və hakim sənədləşdirmə hüququ deyil, çünki belə məsələnin həlli üçün psixiatriya sahəsində xüsusi biliklər, müəyyən hallarda isə psixiatr və psixoloqlar tərəfindən keçirilən kompleks tədqiqatlar zəruridir”.

Mübahisəsiz deyil ki, anlaqlılıq və anlaqsızlıq – hüquqi anlayışlardır,

bu mənada şəxsin anlaqlı və ya anlaqsız elan edilməsi hüquqi fakt kimi yalnız müstəntiq və məhkəmə tərəfindən təsdiqlənə bilər. Bu səbəbdən də V.S.Steputenkova ilə anlaqlılıq və ya anlaqsızlığın müəyyənləşdirilməsi müstəntiq və məhkəmənin müstəsna hüququ deyil, fikri barədə razılaşmaq olmaz. Müstəntiqin şəxsin anlaqsız təsdiq edilməsi haqqındakı qərarından sonra cinayi işin keçirilmə sırası dəyişilir. Əgər təqsirləndirilən şəxs anlaqlı sayılırsa cinayi mühakimənin sırası dəyişilməz qalır. Məhkəmənin məcburi müalicə və ya hökm haqqında qərarının aşkarlanmasından sonra müxtəlif ardıcılıqlar da gəlir. Lakin bu hüquq yalnız müstəntiq və hakimə xasdır və məhkəmə-psixiatrik ekspertizanın rəyi müstəntiqin qərarını və ya hakimin hökm və ya qərarını dəyişməyə iddia edə bilməz fikrini sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

Anlaqlılıq və ya anlaqsızlıq haqqında məsələ üzrə ekspert-psixiatrik rəyi müstəntiq və ya hakimin qərarını, bu subyektlərin fəaliyyət xüsusiyyətlərini, qarşılarında duran funksiya və vəzifələrin fərqlərini nəzərə almadan eyni müstəvi üzərində nəzərdən keçirirlər. Bununla belə onların funksiya və vəzifələrinin fərqi aşkardır: ekspert-psixiatr anlaqlılıq və ya anlaqsızlıq haqqında bilikli şəxs kimi rəy verir, müstəntiq və məhkəmə isə

bu məsələ üzrə qərar qəbul edir. Bu fikir ümumi olaraq məlumdur və çox vacibdir, lakin nədənsə diskussiya gedişində digər arqumentlər nəzərdən keçirilən zaman heç də həmişə nəzərə alınmırlar. Bununla əlaqədar olaraq hüquqsünasların (müstəntiq və hakim) anlaqlılıq (anlaqsızlıq) haqqında məsələnin həlli zamanı “iradə və düşüncə vəziyyəti”nə qiymət verə bilməmələri fikri inandırıcı deyil. Birincisi, müstəntiq və hakim təqsirliliyin müəyyənləşdirilməsi zamanı bu növlü məsələləri həll edirlər, ikincisi, yaranan bu fikir “məqsəddən kənara çıxır”, belə ki, müstəntiq və hakim anlaqlılıq və anlaqsızlıq haqqında məsələnin həlli zamanı məhkəmə-psixiatrik ekspertizasının rəyinə istinad edirlər.

İndi isə ekspert-psixiatrik anlaqlılığın yalnız tibbi meyarı haqqında, müstəntiq və hakimin isə hüquqi meyar haqqında fikir irəli sürə bilməsi ilə bağlı məsələni nəzərdən keçirək. Bu, məsələnin mahiyyətinə yox, “tibbi” və “hüquqi” meyar terminlərinə əsaslanmış formal-terminoloji arqumentdir. Meyarların belə bölünməsi faktına aid hər hansı sübut gətirilmir. Əgər mahiyyətə istinad etsək və güman etsək ki, ekspert-psixiatr yalnız tibbi meyar üzrə fikir irəli sürməlidir, o zaman bu onun psixi xəstəlik və onun nozoloji əlamətlərinin təsdiq edilməsi ilə

məhdudlaşdığını bildirəcək. Məlumdur ki, məsələn, hər bir şizofreniya xəstəsi anlaqsız deyil. Bu səbəbdən də, zəruridir ki, ekspert həm də hüquqi (psixoloji) meyarla məşğul olsun və bu iş o qədər də sadə deyil. Paradoks ondan ibarətdir ki, “anlaqlılığın hüquqi meyarı müəyyən tibbi məzmunla malikdir”. Artıq psixoloji (hüquqi) meyar və onun hər iki əlamətinin – intellektual və iradənin – iki aspekti (tibbi və hüquqi) vardır. Bu aspektlərdən hər birində eyni vəzifə həll edilir: ictimai təhlükəli əməl törədərkən şəxs öz hərəkətləri haqqında özünə hesab verə və onları idarə edə bilərdimi? Bu məsələ yalnız tibbi aspektdə “psixi xəstəliyin öz mahiyyəti əsasında” həll edilir. Bu məsələ hüquqi aspektdə isə ekspert rəyi və şəxsin özünü olduğu kimi, cinayət şəraitini də xarakterizə edən bütün digər məlumatlardan çıxış edərək həll edilir. O.Freyerov düzgün olaraq yazır ki, müstəntiq və hakimə ekspert-psixiatrın səlahiyyətlərini nəzərdən keçirən zaman “iki tərəfi – anlaqlılıq və anlaqsızlıq haqqında nəticə çıxarmaq hüququnu və bu haqda elmi-tibbi (ekspert) mühakiməni fərqləndirmək lazımdır”.

Qeyd edilir ki, ekspert-psixiatr tərəfindən anlaqlılıq və ya anlaqsızlıq rəy verilmənin əleyhdarlarının mövqeyi qanuna əsasən təqsirləndirilən şəxsin anlaqlılığı haqqında

şübhə yarandığı zaman ekspertizanın aparılması onun “psixi vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün” mütləq olması fikrinə istinad etmə təsdiqlənmir. Əksinə buradan iki vacib nəticə çıxır: 1) bilikli şəxsin – ekspert-psixiatrın fikrinin zəruriliyi və 2) psixi vəziyyətin artıq qeyd etdiyimiz kimi, başqa cür, anlaqlılığın təyin edilməsi kimi müəyyənləşdirilməsi. Qanun müstəntiq və hakimə zəruri hallarda ekspert-psixiatrın təqsirləndirilən şəxsin anlaqlılığı haqqında fikrini soruşmaq imkanı verir, belə ki, “təqsirləndirilən şəxsin psixi vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi anlaqlılıq haqqında məsələnin məhkəmə-psixiatrik mənasında da həllini nəzərdə tutur”.

Beləliklə, yalnız bir nəticə əsaslanmış ola bilər: ekspert-psixiatr anlaqlılıq – anlaqsızlıq haqqında rəy verərkən onu hüquqi mənada həll etmir, bu məsələ üzrə motivləşmiş tibbi rəy verir. Anlaqlılıq – anlaqsızlığın hüquqi faktını yalnız məhkəmə və müstəntiq ekspert-psixiatrın rəyini, təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətini xarakterizə edən digər materiallarla birgə qiymətləndirərək müəyyənləşdirə bilər.

Anlaqlılıq və anlaqsızlıq haqqında məsələnin həlli zamanı ekspert-psixiatr, müstəntiq və hakimə səlahiyyətləri haqqında ədəbiyyatlarda diskussiya aparılmışdırsa da, psixi

anomaliyaların müəyyən edilməsi zamanı ekspert-psixiatriın səlahiyyətləri haqqında məsələ geniş müzakirə olunmamışdır. Bu səbəbdən də qanun və qanun aktlarında məsələyə aid göstəriş yoxdur. Bununla bərabər ekspert-psixiatr tərəfindən psixi anomaliyaların təhlili müstəntiq və hakim üçün çox faydalı ola bilər: cinayətkarın şəxsiyyəti və xüsusiyyətləri haqqında daha tam məlumat almaq imkanı və cəza təyin edərkən, azadlıqdan məhrum etmə müəssisələrində olacağı zaman rejim seçimi zamanı onları nəzərə almaq lazımdır.

Bununla əlaqədar olaraq yenə də sual yaranır, anlaqlılığını istisna etməyən psixi anomaliyaların cinayətkarın şəxsiyyətinə təsiri haqqında öz fikrini kim (ekspert-psixiatr və ya müstəntiq və hakim) bildirməlidir?

F.V.Kondratev hesab edirdi ki, ekspert-psixiatr öz rəyində gördüyü psixi anomaliyaları açıqlamalıdır. Lakin anlaqsızlığın nə tibbi, nə də hüquqi meyarı mövcud deyilsə bu xüsusiyyətləri xəstəlik kimi izah etmək mümkünsüzdür. Anlaqlı şəxsin davranış xüsusiyyətlərini, məhkəməyə cəzanın ölçü və xarakterini seçməkdə kömək etməkdən ötrü göstərmək məhkəmənin səlahiyyətlərinə qarışmaq deməkdir. Bu yanaşma zamanı belə çıxır ki, ekspert ümumiyyətlə psixi anomaliyalar haqqında öz fikrini deməməlidir.

Digər mövqe D.R.Luntsa məxsusdur. Onun fikrincə ekspert-psixiatriın vəzifəsinə psixi anomaliyaları açıqlamaq və təhlil etmək və onu məhkəmə üçün anlaşılan etməkdir, lakin ekspert psixi anomaliyaların cinayətin törədilməsinə təsiri haqqında fikrini bildirmək, onları təqsiri yumşaldan amil kimi izah etmək hüququna malik deyil. Adı çəkilən diskusiyada psixiatrlar tərəfindən tutulmuş mövqeyə etiraz edərək K.Leonqard qeyd etmişdir ki, “hüquqpozucuların anlaqlı və anlaqsızlara bölünməsi kifayət deyildir”. O hesab edirdi ki, bu və ya digər çatışmazlığı olan şəxsə qarşı münasibətdə psixiatrlar sanki deyirlər “onlarla nə etmək lazım olduğunu biz bilirik, amma deməyəcəyik, siz hüquqşünaslar onlarla nə etmək lazım olduğunu bilmirsiniz, amma deyirsiniz” (5.s.73). Məhkəmə həqiqətən də onlarla nə etmək lazım olduğunu bilmir, çünki xüsusi biliklərə malik deyil. Hansı daha yaxşıdır: Tutulmuş mövqedə durmaq və ya özgə sahəsinə daxil olmaq? Psixiatr normadan yayınmaya malik bu şəxs haqqında nə fikirləşdiyini məhkəməyə mütləq deməlidir, məhkəmənin işi isə onunla nə etməyin lazım olduğunu həll etməkdir. Az anlaqlılığın bütün patoloji fərqliliklərin daxil olduğu “böyük hissəyə” çevrilməsindən qorxmaq lazım

deyil. Mübahisəsiz olanı seçmək lazımdır.

İstintaq və məhkəmə praktikasının tədqiqi göstərir ki, məhkəmə-psixiatrik ekspertizası üçün ən geniş yayılmış bəhanə məhkəmə və hakimdə təqsirləndirilən şəxsin əvvəllər psixiətlər tərəfindən müşahidə edilmiş hər hansı xəstəliyi haqqında məlumatın olmasıdır. Belə təqsirləndirilən şəxslərin böyük əksəriyyəti anlaqlı bilinirlər, lakin bir çox hallarda onda yalnız psixikanın anomaliyasının olmasını təsdiqləyən psixi xəstəlik diaqnozu göstərilir. Bu axıncı amil çox zaman məhkəmə-psixiatrik ekspertizasının aktında açıqlanmır, və əgər açıqlanırsa da bu halda aşkarlanmış patologiyanın iş üçün hansı əhəmiyyətə malik olması haqqında ekspert fikri mövcud olmur.

Güman edilir ki, bundan yalnız bir çıxış yolu var – aktuallığı ekspert praktikasında təsdiqlənən diaqnozların əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən az anlaqlılıq kateqoriyasından istifadə etmək. Qanuna az anlaqlılığın daxil edilməsi ekspert-psixiətlərin səlahiyyətlərinin genişlənməsində qanunauyğun addımdır, bu məhkəmənin qanuni və əsaslandırılmış hökmlər çıxarmasını şərtləndirəcək. Professor B.H.Əliyevin “Cinayət və mülkü prosesdə məhkəmə psixoloji ekspertizası problemləri” monoqrafiyasın-

da psixi anomaliyalı şəxslər, xüsusən cinayət törətmiş gənc insanlar üçün kompleks məhkəmə psixoloji-psixiatriya ekspertizası keçirilməsi haqqında məsələ qoyulmuşdur. Professorun fikrincə, belə şəxslərin intellekt xüsusiyyətlərinin daha dərinədən aşkarlaması və məhkəməyə daha argumentli və inandırıcı rəylər verməyə imkan verərdi.

Məhkəmədə hətta məhdud anlaqlılıq çərçivəsində belə psixi anomaliyaların əhəmiyyətinin aşkarlanmasında ekspertin köməyi olmadan düzgün həll edilməsi çətin olan müəyyən çətinliklər qalacaqdır. Lakin onların həlli üçün ekspertin vəzifələrinin anlaqlılıq – anlaqsızlığın müəyyən edilməsi ilə məhdudlaşmaması zəruridir. Məhkəmədə yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı amillərin qiymətləndirilmə və təhlili ilə yanaşı, psixi anomaliyalı şəxslərin davranış xüsusiyyətləri və psixopatlar, alkoqoliklər, kəllə beyin zədəsi almış şəxslərə hökm verilən zaman vacib olan meyl anomaliyaları ilə əlaqədar suallar yarana bilər. “Ekspertin səlahiyyətinin həcm və məzmununun genişlənməsi ekspertləri şəxsin patologiyasını daha ciddi və dərinədən tədqiq etməyə məcbur edəcək.

Məhkəmə araşdırmasının iştirakçıları məhkəməyə yazılı şəkildə cinayətkarın təqsir və cəza təyini ilə bağlı təkliflərini təqdim etmək hüqu-

quna malikdirlər, bu isə məhkəmə üçün mütləq təsirə malik deyil; o bunları nəzərə ala və ya nəticəsiz qoya bilər. Həmçinin bu hüquqla, cəza ölçüsü, rejim növü, tibbi ölçülü məcburi tədbirlər tətbiq etmə zərurəti və ya cinayətkarın psixi statusunu nəzərə alaraq digər müalicə

növləri haqqında təkliflər (rekommendasiya) ekspertə ayrılıb verilməlidir. Bu rekomendasiyalar məhkəmə üçün mütləq deyil, lakin məhkəməyə daha yüksək biliklərlə cinayətkarın cəza və məcburi müalicəsi ilə əlaqəli sualları həll etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Михеев Р. И. Невменяемость. Социально-правовой очерк. Владивосток 1992.

2. Бородин С.Б. Преступное поведение и психические аномалии. М., 1998.

3. Фрейеров О.Е. Задачи судебно-психиатрической экспертизы. М., 1989.

4. Кондратьев Ф. В. Теоретические основы проблемы невменяемости // Актуальные проблемы общей и судебной психиатрии. М., 1990

5. Леонгард К. Акцентуированные личности. Киев 1981

6. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков Л., 1983.

7. Əliyev B.H. Cinayət və mulki prosesdə məhkəmə-psixoloji ekspertizası problemləri, Bakı, 1998

8. Əliyev B.H. Məhkəmə-psixoloji ekspertizası, BDU nəşr, 1994

9. Степуненкова И.Ф. Роль судебного эксперта при исследовании вменяемости (невменяемости). М., 1987.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ВОПРОСОВ СУДЕБНЫХ РАЗБИРАТЕЛЬСТВ ИСХОДЯЩИХ ОТ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ЛИЦ С ПСИХИЧЕСКИМИ АНОМАЛИЯМИ

В статье рассматриваются заключение эксперта-психиатра, постановление следователя или судьи по вопросам о вменяемости и невменяемости, особенности деятельности этих субъектов и их функции и задачи которые стоят перед ними. В связи с этим мнением - о том что, юристы (следователь или судья) неспособны оценить «воля и рассудок» по решению вопросам о вменяемости (невменяемости) - отмечается неубедительным. Вопрос о наличие и отсутствие вменяе-

мости не создается в начале преступного деяния, потому что, дело может, начаться по содеянному факту. Если даже содеянное начинается, по поводу конкретного лица, и в это время для этого требуется, не установление преступного состава, а установление тех данных, которые достаточно для показания признаков преступления. В тоже время в статье рассматриваются заключение эксперта-психиатра, постановление следователя или судьи по вопросам о вменяемости и невменяемости, особенности деятельности этих субъектов.

THE PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF QUESTIONS OF PROCEEDINGS PROCEEDING WHICH HAVE ARISEN IN CRIME OF PERSONS WITH MENTAL ANOMALIES

In article the conclusion of the expert-psychiatrist, the decision of the inspector or the judge on questions on responsibility and diminished responsibility, feature of activity of these subjects and their functions and a problem which face to them are considered. It is marked in this connection opinion on that that, lawyers (the inspector or the judge) are incapable to estimate «will and mind» on the decision of questions on responsibility (diminished responsibility) it is unpersuasive. The question on presence and absence of responsibility is not created in the beginning criminal act because; business can, begin on procreated. Even if procreated the person begins, concerning concrete, and at this time for this purpose it is required, not an establishment of criminal structure, and an establishment those data which it is enough for the indication of criminal indicators. During too time in article the conclusion of the expert-psychiatrist, the decision of the inspector or the judge on questions on responsibility and diminished responsibility, feature of activity of these subjects are considered.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasında müzakirə edilmiş və çapa tövsiyə edilmişdir (protokol 1).

Rəyçi R. V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

N.VƏZİROVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ ŞƏXSİYYƏTİN SOSIAL FƏALLIĞININ ƏKS ETDİRİLMƏSİ PROBLEMİ

Babayeva T.T.

BDU-nun psixologiya kafedrasının dosenti

E-mail: tt_babayeva@mail.ru

Açar sözlər: şəxsiyyət, janr, etik, nəzəri, təşəkkül, ədəbi, ətalət, ideya, zəruri, nadan, sadəlövh, cadugər, sosial fəallıq, miyançı, mövhumatpərəst, mətləb, yaradıcılıq, sosial bəla, tənqid, eybəcərlik, ictimai, mübarizə, cəmiyyət.

Ключевые слова: личность, жанр, этический, теоретический, развитие, литературный, хаос, идея, необходимый, глупый, наивный, колдун, социальная активность, посредник, верующий, цель, деятельность, социальное несчастье, критика, уродство, общественный, борьба, общество.

Keywords: personality, genre, ethical, theoretical, progress, literary, chaos, idea, necessary, naive, magician, social, activity, mediator, believer, aim, activity, social, disaster, critique, ugliness, social, struggle, society.

Klassik irsimizin təkcə ədəbi-tarixi, nəzəri-etik və estetik baxımdan deyil, psixoloji nöqteyi-nəzərdən də böyük maraq doğurur. Belə ki, psixologiyanın həlli müstəqil elm sahəsi kimi formalaşdığı mərhələlərdə əksər Azərbaycan mütəfəkkirləri özlərinin şəxsiyyətin psixoloji xüsusiyyətlərinə dair baxışlarını bədii əsərlər və ədəbi obrazlar vasitəsilə ifadə etmişlər. Həmin baxışların diqqətlə araşdırılaraq sistemləşdirilməsi müasir psixologiyanın perspektivli inkişaf istiqamətlərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Bu mənada XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı xüsusi diqqətə layiqdir və

onun göstərilən aspektdə tədqiqi daha səmərəli nəticələr verə bilər. Belə ki, həmin dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının mövzu dairəsi və ideya istiqamətində baş vermiş köklü dəyişikliklər, meydana çıxmış yeni janrlar (satira, dramaturgiya, fəlsəfi nəsr və s.) şəxsiyyətin psixoloji keyfiyyətlərini daha dərinlən və çoxşaxəli bir şəkildə bədii əsərlərdə əks etdirmək imkanı yaratmışdır.

XIX yüzillikdə Azərbaycan təkcə ədəbi-mədəni baxımdan deyil, bütövlükdə sosial-iqtisadi və siyasi cəhətdən də yeni inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur. Sosial-siyasi və iqtisadi inkişafın yeni keyfiyyət mərhələsi Azərbaycanın Rusiyaya

birləşdirilməsi və onun göstərilən istiqamətlərdə imperiya strukturlarına, idarəetmə sisteminə tədricən inteqrasiyası ilə şərtlənmişdir. Ədəbi-mədəni baxımdan isə qeyd olunan mərhələ Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikrinin Rusiya, onun vasitəsi ilə də Avropa mədəniyyəti ilə qarşılıqlı təsir orbitinə daxil olması nöqteyi nəzərdən əlamətdar idi. Məhz Rus və Avropa mədəniyyətinin təsiri, eləcə də cəmiyyətin özünün mənəvi ideoloji tələbləri Azərbaycan da o vaxtdək analoqu olmayan yeni bir fikir cərəyanının – maarifçiliyin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Ədəbiyyatda şəxsiyyət psixologiyasına marağın artması, psixoloji ideyaların geniş yer alması, oxucuya psixoloji təsir üsullarından intensiv istifadəyə meyl və maarifçiliyin mədəni-ictimai prosesdə aparıcı cərəyana çevrilməsinin birbaşa nəticəsi idi. Beləki, maarifçi ədəbiyyatın mərkəzində insan şəxsiyyəti dayanırdı və maarifçilər insan şüurunu dəyişdirmək, onu mənəvi baxımdan kamilləşdirmək yolu ilə cəmiyyəti islah etmək və təkmilləşdirmək yolunu tutmuşdur. Şəxsiyyəti kamilləşdirmək və onun sosial fəallığını artırmaq üçün təbii ki, onun psixologiyasına dərinlikdən bələd olmaq, ədəbi surətləri dərin psixoloji təhlil əsasında yaratmaq və beləliklə, onların oxucuya təsir gücünü təmin etmək lazım gəlirdi.

Bütün bu səbəblərdən XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı xalqın həyatı və psixologiyası ilə getdikcə daha sıx bağlanmış, onun mövcud dairəsi genişlənib müasirləşmişdi, ədəbi əsərlərdə yeni motivlər, xalq kütlələri içərisindən alınmış yeni insan surətləri yer almış, kəskin tənqid silahı olan satira güclənmiş, yeni bədii nəsrin və tənqidi realizmin bünövrəsi qoyulmuşdur. Axı maarifçilər geniş mənada xalqı maarifləndirmək, xalq kütlələri içərisində mədəniyyəti və elmi yaymaq, insanların şüurunu, mövhumu görüşlərdən azad etmək məqsədi güdürdülər.

Elmi tədqiqatlardan müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan maarifçiliyi XIX əsr boyunca iki inkişaf mərhələsi keçmişdir:

1. Təşəkkül dövrü;
2. Yetkinlik mərhələsi.

Birinci mərhələdə maarifçi ədəbiyyatın başlıca nümayəndələri A.Bakıxanov, İ.Qutqaşanlı, Q.Zakir və M.Ş.Vazeh, ikinci dövrdə isə M.F.Axundov, H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani və N.Vəzirov olmuşlar. Bu sənətkarların yaradıcılığında şəxsiyyət psixologiyası bütün mürəkkəbliyi və rəngarəngliyi ilə öz inikiasını tapmışdır.

İlk maarifçilərin qarşıya qoyduqları ən zəruri məsələ xalq kütlələri içərisində maarifi yaymaq idi. Onlar maarifi şəxsiyyətin sosial fəallığında

əsərət və cəhələt buxovlarından qurtulması yolunda başlıca vasitə hesab edirdilər.

Bu baxımdan N.Vəzirovun yaradıcılığı diqqətdən kənarda qala bilməz.

N.Vəzirovun ədəbi fəaliyyətinin lap ilk pillələrinə nəzər saldıqda onun yaradıcılığında şəxsiyyət probleminin hərtərəfli işıqlandırılmasının şahidi oluruq ki, şəxsiyyətin sosial fəallığı məsələsinin də bu problemlər içərisində geniş tədqiq olunan diqqəti cəlb edir. N.Vəzirovun öz əsərlərində həmin dövrdə şəxsiyyətin sosial problemlərini dərinlən dərk etmiş və öz əsərlərində onları işıqlandıraraq ictimaiyyəti sosial fəallığa dəvət etmişdir.

N.Vəzirov ədəbi fəaliyyətə 1873-cü ildən başlamış və həmin ildə üçpərdəli “Əti sənin sümüyü mənim” komediyasını yazmışdır. Əsərdə molla-xanın sosial mühitə və şəxsiyyətin sosial fəallığına nə dərəcədə mənfi təsiri hərtərəfli açılmışdır.

Ədibin ikinci əsəri “Qara günlü” faciəsidir. N.Vəzirovun tərcümeyihal kitabçasında həmin əsəri haqqında verilən kiçik bir qeyd onun mövzu və mündəricəsini işıqlandırır. Kitabçada belə yazılır: “Bu faciə əri ölüb dul qalmış bir qadının halını təsvir edir ki, qayını onu cəbrən özünə arvad etmək istəyirmiş” .Bu qeyddən məlum olur ki, “Qara gün-

lü” faciəsinin mövzusu qadın hüquqsuzluğu əleyhinə mübarizədir. Əsərdə mütəfəkkir dövrünün ən qlobal sosial bəlalardan olan qadın hüquqsuzluğuna qarşı öz etiraz səsini ucaldaraq cəmiyyəti bu bəlaya qarşı sosial fəallığa çağırır.

“Əti sənin sümüyü mənim” komediyası və “Qara günlü” faciəsindən sonra N.Vəzirovun üçüncü əsəri “Ev tərbiyəsinin bir şəkli” (1875) komediyasıdır. Mülkədar ailələri içərisində pis və kobud tərbiyə, mənəvi boşluq əsərin əsas mündəricisini və tənqid hədəfini təşkil edir. Əsəri təhlil edərkən hiss olunur ki, N.Vəzirov dövrünün sosial bəlalarını dərinlən hiss edir və onun başlıca səbəbinin şəxsiyyətin idrak fəallığının və sosial fəallığının son dərəcə aşağı səviyyədə olması ilə əlaqələndirir.

Azərbaycan şəraitində mənəvi boşluq və fərsizliyin ilk tənqidçisi N.Vəzirov olmuşdur. “Ev tərbiyyəsinin bir şəkli” komediyasında ətalət və fərsizliyin tənqid və ifşası üçün müəllif varlı bəy ailəsindən iki gənci götürüb. Bayraməli bəyin hər iki oğlu tənbel və fərsizdir. Ata uşaqlarının oxuyub adam olmaları üçün nə qədər çalışırsa, onların heç biri oxumur, savadsız və elmsiz qalırlar: ata dövlətinə göz dikdikləri üçün peşə və sənət ardınca getmirlər. Ataları oxumamaq üstündə onları danlayarkən qardaşlar “qabiliyyət yoxdur, əql

yoxdur neyləyək”, – deyə cavab verirlər. Bayraməli bəyin böyük oğlu Səfdərqulunun əlindən heç bir iş gəlmir. Bayraməli bəyin kiçik oğlu Rəsul böyük qardaşı Səfdərquludan daha tənbel və fərsizdir. Zəhmətə alıxmamış mülkədar gəncinə məktəb dəhşətli bir əzabxana, dərs isə böyük zülm, ağır yük kimi görünür. Ona görə də hər gün dərsdən qaçıb veyl-veyl gəzir.

90-cı illərdə N.Vəzirov “Daldan atılan daş topuğa dəyər” (1890), “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz” (1890), “Adı var özü yox” (1891), “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” (1895), “Müsibəti-Fəxrəddin” (1896) və “Pəhləvanani-zəmanə”(1900) pyeslərini yazır və bu pyesləri ilə öz dövrünün görkəmli dramaturqu kimi tanımağa başlayır. Həmin pyeslərdə əxlaq və məişətcə pozğun mülkədarlara, acgöz və qudurğan, tacirlərə, dələduz ev nökrələrinə, xalqa hədsiz işgəncələr edən azgın bəyzadələrə, qan tökməyə həris olan vəhşi və nadan qoçulara, “milli” şüarlar altında xalqı soyan satqın burjua ziyalılarına, kapitalist saxtakarlarına, mülkədar-kapitalist cəmiyyətinin mənəvi cəhətcə şikəst etdiyi müxtəlif adamlara öz fitnə və fəsadları ilə evlər yıxan “milyonçu”qadınlara ailədə yenilik və sərbəstliyin qabağını kəsən qəddar qayınanalara rast gəlirik. Əfsuslar olsun ki, bu sosial-məişət

bəllərinə müəyyən formada bu gün də təsadüf olunur ki, hər bir dövrdə bunların qarşısının alınması üçün onları görmək və oradan qaldırmaq cəmiyyətdən və onun üzvü olan şəxsiyyətdən xüsusi sosial fəallıq tələb edir.

İctimai və sosial həyatın eyiblərini ifşa və tənqid Vəzirov realizminin əsas istiqamətidir. 90-cı illərdə yazılan pyeslərindən biri olan “Daldan atılan daş topuğa dəyər” komediyasında ədibin tənqidi realizmi mülkədar cəmiyyətində geniş yayılan cadugarlıq əleyhinə çevrilmişdir. Komediyanın qəhrəmanı Xırda xanım avam və sadələvh bir mülkədar qadındır. O, molla, dərviş və cadugarların yaydıqları mövhumata inanır. Cadugar onun nəzərində “əcinnələr”, “ifritələr”lə əlaqə saxlayan, öz cadusunun hökmü ilə böyük və çətin işləri həll edən, hər kəsi öz mətləbinə çatdırmağa bilən xariqələrdən bir qüvvə kimi görünür. Məhz buna görə Xırda xanım 18 yaşına çatmış qızı Səkinə xanımı onların yaşadığı şəhərə yeni təyin olunmuş cavan həkim İsgəndər bəyə ərə vermək üçün caduya müraciət edir. Miyançılığı ilə məşhur olan “aralıq övrəti” Nurcahanın göstərişi ilə Xırda xanım İrandan yenidən gəlmiş dərviş Heydəralini çağıraraq öz cadusu ilə “bir qızın bir oğlanla ulduzunu barışdırmağa” əncam verməsini xahiş edir.

Cadugər Xırda xanımın avamlığından istifadə edərək onu istədiyi kimi soyur və “oğlanla qızın ulduzunu barişdırmaq” üçün öz cadu oyununa başlayır. Xırda xanım cadugərin fırıl-daqlarını bir “möcüzə” kimi qəbul edir və arxayın olur ki, oğlan evindən qız üçün elçi gələcəkdir. Lakin Xırda xanım öz mətləbinə cadu, dua, nəzir və s. mövhumu yollarla cata bilmir, onun inandığı cadugərin və “aralıq övrəti” Nurcahanın fırıl-daqları açılır, onlar gülünç vəziyyətə düşükləri kimi, Xırda xanım özü də gülünc vəziyyətdə qalır. Müəllif Xırda xanımın simasında dövrünün sosial bəlaları olan avam və mövhumatpərəst qadınlarına gülürsə də, onların bu mənəvi boşluğuna ürəkdən acıyır.

N.Vəzirovun “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz” əsərində bizi “zölmət səltənəti”nin başqa bir aləmi ilə tanış edir. Xüsusi mülkiyyət üzərində qurulan və ailə səadətini alt-üst edən köhnəlmiş əxlaq normaları amansızcasına ifşa və tənqid olunur. İnqilabdan əvvəlki Azərbaycan qadınlarının faciəli həyatı, ailələrdəki rəzalət və bədbəxtliklərin başlıca səbəbi ictimai quruluşa, zölmə əsaslanan qeyri-insani münasibətlərin, ədalətsiz qanunların hökm sürməsi ilə əlaqədar idi. “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz” komediyası həmin ədalətsiz qanunları doğuran sosial

mühitin əleyhinə çevrilmişdir. Əsərin dramatik konflikti də yeniliklə köhnəlik arasındakı mübarizə üzərində qurulmuşdur. Komediyanın qəhrəmanı köhnəliyi təmsil edən Fatma xanımdır. O, feodal-patriarxal münasibətlərin hökm sürdüyü cəmiyyətdə, köhnə mülkədar ailəsində islam tərbiyəsi görmüş bir qadındır. Məhz buna görə də o, hər cür yeniliyə qarşı çıxaraq köhnə qanun-qaydaların toxunulmaz qalmasını lazım bilir, öz oğlundan və gəlindən bu qanun-qaydalara itaətkarlıqla əməl etmələrini tələb edir. Ona hər şey köhnə şəkildəki kimi görünür, qədim ata-baba yolu onun nəzərində ən gözəl yoldur, buna əməl etməyənlər isə yolunu azanlar və günahkarlardır. Bu əsərində N.Vəzirov bütün bunlarla mübarizədə şəxsiyyətin sosial fəallığının nə qədər vacibliyini ön plana çəkir. Təbii ki, hər bir dövrdə köhnəliklə mübarizə şəxsiyyətdən xüsusi sosial fəallıq tələb edir.

1891-ci ildə N.Vəzirovun yazdığı “Adı var özü yox” komediyası dövrünün sosial bəlalarından biri olan şəxsiyyətsiz bəylərin tənqidinə həsr edilmişdir. Bu komediyanın qəhrəmanı Cənnətəli ağa müəllifin vaxtı ilə “Əkinçi” qəzetində tənqid etdiyi: “...xoruz və qoç döyüşdürüb, it boğuşdurub, qurşaq tutdurub dərviş nağılına qulaq asıb, qızıl quş saxlayıb

günlərini ovda” keçirən qəmsiz, qayğısız bəylərdəndir. O nə ailə, nə mal-dövlət dərdi çəkir; zəhmətsiz hazır mədaxil hesabına yaşayır. Onun bütün işi-gücü səhərdən axşamədək evdə öz cavan qulluqçuları ilə vaxt keçirmək, ağarmış saqqalına tez-tez həna qoydurmaq, günlərini at belində ovda keçirməkdən ibarətdir. Ar və namus bilməyən bu bəyin, özünün dediyi kimi, “Araz aşığındandır, Kür topuğundan”. Daha sonralar N.Vəzirov “Yağışdan çıxdıq yağmura düşdük”, “Müsibəti Fəxrəddin”, “Keçmişdə qoçaqlar”, “Təzə əsrin ibtidası” əsərlərini yazır ki, bu əsərlərin də hər birində dövrünün ictimai və sosial bələlərini hər tərəfli ifşa edərək insanları bütün bu bələlərə qarşı sosial fəallığa çağırır. Bu baxımdan “Təzə əsrin ibtidası” əsəri diqqətə layiqdir. “Təzə əsrin ibtidası” dramında Məcid, Qurban, Rəcəb yeni quruculuq və yaradıcılıq həvəsi ilə yaşayan cəsur və ağıllı kəndlilərdir. Bunlar N.Vəzirovun əvvəlki əsərlərindəki kəndlilərdən fərqli olaraq mübariz surətlərdir. “Təzə əsrin ibtidası” dramında təsvir olunan kəndlilər mülkədara boyun əyərək ona işləyən və ya öz ağır və acınacaqlı vəziyyətindən şikayətçi olan məzlum kəndlilər deyil, öz hüquqlarını tamamilə əldə etmiş, heç kəs tərəfindən istismar olunmayan, öz əlinin zəhməti ilə xoşbəxt yaşa-

yan, dünənki bəyləri, istismarçıları masqaraya qoyan ayıq kəndlilərdir. Bu əsərində ədib şəxsiyyətin fəallığının cəmiyyət üçün nə qədər vacib olduğunu bir daha ön plana çəkir.

N.Vəzirovun dramatik əsərlərindən başqa “Əkinçi”, “Həyat”, “Füyuzat”, “Təzə həyat”, “İqbal”, “Açıq söz” kimi qəzet və məcmuələrdə dərc olunmuş çoxlu publisist məqaləsinə, kiçik hekayə və felyetonlarına rast gəlirik. Publisist fəaliyyətinin birinci dövründə N.Vəzirov demokratik ideyaların carcısı olan “Əkinçi”nin məramnaməsinə uyğun məqalələr yazırdı. O, köhnə qanun-qaydaların müasir cəmiyyətin inkişafında başlıca əngəl olduğunu bildiyi üçün, onunla mübarizə aparmağı dövrünün ən aktual sosial məsələlərindən sayırdı. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən onun məqalələrində köhnə həyatı qorumağa çalışan “yoğun boyun mollalar”, “şişpapaq tacirlər”, “böyük qurşaq hacılar”, “qızıltəkbənd nuçəbalar”, “bəyzadələr” və “xanzadələr” əsas tənqid hədəfi kimi götürülür. Bu publisistik məqalələrdə bəylərin zülmü, zadəganların mənəvi pozğunluğu, mülkədar və tacirlərin yoxsullara yardım göstərməkdən boyun qaçırmaları, mollaların köhnə üsulda təlimi və s. tənqid olunur. N.Vəzirov bir maarifçi kimi silki bölgü əleyhinə çıxaraq nəcibliyi şəxsin ata-babasının ad-sanında deyil,

onun özünün bacarıq və qabiliyyətində axtarır; onun fikrinə görə, müasir cəmiyyətdə ancaq o şəxsin adı sanı ola bilər ki, onun elmi və cəmiyyət üçün faydalı işi olsun. Beləliklə, N.Vəzirov öz yaradıcılığında dövrünün eybəcərliklərini hər tərəfli tənqid edərək cəmiyyəti bununla müba-

rizədə xüsusi sosial fəallığa dəvət edir. Klassik irsimizi tədqiq edərək bu günlə müqayisədə aydın olur ki, hər bir dövrün özünə məxsus sosial, ictimai bəlaları vardır ki, bunların aradan qaldırılmasından şəxsiyyətin sosial fəallığı vacib şərtlərdəndir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 2cild Bakı.1956

2. Ахмедов А. Философия Азербайджанской припятстве. Баку, 1984

3. İbrahimov M. N. Vəzirov yaradıcılığında humanizm və azadlıq ideyaları. Nizami adına Ədəbiyyat və dil İnstitutunun “Əsərləri” 9 cild. Bakı 1956.

4. Xəlilov Q. Azərbaycan ictimai fikrində humanizm ideyaları. Bakı. 1984

5. Мамедов Ш. Развитие философской мысли в Азербайджане. Баку, 1965

6. Qasımzadə F. N.Vəzirov. Azər-nəşr, Bakı.1964

7. N.Vəzirov.Əsərləri.1cild. Azər-nəşr, Bakı.19538. N.Vəzirov. Əsərləri. 2cild. Azərnəşr, Bakı. 1954

ПРОБЛЕМЫ ОТРОЖЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ ЛИЧНОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Н.ВЕЗИРОВА

В XIX веке в азербайджанской литературе уделяется внимание расширению новых литературных жанров, в особенности драматургии, поэзии, различных прозаических произведений, склонных к сатире, способствующих выявлению психологии человека, типологической значимости личности.

Значит, в художественной литературе усиливается склонность отражения различных черт человеческой психологии наряду с оживлением типичной, психологической особенности личности способствует накоплению путей его зрелой сферы и использованию их в нужных целях.

С этой точки зрения, в статье особо следует отметить раскрытие произведений Н.Везирова. В произведениях Н.Везирова “Əti sənin

sümüyü mənim”, “Qara günlü”, “Ev tərbiyəsinin bir şəkli”, “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”, “Adı var özü yox”, дано раскрытие проблемы социальной активности личности и раскрытие концепции личности Н.Везирова.

THE PROBLEM OF SOCIAL ACTIVITY OF PERSONALITY IN N.VAZIROV’S PLAYS

Great attention began to be paid to new literary genres in Azerbaijan literature in 19 century. Specially superiority was in the field of dramatic composition, poetry and satire. In literary creative work the personality of human and the problem of personality has got its reflection in various aspects.

So, great attention is paid to the problem of investigation of human’s psychology and the feature of personality as well.

From this point of view N.Vazirov’s creative work has greatly been investigated in shown aspect. In his plays like: “Meat is yours bone is mine”, “Bad luck”, “Shape of domestic behaviouring”, “Dont cry over the spilt milk” and “Name without itself” the problem of persons social activity and conception of personality has got its reflection as well.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasında müzakirə edilmiş və çapa tövsiyə edilmişdir (protokol)

Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. e.d., prof.)

Baş redaktorun müavirləri:

Bayramov Ə.S. (psixol.e. d., əməkdar elm xadimi, prof.),

Seyidov S.İ. (psixol. e.d., prof.)

Əlizadə Ə.Ə. (psixol.e.d., prof.), Əlizadə H.Ə. (ped.e.d., prof.),

Əliyeva K.R. (psixol.e.d., prof.), Əliyev R.İ. (psixol.e.d., prof.),

Baxşəliyev Ə.T. (psixol.e.d., prof.), Qurbanova G.K. (psixol.e.d., prof.),

Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof., Rusiya),

Qədirova R.H. (psixol.e.d., dos.), Təhmasib C.A. (psixol.e.n., dos.),

İbrahimbəyova R.F. (psixol. e.n., dos.), Cəbbarov R.V. (psixol.e.n.),

Mustafayev M.H. (psixol.e.n., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

Çapa verilmişdir: 28.12.2010

Fiziki çap vərəqi: 11,0. Tiraj: 300. Sifariş 85.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2010

